

**İZMİR İKTİSAT KONGRESİ
KONGRE ÖNCESİ EKONOMİK GÖRÜNÜM VE
TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ**

Deniz ÜNLÜ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kaya BAYRAKTAR

Uşak 2012

**İZMİR İKTİSAT KONGRESİ
KONGRE ÖNCESİ EKONOMİK GÖRÜNÜM
VE
TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ**

Deniz ÜNLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kaya BAYRAKTAR

**Uşak
Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
2012**

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

İZMİR İKTİSAT KONGRESİ: KONGRE ÖNCESİ EKONOMİK GÖRÜNÜM ve TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Deniz Ünlü

İktisat Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kaya BAYRAKTAR

Kurtuluş Savaşı'nı zaferle sonuçlandırarak siyasi bağımsızlığını elde eden yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti için yeni hedef ekonomik bağımsızlığın sağlanmasındaydı. Yeni yönetim Osmanlı Devleti'nden iktisadi anlamda iflas etmiş bir ekonomik yapı devralmıştır. Henüz cumhuriyet bile ilan edilmemişken iflas etmiş bu ekonomiye yön verebilmek amacıyla İzmir'de bir iktisat kongresi toplanması kararlaştırılmıştır. 17 Şubat ve 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen bu kongre Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı tarihle aynı olması bakımından dikkat çekicidir. Lozan görüşmelerinde Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nde sahip oldukları ekonomik ayrıcalıkları devam ettirme çabasındaiken, temelleri atılan Türkiye Cumhuriyeti Devleti de ekonomik bağımsızlığını sağlama mücadelesine girişmişti. Yeni kurulan ülke için ekonomik bağımsızlık son derece önemliydi. Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı açılış konuşmasındaki şu sözlerinden ekonomik bağımsızlığa verilen bu önemi anlayabiliriz; '*Yeni Türk devletinin temelleri süngü ile değil ekonomi ile kurulacaktır. Yeni Türk devleti fetihçi bir devlet değil bir ekonomi devleti olacaktır. Siyasi bağımsızlık gibi ekonomik bağımsızlık da esastır.*' Konuşmasında bu sözlere yer veren Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti ekonomisi için belirlediği yolun bağımsız bir iktisadi yapı olduğu açıkça görülmektedir. Atatürk bu sözleriyle, iktisadi kalkınma sağlanmadıkça, güçlü bir iktisadi yapı kurulmadıkça, asıl savaşın kazanılmamış olacağını vurguluyordu. Lozan'da bağımsızlık mücadelesinin verildiği bir dönemde toplanan İzmir İktisat Kongresi ile bağımsız bir milli ekonomiye geçişin alt yapı çalışmaları başlatılmıştır.

Bu alışmada İzmir İktisat Kongresi'nin konu edilmesinin amacı, Türkiye ekonomisinin hangi şartlarda olduğunu kavrayabilmek ve ekonomik yapımızın temel dayanaklarını ortaya koyabilmektir.

Çalışmada ilk olarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu ele alınacak, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı ekonomik yapı ortaya konmaya çalışılacaktır. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ekonomik politikalarının belirlendiği İzmir İktisat Kongresi, hazırlanışı, kongrenin toplanma süreci ve alınan kararların ortaya konulması şeklinde detaylı olarak ele alınacaktır. Son olarak ise, kongrede alınan kararların değerlendirilmesi, tarihi süreçte uygulanışı ve ekonomik yapıya etkisi üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İzmir İktisat Kongresi, Türkiye İktisat Kongresi, Milli Ekonomi, Misak-ı İktisadi.*

SUMMARY OF THE MASTER'S THESIS

IZMIR ECONOMIC CONGRESS: ECONOMIC VIEW BEFORE CONGRESS AND ITS EFFECTS TO TURKISH ECONOMY

Deniz ÜNLÜ

Department of Economics

Uşak Üniversitesi, The Institute of Social Sciences, 2012

Thesis Advisor: Yrd. Doç. Dr. Kaya BAYRAKTAR

The new goal for the new Turkish Republic, finalizing the Turkish War of Independence successfully was to provide the economic freedom. The new administration took over an bankrupt economic structure from the Ottoman Empire. It had been decided to gather for an economic congress to direct this bankrupt economy before the republic was not established. This congress which took place between the dates 17th February and 4th March 1923 is very interesting to be at the same time as the end of the negotiations of Lozan. In the Lozan Negotiations, while the western countries tried to continue their economical privileges, the newly found Turkish Republic was in an effort to provide its own economic freedom. For the newly established country, economic freedom was extremely important. From this opening speech of Mustafa Kemal Atatürk, which he made in Izmir Economic Congress, we can understand the importance of economic freedom; *'The bases of the new Turkish Government will be established not with bayonet but with economy, the new Turkish Government will not be a conquering government, it will be an economy government. Like political freedom, economic freedom is essential'*. It is clearly seen that the way Mustafa Kemal Atatürk specified for the Turkish Republic was an economical structure. With this words, Atatürk was stressing that the real war had not been won, yet. With Izmir Economic Congress which gathered in Lozan in a critical period, the substructure works for passage to a national economy were started.

In this work, the reason to talk about Izmir Economic Congress is to present the basics of our economic structure and to try to understand in which conditions Turkish Economy formed.

In this work, firstly the economic situation of Ottomon Empire will be discussed and the economic structure of Turkish Republic which was turned over from the Ottomon Empire will be revealed. The preparation of Izmir Economy Congress, the gathering duration of the congress, the decisions, taken in the congress will be approached in detail. Finally, we will assess on the evaluation of the decisions, applying those decisions in the historical duration and the effect on the economical structure.

KeyWords: *Izmir Economic Congress, Turkish Economic Congress, National Economy, Economical Pact.*

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

İktisat Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Deniz ÜNLÜ' nün "*İzmir İktisat Kongresi: Kongre Öncesi Ekonomik Görünüm ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*" başlıklı tezi 04/07/2012 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ**İmza**

Üye (Tez Danışmanı) : Yrd. Doç. Dr. Kaya BAYRAKTAR

Üye : Prof. Dr. M. Faysal GÖKALP

Üye : Yrd. Doç. Dr. Nezih TAYYAR

Bu tez ile U.Ü. Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yönetim Kurulu Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. Musa ÇİFCİ

ÖNSÖZ

Bu tezi hazırlamamda emeğini, eşsiz tecrübelerini ve değerli zamanını esirgemeyen, beni sürekli destekleyip, yol gösteren saygıdeğer danışmanım *Yrd. Doç. Dr. Kaya BAYRAKTAR*'a sonsuz teşekkür ederim.

İzmir İktisat Kongresi ile ilgili dönemin gazete haberlerinin Osmanlıca çevirilerindeki katkılarından dolayı değerli arkadaşım *Hüsnü TEKEŞİN*'e teşekkür ederim.

Hayatımın her döneminde yanımda olan, maddi manevi hiçbir desteğini esirgemeyen ve tüm çalışmalarımda beni yüreklendirip destek veren sevgili aileme teşekkür ederim.

Deniz ÜNLÜ

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Deniz ÜNLÜ
Doğum Yeri ve Tarihi : Alanya 1986
Lisans Öğretimi : Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak İİBF Maliye bölümü
Yüksek Lisans Öğretimi : Uşak Üniversitesi, SBE İktisat Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

İletişim

e-posta adresi : denis_unlu@hotmail.com
Telefon : 0544 8406119

KISALTMALAR

- Bkz. : Bakınız
DİE : Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT : Devlet Planlama Teşkilatı
DÜİ : Düyun-u Umumiye İdaresi
GSMH : Gayri Safi Milli Hâsıla
OL : Osmanlı Lirası
Ön. Ver. : Önce Verilmiş
s. : Sayfa
ss. : Sayfa Sayıları
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
TL : Türk Lirası

TABLolar

Tablo 1	Osmanlı Devleti Dış Borçları 1886–1903.....	13
Tablo 2	Yabancı Sermaye Yatırımları 1910–1911/12.....	16
Tablo 3	Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ülkelere ve Sektörlere Göre Dağılımı...	19
Tablo 4	Osmanlı Dış Ticareti, 1878–1919.....	25
Tablo 5	Osmanlı Dış Ticaretindeki Başlıca Ülkelerin Payları.....	27
Tablo 6	Osmanlı Devleti Bütçe Gelirleri 1909–1914.....	30
Tablo 7	Osmanlı Devleti Bütçe Giderleri 1887, 1897, 1909, 1911.....	31
Tablo 8	Osmanlı Devleti Milli Gelir Tahminleri 1907, 1913, 1914.....	32
Tablo 9	Osmanlı Devleti Sanayi İstatistikleri, 1913–1915.....	38
Tablo 10	Anadolu İllerinin Öşür Gelirleri, 1879–1904.....	42
Tablo 11	Anadolu Toplam İhracatı ve Tarımsal İhracatı, 1876–1908.....	43
Tablo 12	Osmanlı Devleti Yerel Mamulâtın Sevkiyatı, 1883–1909.....	48
Tablo 13	Türkiye’de Yabancı Özel Sermaye Yatırımları, 1926–1929.....	110
Tablo 14	Türkiye’de İthalat ve İhracat: 1923–1929.....	112
Tablo 15	Türkiye’nin Dış Ticaretinde Başlıca Ülkelerin Payları, 1924–1929.....	114
Tablo 16	Türkiye Cumhuriyeti Bütçe Gelirleri, 1924.....	117
Tablo 17	Türkiye’de Kamu Gelir ve Giderleri, 1923–1929.....	118
Tablo 18	Gayrisafi Milli Hâsıla ve Artış Hızları, 1923–1929.....	119
Tablo 19	Türkiye’de Bazı Tahıl Ürünlerinin Üretimi, 1925–1929.....	122
Tablo 20	Tarımsal Üretimdeki Büyüme Hızları, 1924–1929.....	123
Tablo 21	Türkiye Sanayinde Üretim Değeri, İşyeri ve Çalışan Sayısı, 1927.....	128
Tablo 22	Bazı Mamullerin Yurtiçi Arz Miktarı ve Toplam Arzda Yurtiçi Üretim Payı.....	129
Tablo 23	Ticaretin Büyüme Hızı, 1924–1929.....	131

EKLER

EK-1. Kongre İle İlgili Fotoğraflar

1. İzmir İktisat Kongresi'nin toplandığı bina
2. Kongre binasının iç görünümü
3. İktisat Kongresi'ne bağlı olarak açılan Yerli Malı Sergisi'ni Atatürk, Latife Hanım ve arkadaşları gezerken
4. Kongre dolayısıyla Atatürk onuruna Hükümet Konağı'nda verilen resepsiyona katılanlara takılan kokart.
5. Hanımlarla toplantı. Mustafa Kemal İktisat Kongresi için geldiği İzmir'de hanımlarla bir söyleşi yapmıştır.
6. İktisat Kongresi'nin toplandığı salonda İzmirli ile buluşan Atatürk'ün teşekkür yazısı.
7. Delege gruplarının amblemleri
8. Kongre Sergi Madalyası
9. İzmir İktisat Kongresi Anısına İzmir'de Yapılan Anıt

EK-2. Gazete Haberleri

1. 16 Şubat 1339, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, haberi ve çevirisi
2. 07 Mart 1339, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, haberi ve çevirisi
3. 19 Şubat 1339, Vakıf Gazetesi, haberi ve çevirisi

EK-3. Kongrede Kabul Edilen Esaslar

1. Misakı-ı İktisadi Esasları
2. Çiftçi Grubu Esasları
3. Tüccar Grubu Esasları
4. Sanayi Grubu Esasları
5. İşçi Grubu Esasları
6. Yabancı Sermaye ile İlgili Esaslar

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	vii
ÖNSÖZ	viii
ÖZGEÇMİŞ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	x
TABLolar LİSTESİ	xi
EKLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM: KONGRE ÖNCESİ OSMANLI EKONOMİSİNİN DURUMU

1.1.OSMANLI'DAN DEVRALINAN SOSYO-EKONOMİK YAPI	4
1.1.1.Nüfus.....	5
1.1.2.Dış Borçlar ve Düyun-u Umumiye İdaresi	6
1.1.3.Yabancı Sermaye.....	14
1.1.4.Kapitülasyonlar Meselesi	21
1.1.5.Dış Ticaret.....	23
1.1.6.Bütçe ve Milli Gelir	28
1.2.OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE EKONOMİK SEKTÖRLERİN DURUMU	33
1.2.1.Sanayi Sektörü.....	33
1.2.2.Tarım Sektörü	39
1.2.3.Ticaret Sektörü.....	45

2.BÖLÜM: İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

2.1.KONGRENİN OLUŞUM SÜRECİ.....	51
2.1.1.Kongre Öncesi Hazırlıklar ve Meclis'teki Tartışmalar.....	52
2.1.1.1.Heyet-i Faâle (Düzenleme Heyeti) Oluşturulması.	55
2.1.1.2.Milli Türk Ticaret Birliği'nin Kongre Öncesi Hazırlıkları.....	56
2.1.1.3.Meclis'te Kongreyle İlgili Görüşmeler.....	57
2.1.2.Kongrenin Toplanma Yerinin Belirlenmesi.....	58
2.1.2.1.Kongrenin Toplantı Binası.....	58
2.1.3.Kongrenin Açılışı (17Şubat 1923) ve Çalışmaları.....	59
2.1.3.1.Kongreye Katılan Gruplar ve Delegelerin Belirlenmesi.....	60
2.1.3.2.Başkanlık Seçimi.....	62
2.1.3.3.Sergi Düzenlenmesi.....	63
2.1.3.4.Kongrenin Kapanışı (04 Mart 1923).....	64
2.2.KONGRENİN ÖNEMİ.....	65
2.3.KONGRENİN AMAÇLARI.....	70
2.4.KONGREDE KABUL EDİLEN ESASLAR.....	74
2.4.1. Misak-ı İktisadi Esasları.....	74
2.4.2.Kongreye Katılan Grupların İktisadi Esasları.....	75
2.4.2.1.Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları.....	75
2.4.2.2.Tüccar Grubunun İktisadi Esasları.....	76
2.4.2.3.Sanayi Grubunun İktisadi Esasları.....	77
2.4.2.4.İşçi Grubunun İktisadi Esasları.....	78
2.4.3.Yabancı Sermaye ile İlgili Esaslar.....	79

2.5.KONGRE SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....	79
2.5.1.Kongreye Karşı Olumsuz Görüşler	85
2.5.2.Misak-ı İktisadi Kararlarının Değerlendirilmesi	87
2.5.3.Kongreye Katılan Grupların Kararlarının Değerlendirilmesi	91
2.5.3.1.Çiftçi Grubu Kararlarının Değerlendirilmesi	91
2.5.3.2.Tüccar Grubu Kararlarının Değerlendirilmesi.....	97
2.5.3.3.Sanayi Grubu Kararlarının Değerlendirilmesi.....	99
2.5.3.4.İşçi Grubu Kararlarının Değerlendirilmesi.....	102

3.BÖLÜM: KONGRENİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

3.1.KONGRE SONRASI EKONOMİK GÖRÜNÜM	106
3.1.1.Yabancı Sermaye.....	107
3.1.2.Dış Ticaret.....	111
3.1.3.Bütçe ve Milli Gelir	115
3.2.EKONOMİK SEKTÖRLERDEKİ GELİŞMELER.....	119
3.2.1.Tarım Sektöründeki Gelişmeler	119
3.2.2.Sanayi Sektöründeki Gelişmeler	126
3.2.3.Ticaret Sektöründeki Gelişmeler	130
SONUÇ.....	134
KAYNAKLAR.....	137
EKLER.....	145

1.GİRİŞ

“Uçurumun kenarında yıkık bir ülke. Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar. Yıllarca süren savaş. Ondan sonra, içerde ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arasız devrimler.” 1935 yılında Atatürk’ün sarf ettiği bu sözler Cumhuriyet ekonomisinin devrıldığı yıkık ekonomik yapıyı ifade eder niteliktedir ve bu enkazdan devrimlerle yeni bir ekonomi inşa edildiğini belirtmektedir. İşte bu ekonominin inşasının temeli 1923 yılında 1. İzmir İktisat Kongresi ile atılmıştır. Yeni Türkiye ekonomisinin temeli 1923’teki bu kongreye dayanır ancak Cumhuriyet ekonomisinin oluşumunu incelerken Osmanlı iktisadi yapısı mirasının izlerini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Nitekim yeni Türkiye ekonomisi, yıkık da olsa Osmanlı’dan devrıldığı ekonomik yapı üzerine kurulmuştur.

Osmanlı ekonomisinin yıkım sürecini yaşamasında pek çok faktör etkili olmuştur. Osmanlı Devleti uzun yıllar süren savaşlar ve ardı ardına aldığı yenilgilerden sonra toprak ve güç kaybına uğramıştır. Avrupa’da adı hasta adama çıkan imparatorluğun gerileme sürecine girmesiyle ekonomik durumu daha da kötüleşmiştir. Yabancı ülkelere sağlanan imtiyazlar da ülke ekonomisini zayıflatan etkenler arasındadır. Buna ek olarak Batılı ülkelerin sömürge anlayışıyla hareket etmeleri verilen imtiyazların etkisini artırıcı nitelikte olmuştur. Ekonomideki kötü gidişata bir de Osmanlı sanayisinin modern işletme biçimlerine uyum sağlayamaması, Avrupa rekabeti karşısında çaresiz kalması eklenmiştir. Verilen imtiyazlarla ülke adeta açık pazar haline dönüşmüş bu da zaten gelişmemiş olan ülke sanayinin tahribine neden olmuştur. Son dönemlerde yerli ve milli burjuva yaratma çabaları, kalifiye eleman için yurt dışına öğrenci gönderilmesi, sanayi ve tarımı geliştirici tedbirler alınması vb. çabalar harcanmıştır. Ancak, I. Dünya Savaşı yenilgiyle sonuçlanınca bu çabalar da sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı ekonomisini ve maliyesini derinden etkileyen bir sorun da dış borçlardır. 19. yy.ın ilk yarısı boyunca dış borç ihtiyacına karşı direnen Osmanlı yönetimi Kırım Savaşı (1854) sırasında ilk dış borç anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı’nın finansmanı için alınan ilk dış borcu diğerleri

takip etmiştir. Üstelik bu borçların çoğu daha önceki borçların kapatılması için alınmıştır. Dolayısıyla üst üste alınan borçlar bir süre sonra ödenemez hale gelmiştir. Büyük bir borç yükü içinde kalan Osmanlı'da Düyun-u Umumiye İdaresi kurularak devlet içinde devlet görüntüsü yaratılmıştır. Nitekim bu borçlar Türkiye Cumhuriyeti üzerinde de bir yük oluşturacaktır. Ekonomik yapıdaki tüm bu olumsuz durumlar göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne yıkık bir ekonomik enkaz kaldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. 1920'lerin başında Türkiye Osmanlı Devleti'nden aldığı bu geri kalmış ekonomik yapının yanı sıra yaşadığı savaşların da derin izlerini taşımaktaydı. Yeni Türkiye milli mücadele savaşı vermiş harap bir durumda ve sermayesizdir. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda bütün sektörler geri kalmışlığın izlerini taşıyor ve Türkiye, işletmeleri köhneleşmiş, kendini yenileme çabaları yetersiz kalmış, servet kaynakları sömürülmüş, sanayiden yoksun, tarım ülkesi olduğu halde kendi nüfusunu beslemeye yetmeyen ve dışarıya borçlanmış bir ülke görünümündeydi. Ekonomisi bu halde olan ve yeni kurulan Türkiye'de hızlı bir kalkınma arzu edilmektedir fakat bunun hangi yollardan sağlanacağı belirsizdir. İktisat politikasına yön vermede ihtiyaç duyulan eksiklik, toplanacak olan İktisat Kongresi ile giderilmeye çalışılacaktır. Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk *"Yeni Türkiye devleti cihangir bir devlet olamayacaktır, fakat yeni Türkiye devleti ekonomik bir devlet olacaktır"* diyerek hedefini belirtmiş ve Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanmasını öngörmüştür. İzmir İktisat Kongresi, ülkenin çeşitli iktisadi sorunlarını dile getirmek ve bunların çözümü için neler yapılması gerektiğini belirtmek üzere 1923 yılında 17 Şubat – 4 Mart tarihleri arasında toplanmıştır. Kongre yeni kurulan ülkenin iktisat politikasının belirlenmesi ve bunun ülkedeki çeşitli grupların fikirlerinin alınarak yapılması bakımından önem taşımaktadır. Kongre bazı devlet dairelerinin ve tüccar, çiftçi, sanayici, işçi gibi meslek gruplarının 1135 temsilcisinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

Kongrenin detaylarıyla inceleneceği bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, yeni Türkiye'ye Osmanlı Devleti'nden nasıl bir ekonomik yapı bırakıldığı ortaya konacak, toplanan İktisat Kongresi öncesinde ekonomik yapı araştırılacaktır.

İkinci bölümde, kongre süreci ele alınacak bu süreç için yapılan hazırlıklar, kongrenin amacı, önemi incelenecek, kongrede alınan kararlar araştırılacak ve bu kararların değerlendirilmesi yapılacaktır.

Üçüncü bölümde ise, 1923–1929 döneminde İzmir İktisat Kongresi'nin Türkiye ekonomisine etkileri ortaya konmaya çalışılacak, kongredeki kararların ne derece uygulandığı araştırılacaktır

1.BÖLÜM: KONGRE ÖNCESİ OSMANLI EKONOMİSİNİN DURUMU

1.1.OSMANLI DEVLETİ'NDEN DEVRALINAN SOSYO-EKONOMİK YAPI

Osmanlı ekonomisi, uzun yıllar süren ve yenilgilerle sonuçlanan savaşlar neticesinde özellikle son dönemlerinde iflas etmiş durumdaydı. Kapitülasyonlar, yabancı sermaye, dış borçlar ve bu borçlar sonucunda kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi, sermaye birikimi ve girişimci eksikliği, yabancı rekabete direnemeyen sanayi yapısı gibi pek çok nedenin ekonomik çöküşü hızlandırdığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, literatürde milli burjuvazi yaratma amacını da kapsayan "milli iktisat" politikası olarak adlandırılacak tartışmaların alevlendiğini görüyoruz. İttihat ve Terakki bu politika ile bağımsız ekonomik kararlar alabilmenin yollarını bulmayı amaçlamaktadır. I.Dünya Savaşı da bu fikir için gereken şartları sağlamıştır. Savaş sırasında kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmış, yeni gümrük rejimi uygulamaya konulmuş ve koruyucu bir dış ticaret politikasına geçilerek milli iktisat fikri için uygun ortam doğmuştur.¹ Milli iktisat politikası Cumhuriyetin kuruluşunda da benimsenmiştir.

Türkiye Kurtuluş Savaşı'nı sona erdirip yeni bir döneme girerken Osmanlı İmparatorluğu'ndan kötü bir miras devralmıştır. Ülkenin üçte birine yakın kısmı düşman tarafından tahrip edilmiş, geçmiş yönetimden dış borçlar devralınmış, sermaye yetersiz, ekonomik sektörler çok geri durumdaydı.² İzmir İktisat Kongresi başkanlığını yapmış olan Kâzım Karabekir'in şu ifadesi Osmanlıdan devraldığımız ekonominin geri kalmışlığını vurgular niteliktedir.

¹ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat: 1908–1919** (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), s.20.

² İsmail Türk, "Atatürk ve Türk Mali Sistemi", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri** (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s.7.

“Eli, ayağı, hayvanı ile çalışan memleket henüz ilerlemiş sayılamaz; ileri ülke, alet edevat ve makine ile çalışandır”.³ Osmanlı ekonomik düzeninde makineleşme henüz yaygınlaşmamış ve Kâzım Karabekir’in ifade ettiği gibi el emeği ve hayvan gücü ile ekonomik faaliyetler yürütülmekteydi. Cumhuriyet ekonomisi Osmanlı’dan hayli zayıf bir ekonomi devralmıştır. Aşağıda yıkık durumda olan Osmanlı ekonomisinin özellikle son dönemi daha detaylı şekilde ele alınacaktır.

1.1.1.Nüfus

İnsan kaynağı açısından devraldığımız mirasa baktığımızda, Türkiye nüfusunun 1913–1923 arası dönemde önemli ölçüde azaldığını söyleyebiliriz. 1913–1923 arası dönemde, savaş yıllarında Türk ve Müslüman nüfus Osmanlı ordularının savaş kaynağı olmuştur. I.Dünya Savaşı sonrası cephedeki ölü sayısı 400.000 civarındaydı. Bu kayıplara Kurtuluş Savaşı’nda cephelerde verilen kayıplar eklenince yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin elinde sayısı azalmış ve savaşlardan yorgun düşmüş bir insan kaynağı kalmıştır. Toplam nüfusun azalması beraberinde kentleşme olgusunun gerilemesini de getirince Türkiye ekonomisi tüm bunlardan olumsuz yönde etkilenmiştir.⁴

1923’e kadar geçen son on yıllık dönemde Türkiye yaklaşık 4 milyon nüfus kaybetmiştir. Bu kaybın çoğunun 18 ile 50 yaş arası erkek nüfus olması nedeniyle ekonomiye etkisi büyük olmuştur.⁵ 1935 yılında Falih Rıfkı Atay; “*Trakya ve Anadolu’da 1911’den 1921’e kadar tam on yıl, büyük küçük tam vaktinde devlete karşı üç kıta üstünde harp için bütün gençliklerini kurban vermiştir. [...] Anadolu’nun tenhalığı bu halkın, canlılık noksanından değildir. Doğanların büyümesine, büyümüş olanların yaşamasına imkân veren şartlar ancak Cumhuriyet idaresi ile varlaşabilmiştir*” sözleri ile nüfusun düşüklüğünde, yaşanan savaşların

³ Kâzım Karabekir, **İktisat Esaslarımız: Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi** (İstanbul: Emre Yayınları, 2001), s.21.

⁴ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923–1950** (5.Basım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), ss.97–101.

⁵ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye: 1923–1929**, (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), s.38.

etkisini belirtmektedir.⁶ Vedat Eldem'den alınan verilere göre 1914 yılı Osmanlı nüfusu yabancı unsurlar 14.985, Türk nüfus 11.387 ve toplam nüfus 26.372'dir.⁷ Görüldüğü üzere ülkedeki yabancı unsurların sayısı Türklerden fazladır. Bu durum iktisadi bakımdan verimsizliklere neden olmuştur. Bu yıllarda toplam nüfusun yaklaşık % 80'i köylerde yaşıyor ve okuma-yazma oranı % 10'u geçmiyordu. 1920'li yıllarda azalan insan kaynağının yanı sıra okuma yazma oranının da düşük olması ve girişimci eksikliği gibi olumsuz şartlar Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı sosyo-ekonomik yapının olumsuzluğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı ekonomisinden devraldığımız iktisadi yapıyı anlayabilmek için daha detaylı bir incelemeye gerek vardır. Bu çerçevede Osmanlı ekonomisinin temel sorunları dış borçlar, yabancı sermaye, bütçe ve milli gelir, dış ticaret ve kapitülasyonlar meselesi şeklinde ayrıntılı olarak aşağıda ele alınacaktır.

1.1.2.Dış Borçlar ve Düyun-u Umumiye İdaresi

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan mali bunalımlar 18. yüzyılda genellikle yenilgiyle sonuçlanan savaşlarla birlikte daha kötü boyutlara ulaşmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru savaşların sayıca artması, büyüyen orduların masraflarının artmasına ve mali bunalımın süreklilik kazanmasına yol açmıştır. Askeri harcamalar, sefer giderlerindeki artışlar, devlet kadrolarındaki şişmeler, üretim yetersizlikleri, gelir düşüklüğü ve dış ticarete yaşanan sorunlar mali bunalımı daha da ağırlaştırmıştır.⁸

19. yüzyılın ikinci yarısında Batı ülkeleri ile imzalanan serbest ticaret anlaşmaları Osmanlı ekonomisini bir açık pazar haline getirmiştir. Bunun sonucu olarak dış ticaret bilançosu giderek büyüyen açıklar vermeye başlayınca hükümet oluşan bu açıklarını kapatmak için Galata Bankerleri olarak isimlendirilen büyük sarraflardan

⁶ Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), s.16.

⁷ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994a), s.4.

⁸ Murat Şeker, "Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, (2007), Cilt-Sayı: 8-2, s.119.

borç almaya başlamıştır. Mali bunalımlardan kurtulma amacıyla dış borçlanma konusunda 1780'lerden itibaren bazı öneriler yapılmışsa da bürokrasi henüz bunları kabul edecek durumda değildi. Oluşan bütçe açıklarını kapatmak için dış borçlanmanın haricinde devletin elindeki diğer bir araç paranın değerinin düşürülmesiydi.⁹ Bu anlamda hükümet 18. yüzyıldan itibaren giderek artan sıklıklarla tağşiş¹⁰ yoluna başvurmuştur. 1760–1844 dönemi en yüksek tağşiş oranına şahit olmuştur.¹¹ Paranın tağşişi ile amaçlanan paranın madeni değerini düşürerek hazineye gelir sağlamaktı. 1830'lu yıllarda gümüş sikkeler tağşiş edilerek gerçek değerinin % 20 fazlası bir değerle piyasaya aktarılmıştır.¹² 1808–1830 dönemindeki tağşişlerle altın sikkelerin biçimi ve ismi 35 kez, gümüş sikkelerinki ise 37 kez değiştirilmiş, 1824'te bir İngiliz sterlini 23 Osmanlı kuruşu ile eşdeğer iken, 1839'da 1 sterlin 104 kuruş olmuştur.¹³ Sıklıkla uygulanan bu tağşişler toplumsal bunalıma neden oluyor ve para biriminin değerinde meydana getirdiği dalgalanmalar ekonomiyi olumsuz yönde etkiliyordu. Bu da zaten yetersiz olan vergi gelirlerinin iyice düşmesine yol açıyordu. Sıklıkla tağşiş yöntemine başvurulması, Osmanlı Devleti'nde kolay ve parlak günleri, denk bütçeleri geride bırakmış ve Osmanlı maliyesi için yüzyıllar sürecek mali bunalımın başlangıcını oluşturmuştur.¹⁴ Hükümet 1840 yılında başka bir çare olarak mali gelirlerini arttırmak için kaime (kâğıt para) basımına da başvurmuştur. Hükümetin bu deneyimi büyük bir enflasyon dalgasıyla sonuçlanmış ve 1860'larda kaimeler tedavülden kaldırılmıştır.¹⁵

⁹ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Çeviren: Kudret Emiroğlu (İstanbul: Belge Yayınları, 1993), s.26.

¹⁰ *Tağşiş Etmek: Dolaşımdaki madeni (metal) altın veya gümüş sikkeleri (paraları) piyasadan toplayıp, bunların içindeki değerli maden miktarını azaltmak suretiyle niteliğini düşürüp, yerine piyasaya yenilerini sürmek ve böylece tedavüldeki para miktarını artırmak.*

¹¹ Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para: 1326–1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çeviren: Serdar Alper, Editörler: Halil İnalçık, Donald Quataert, Cilt:2, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), s.1057.

¹² Ali Yavuz, "Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler", **SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 20, (Aralık 2009), s. 205.

¹³ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820–1923)**, (Ankara: Yurt Yayınları, 1983), s.54.

¹⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500–1914**, (6.Basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s.119

¹⁵ Pamuk, 2004, **Ön. ver.**, s.1084.

Osmanlı Devleti mali darboğaza rağmen dış borç almama konusunda direniyordu ancak dönemin iki büyük devleti Fransa ve İngiltere borç vermeye hazırды ve bu yönde, mali sorunlara çözüm olarak Avrupa borsalarından borçlanılması konusunda hükümete baskı bile yapıyorlardı.¹⁶ 1850’de İngiliz elçisi ‘‘Türkiye’ye verilecek üç ya da dört milyon sterlinlik bir borç Türkiye’nin satın alma gücünü arttıracak ve bu nedenle ticareti geliştirecektir’’ diyerek Osmanlı hükümetini borçlanmaya teşvik etmiştir.¹⁷ İngiliz elçisi Canning’in 1850’de Abdülmecit’e sunduğu raporda, planlanan ıslahatların gerçekleştirilebilmesi için hükümetin batı ülkelerinden borç almasını tavsiye etmiş ve borcun kabul edilmesi için uygun ödeme koşulları önermiştir.¹⁸ Fransız elçisi Valette 1851 yılında yazdığı bir raporda ise, Avrupalı bankacılardan alınacak bir borcun ülkeye büyük yararları olacağını belirtiyordu.¹⁹ Kendi piyasalarında % 3’ün üzerinde faiz sağlayamayan Avrupalı yatırımcılar yüksek risklerine rağmen Osmanlı’ya borç vermek istiyordu.²⁰ Bankerlerin ve Avrupalı sermayedarların büyük kârlarının başta gelen kaynağı dış borç işlemlerine aracılık yapmaktı. Bu nedenle Avrupalı araçlar, Osmanlı Devleti’ni sürekli borç almaya teşvik ettiler. Bu teşvikler Osmanlı devlet adamlarını tehdit derecesine ulaşıyordu.²¹ Osmanlı Devleti’ne verilen borçlar aynı zamanda Avrupa ekonomilerindeki küçük ölçekli tasarrufları harekete geçirecek ve bunlara faiz sağlayacaktı. Osmanlı eline geçen fonların bir kısmını sanayi ürünleri ithali için kullanacağından Avrupa sanayine ek talep de yaratılmış olacaktı.²²

Osmanlı Devleti ise içinde bulunduğu olumsuz ekonomik şartlara rağmen dış borç almaktan önemle kaçınıyordu ancak Kırım Savaşı’nın başlamasıyla mali durum iyice

¹⁶ Pamuk, 1988, **Ön. ver.**, s.206.

¹⁷ Tezel, **Ön. ver.**, s.81.

¹⁸ Tefvik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, (İstanbul: Ant Yayınları, 1970), s.39.

¹⁹ Seyfettin Gürsel, ‘‘Osmanlı Dış Borçları’’, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.674.

²⁰ Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan 21.yüzyıla Türkiye Ekonomisi** (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), s.22.

²¹ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni: Dünü, Bugünü, Yarını** (2.Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969), s.60.

²² Pamuk, 1983, **Ön. ver.**, s.54.

bozulacaktır. Osmanlı Devleti'nin yıllık 7.500.000 lira olan geliri Kırım Savaşı masraflarını karşılamakta yetersiz kalınca Abdülmecit, 3.300.000 Osmanlı Lirası tutarında bir sözleşme yapılmasına izin vermiştir. Böylece Londra ile Paris'te 1854 yılında ilk dış borç sözleşmesi imzalanmıştır. Bu tarihten itibaren giderek daha ağır şartlarda yeni borçlar alınmaya devam edilmiştir.²³ Bu ilk borçlanmayı 1881 yılına kadar on dört borç anlaşması daha takip etmiştir. Hükümetin genel olarak yaptığı dış borçlanmaların nedenleri arasında; savaş harcamalarının finansmanı, eski borç anapara ve faizlerinin ödenmesi ve bütçe açıklarının kapatılması, ödemeler bilançosu ve dış ticaret bilançosunun sürekli açık vermesi, alınan borçların israf edilmesi gibi sebepler sayılabilir.²⁴

1854 yılındaki ilk borçlanma Kırım Savaşı masraflarını karşılamaya yetmeyince 1855 yılında Fransa ve İngiltere hükümetlerinin kefaleti ile İngiliz Rothschild Bankası ile 5.000.000 sterlinlik²⁵ bir anlaşma daha yapılmıştır.²⁶ 1858'de Hükümet 5.000.000 sterlinlik bir istikraz daha yapmaya karar vermiş ve Londra'daki iki banka ile anlaşma yapılmıştır. Bu borca teminat olarak İstanbul gümrük ve oktruva²⁷ varidatı gösterilmiştir. Bu borçlanmadan Hükümetin eline geçen tutar 3.800.000 sterlin olmuştur. Hükümet biriken borçlarını ödeyebilmek için yeni bir borçlanma amacıyla İngiltere hükümetinin desteğini istemiştir ancak İngiltere çok ağır şartlar öne sürünce²⁸ Osmanlı Devleti 1860 yılında Mirés isimli Fransız bir iş adamı ile 400.000.000 franklık istikraz sözleşmesi imzalamıştır.²⁹ 1862 yılında 10.000.000 liralık kaimenin tedavülden çekilmesi için Ottoman Bank ve Londra'da Devaux şirketi ile 200.000.000 frank tutarında bir anlaşma daha yapılmıştır. 1863 yılında

²³ İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964), s.19.

²⁴ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları". **Karadeniz Teknik Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt-Sayı: 19-2, (Eylül 2005), s.139.

²⁵ *1 Sterlin=110 Kuruş=25 frank*

²⁶ Yeniay, **Ön. ver.**, s.26.

²⁷ *Gümrükten giriş-çıkış yapan mallardan alınan vergi.*

²⁸ *Bu şartlar: Yabancılara hükümet emlakini satın almak ve kiralama hakkı, hükümet maliyesini milletlerarası bir komisyonun denetimi altına sokmaktır.* Bkz. Yeniay, **Ön. ver.**, s.32.

²⁹ Yeniay, **Ön. ver.**, ss.31, 33.

Galata bankerlerine olan kısa vadeli borçları ödemek ve % 50 oranında değer kaybeden bakır paraların tedavülden kaldırılması için Osmanlı Bankası ile 200.000.000 frank tutarında bir sözleşme yapılmıştır. Ele geçen 142.000.000 frank ile Galata bankerlerinin alacakları tasfiye edilmiştir. Para ıslahatı projesi Hükümetin daha acele ihtiyaçları olmasından dolayı gerçekleştirilememiştir.³⁰ Hükümet 1865 yılında 150.000.000 frank tutarında bir borç anlaşması daha imzalamıştır. Bundan önceki istikrazlar Galata bankerlerine borç ödemesi, kaimelerin tedavülden kaldırılması gibi verimli işlerde kullanılmıştır ancak 1865 ve onu takip eden borç anlaşmaları hep eski borçlanmaların taksitlerini ödeyebilmek ve bütçe açıklarını kapatmak maksadıyla alındığı için Hükümeti mali bir uçuruma sürüklemiştir. 1865 yılında yeni bir borç anlaşması ile kısa vadeli borçlar konsolide edilerek uzun vadeliye çevrilmiştir. Bu anlaşmada özel bir karşılık gösterilmemiş, devletin genel geliri karşılık gösterilmiştir. 1869 yılında bir Fransız bankası ile çeşitli vilayet aşarları ile ağnam vergisi fazlası karşılık gösterilerek bir anlaşma daha yapılmıştır. Bu anlaşma Girit isyanı için askeri harcamaları karşılamak ve bütçe açığını kapatmak amacıyla imzalanmıştır. 1870 yılında Rumeli demiryolunun inşası için imtiyaz sahibi olan Belçikalı bir banker ile yeni bir borç anlaşması daha yapılmıştır.³¹ Bu anlaşmaları 1871, 1872, 1873 ve 1874 yıllarında yeni anlaşmalar takip etmiştir. 1854–1874 yılları arası dönem Osmanlı borçlanma tarihinde ‘‘Hızlı Borçlanma Dönemi’’ olarak adlandırılır.³² 1854–1874 arası bu yirmi yıllık dönemde yapılan anlaşmaların sonunda Osmanlı Devleti’nin toplam borç tutarı 238.773.272 Osmanlı Lirası iken ele geçen miktar 127.120.220 Osmanlı Lirası olmuştur.³³ Yirmi yıllık bu sürede yapılan dış borçları ödeyebilmek için devlet gelirlerinin % 60’ını ödemelere ayırmak gerekiyordu. Bu ağır borç ödemelerini Osmanlı Devleti gerçekleştiremeyince 1875 yılında moratoryum ilan ederek borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini açıklamış ve 1876’da ise ödemeler tamamen durdurulmuştur.³⁴ 1874–1875 yılı bütçe geliri 25.104.928 lira olduğu halde borçların o yıllık toplamı 30.000.000 lira tutarındaydı. O yılın bütçesi borçları bile karşılayamaz durumdaydı

³⁰ Aynı, ss.36–37.

³¹ Aynı, ss.39–40, 42.

³² Gürsel, **Ön. ver.**, s.678.

³³ Yeniay, **Ön. ver.**, s.51.

³⁴ Pamuk, 1988, **Ön. ver.**, s.208.

ki bu da iflas demektir.³⁵ Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu ilk borcun alınmasının üzerinden henüz 20 yıl geçmişken iflasını ilan etmek zorunda kalmıştır. Mali bunalım borçlanmalarla aşılmaya çalışılmış ancak sonuçta bu dış borçlanmalar daha büyük bunalımları beraberinde getirmiştir.

Hükümet 1879 yılında, Osmanlı Bankası ve yerli alacaklılarla anlaşarak ödemelere tekrar başlamıştır. Bu anlaşma altı kalem gelire dayandığı için Rüsüm-u Sitte (Altı Gelir) Anlaşması adı ile anılmıştır.³⁶ Devlet hazinesinin iyice kötü bir hal aldığı 1880 yılında Batılı alacaklılarla görüşmelere başlanılmış ve Osmanlı borçlarının idaresi ve düzenli ödenmesi amacıyla alacaklı devletlerin de katılımı ile 1881 yılında Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi kurulmuştur. Bu idare kurulduktan hemen sonra Avrupalı alacaklıların temsilcileriyle anlaşma yapılarak Muharrem Kararnamesi çıkarılmıştır. 1878 Berlin Antlaşması'nın kararı olan Osmanlı maliyesini düzene sokacak olan uluslararası bir komisyonun kurulması böylece yürürlüğe girmiştir.³⁷ Buna göre anapara ve faizlerde indirimler yapılmış, bazı gelirlere, borçlara karşılık el konulmuştur. Buna göre toplam borç miktarı 239,5 milyon liradan 125,3 milyona, senelik faiz ve borç ödemeleri 13,2 milyondan 7,6 milyona indirilmiştir.³⁸ Osmanlı maliyesinin vergi kaynakları üzerinde ayrıntılı bir denetim kuruluyor ve bu kaynakların gelirleri doğrudan Avrupa'daki alacaklılara aktarılıyordu. Böylece Batılı devletler Osmanlı maliyesi üzerinde müdahale imkânına kavuşmuş oluyordu.

Bu kurumun Osmanlı mali teşkilatı içindeki yeri zamanla genişlemiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde Düyun-u Umumiye İdaresi (DUI) ikinci bir maliye bakanlığı haline gelmiş, topladığı gelirler devletin bütçe gelirlerinin % 40'ını aşmıştır.³⁹ DUI, Osmanlı maliyesine bağlı bir kuruluş olmasına rağmen dış ülkelerin talimatlarıyla hareket etmiş, zaman zaman yasa dışı faaliyetlerde bulunmuş, halka baskı yapmış,

³⁵Faruk Yılmaz, "Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları", **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.415.

³⁶Rifat Önsoy, "Muharrem Kararnâmesi ve Düyun-u Umumiye İdaresi", **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.401.

³⁷ Kazgan, **Ön. Ver.**, s.26.

³⁸ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994b), s.184.

³⁹ Eldem, 1994a, **Ön. Ver.**, s.15.

çiftçiye ürününü ucuza satmaya zorlamıştır. Açıkça ortadadır ki bu kurum Osmanlı ekonomik bağımsızlığını sorgulatan bir yapı olmuştur. DÜİ Osmanlı Devleti'nde olumlu gelişmelere de neden olmuştur. Aldığı önlemler ile başta kendisine devredilen gelirlerde olmak üzere ülke üretiminde artışlar sağlamış bu sayede borçların düzenli ödenmesi mümkün olmuştur. Çeşitli sektörlerde kurduğu işletmelerle ekonomiye modern tesisler kazandırmıştır. Borçları zamanında ödeyen devlete karşı güven arttığı için yabancı sermaye tekrar ülkeye girmeye başlamıştır.⁴⁰ Ayrıca bu idare kaçak ticaret ve vergi kaçakçılığını azaltacak önlemleri yürürlüğe koymuş ve İdare'nin işleri sıkı tutması sayesinde 1880'lerin sonlarına doğru bütçe açıkları yerini bütçe fazlalarına bırakmıştır.⁴¹

Bu idarenin kuruluşundan sonra da Osmanlı hükümeti Avrupa piyasalarına tahvil satarak borçlanmaya devam etmiştir. Hükümet, Muharrem Kararnamesi'nden sonra Osmanlı Bankası'ndan çeşitli tarihlerde avanslar almış 1886 yılında bunları düzene sokmak için de yeni bir istikraz sözleşmesi imzalamıştır. Karşılık olarak ise gümrük gelirleri gösterilmiştir. 1888'de Almanya'dan alınan mühimmatın bedelini ödemek için sayd-ı mahî (balık avcılığı) vergisi karşılık gösterilerek bir sözleşme daha yapılmıştır. 1890'da ise iç ve dalgalı borçların muntazam borca tahvili için bir sözleşme daha imzalanmıştır.⁴² Bu borçlanmaları 1903 dönemine kadar çeşitli borç sözleşmeleri takip etmiştir.

Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kuruluşundan 1903 yılına kadarki dönemde alınan borçlara ait tablo aşağıda verilmiştir.

⁴⁰ Önsoy, 1999, **Ön. ver.**, ss.412-413.

⁴¹ Kazgan, **Ön. ver.**, s.28.

⁴² Yeniay, **Ön. ver.**, ss.79-81.

Tablo 1. Osmanlı Devleti Dış Borçları (1886–1903)

Yıl	Borç Tutarı	Safi Tutar
1886	6.500.000 (Osmanlı lirası)	6.500.000 (Osmanlı lirası)
1888	1.650.000 (Osmanlı lirası)	1.155.000 (Osmanlı lirası)
1890	8.609.996 (Osmanlı lirası)	6.457.497 (Osmanlı lirası)
1890	4.999.500 (Osmanlı lirası)	4.399.560 (Osmanlı lirası)
1891	6.316.920 (Sterlin)	5.685.228 (Sterlin)
1893	1.000.000 (Osmanlı lirası)	700.000 (Osmanlı lirası)
1894	32.400.000 (Mark)	23.814.000 (Mark)
1894	8.212.340 (Sterlin)	7.473.229 (Sterlin)
1896	3.272.720 (Osmanlı lirası)	2.781.812 (Osmanlı lirası)
1902	8.600.000 (Osmanlı lirası)	6.880.016 (Osmanlı lirası)
1903	2.376.000 (Osmanlı lirası)	2.376.000 (Osmanlı lirası)
1903	48.960.000 (Mark)	39.902.400 (Mark)

Kaynak: İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964, ss.79–89.

1903–1908 döneminde toplam 53.423.436 Osmanlı Lirası borçlanma yapılmış bu borçları 1908 yılından sonra meşrutiyet idaresinin yaptığı yeni borçlanmalar takip etmiştir. Bu dönemde yaşanan mali güçlükler, vadesi gelen yüksek faizli borçlar ve bütçe açıkları nedeniyle borçlanmalar yapılmıştır. 1908’de Osmanlı Bankası ile imzalanan istikraz sözleşmesine göre 4.711.124 lira borç alınmış, 1909’da yine bu banka ile 7.000.004 liralık yeni bir sözleşme daha yapılmıştır. Hükümet 1910–1913 yılları arasında dört yeni sözleşme daha yaparak 11.237.304 Osmanlı Lirası borç almıştır. Bu borçlanmaları 1914 yılındaki 500.000.000 franklık bir borçlanma takip etmiştir.⁴³ Alınan borçlar büyük miktarlardaydı ve diğer ülkelerin ödediği faizlerden daha yüksek faiz ödemeleri vardı. Borçların önemli bir kısmı sarayların yapımında, büyük bir donanmanın kurulmasında, bürokrasinin maaşlarının ödenmesinde ve cari harcamalarda kullanılırken ekonomide canlılık yaratacak yatırımlara neredeyse hiç kaynak ayrılmamıştır.⁴⁴

⁴³ Yeniay, **Ön. ver.**, ss.103–106.

⁴⁴ Pamuk, 2010, **Ön. ver.**, s.207.

Osmanlı borçları devletin ekonomik, sosyal ve siyasal kararlarına emperyalist ülkelerin sürekli müdahalelerinin kaynağı olmuştur. Özellikle DÜİ'nin kuruluşundan sonra ekonomik yaşama bu kurum hâkim olmuştur. Vergilerin ve çeşitli devlet gelirlerinin bu idareye verilmesi bağımsız bütçe yapabilme olanağını ortadan kaldırmıştır.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin borçları 1928 yılında yapılan Paris Anlaşması ile mirasçı ülkeler arasında dağıtılmış ve en büyük pay Türkiye Cumhuriyeti'nin olmuştur. Türkiye'nin payına düşen yaklaşık 85 milyon altın liralık tutardı. Bu rakam toplam borcun üçte ikisini oluşturuyordu.⁴⁶ Bu anlaşmanın uygulanamaması üzerine paylaşım daha sonra 1933 yılında ikinci bir anlaşma ile yapılmıştır. Bu anlaşma ile borç miktarında indirim yapılarak yeni borç 79,5 milyon TL olarak belirlenmiştir.⁴⁷ Osmanlı borçlarından büyük bir kısmı yeni Türkiye'nin omuzlarına yüklenmiş, son borç taksidi 1954'te ödenerek Türkiye geçmişinin bu olumsuz mirasından kurtulmuştur.⁴⁸

1.1.3.Yabancı Sermaye Yatırımları

Yabancı sermaye, dış borç ve sürekli dış ticaret açığı birbirini tamamlayan ve ülkenin az gelişmişliğini niteleyen faktörlerdir. Osmanlı ekonomisinin son döneminde de yabancı sermayenin geniş bir yeri vardı. Boratav yabancı sermaye ile ilgili olarak E. G. Mears'ın Modern Türkiye adlı kitabından şu sözlere dikkat çekmiştir;

Yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhalde yoktur. Bu miras, sadece ekonomik girişimleri ilgilendirmekle kalmaz, Türkiye'nin politik ve toplumsal hayatının tümüne etkilerini yayar... Siyasi denetim sağlamanın en güvenceli ve en basit yöntemlerinden biri sermaye kaynakları üzerinde egemenlik sağlamaktır... Eski Osmanlı İmparatorluğu, şaşılacak derecede dış mali çıkarılara ipotek edilmiş durumda idi.⁴⁹

⁴⁵ Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900–1960**, (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), s.59.

⁴⁶ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi: 1908–2005** (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007), s.44.

⁴⁷ Yeniay, **Ön. ver.**, s.123.

⁴⁸ Kazgan, **Ön. ver.**, s.46.

⁴⁹ Boratav, **Ön. ver.**, s.19.

Mears'ın bu sözlerinden anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nde yabancı sermayenin önemli bir payı vardı. İzmir İktisat Kongresi'nde konuşma yapan dönemin iktisat Vekili Mahmut Esat bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *'Zahiren memleket bizimdi; fakat hakikatte Türkiye iktisaden bizden ziyade yabancı memleketin, bir sömürgesi idi. [...] Bizde tüccar da, çiftçi de, sanayi erbabı da, amele de... Bütün iktisat amillerimiz doğrudan doğruya yabancı sermayesinin esir ve hizmetkârıdır'*.⁵⁰ Türkiye'nin devraldığı ekonomik yapı son derece yetersizdi ve bu yapıdaki pek çok sektör de yabancıların elinde bulunmaktaydı. Özellikle ulaştırma alanında demiryollarında yabancı sermayenin büyük payı vardı. 1880'lerden sonra Osmanlı Devleti uluslararası demiryolu savaşının en şiddetlilerine sahne olmuştur. O dönemde yabancı sermaye akla demiryolunu getirmekteydi. Demiryolu projelerinden özellikle ikisinin tartışmaları günümüze kadar devam etmektedir; Bağdat Demiryolu ve Chester Projesi.⁵¹ Bu yıllarda DÜİ'nin varlığından dolayı borçların zamanında ödenebilmesi ile ülke ekonomisine olan güven artmış ve 1881 yılında itibaren önemli miktarda yabancı dolaysız yatırımlar altyapıya, banka-sigorta, iç-dış ticaret, eğitim, sağlık, liman işletmeciliği gibi bir dizi hizmetlere ve bir miktar da madencilikle basit sınaî işlemlere ve tarıma akmıştır.⁵² Osmanlı Devleti'ndeki en büyük dolaysız yabancı yatırım dalgası 1888–1896 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ekonomiye dolaysız yatırımlar için giren yabancı sermaye 30 milyon sterlini aşmıştır. Bu rakam 1914'e kadar dolaysız yatırımlar için giren tüm yabancı sermayenin % 40'ını oluşturuyordu.⁵³

Yabancı sermayenin ülke ekonomisine girişi esas itibariyle borçlanma yoluyla gerçekleşmiştir. Bir önceki başlıkta bu konuya geniş yer verildiği için burada yalnızca dış borçlar dışında ülkedeki yabancı sermayenin durumu incelenecektir.

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktisadi gelişme için gerekli girişimlerde bulunabilmek üzere ülke kaynaklarının yetersiz olduğuna ve bundan

⁵⁰ Karabekir, **Ön. ver.**, ss.128,135.

⁵¹ T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, (Yayın No: 683, Ankara, 1973), s.20.

⁵² Kazgan, **Ön. ver.**, s.28.

⁵³ Pamuk, 1983, **Ön. ver.**, s.61.

dolayı yabancı sermayeye başvurmak gerektiğine dikkat çekmiştir. İktisadi şartlar elvermediği için gerekli olan sayısız bayındırlık hizmetlerinin küçük bir kısmının bile yerli sermaye ile gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını, madenleri işletmek, demiryolu ve tramvay hattı döşemek, kentlere elektrik, su getirmek için yabancı sermayeye başvurmadan başka çözüm olmadığını belirtmektedirler.⁵⁴ 1908'den sonra yabancı sermayeyi özendirme politikası başarılı olmuş, yabancı sermaye ile kurulan anonim şirket sayısında önemli artış sağlanmıştır.⁵⁵ Misak-ı Milli sınırları içindeki yabancı sermaye yatırımlarının 1910 ve 1911/12 yıllarındaki durumu aşağıdaki tablodaki gibidir.

Tablo 2. Yabancı Sermaye Yatırımları (1910–1911/12), (Milyon Kuruş)

Yatırımlar	Tutar (1910)	Tutar (1911/12)
Demiryolları	3.368	5.331
Elektrik, Tramvay, Su	311	570
Liman vb. Tesisler	288	471
Sanayi	650	650
Ticaret	206	266
Madenler	328	358
Banka-Sigorta	560	820
TOPLAM	5.711	8.466

Kaynak: DİE, **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara 1973, s.19 ve Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994a, s.12.

Tabloyu incelediğimizde de yabancı sermaye yatırımlarının ulaşım alanında en yüksek paya sahip olduğunu görmekteyiz. Yabancılar kendi menfaatleri doğrultusunda ve ürünlerini daha kolay pazarlayabilmek için demiryolu yapımına yoğunlaşmışlardır. Doğan Avcıoğlu’na göre, demiryolları devlet gelirlerine el koymak amacıyla gerçekleştirilen risksiz ve kârlı yatırımlardır. Demiryolları bir ülkede, tarım ekonomisini canlandırmak, ticari faaliyetleri geliştirmek, ülkede asayiş sağlaması ve savaşta yararlanmak açısından yararlıdır. Ancak bu avantajlarına rağmen

⁵⁴ Toprak, **Ön. ver.**, ss.83-84.

⁵⁵ **Aynı**, s.86.

yarı-sömürge düzeni şartlarında yabancı şirketlerin ülkede demiryolu inşa etmeleri tehlikeli sonuçlar doğurmuştur. Yabancı sermaye sahipleri demiryolu imtiyazı elde edebilmek için her türlü baskıya başvurmuşlardır, imtiyaz sağlanması ülkede nüfuz bölgeleri kurmak ve bu bölgeleri sömürge imparatorluklarına katma amacını taşımaktadır.⁵⁶ 1856 yılından sonra çeşitli Avrupa sermaye grupları Osmanlı hükümetinden demiryolu yapım ve işletmesi için ayrıcalıklar almış, 1915'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda inşa edilen 6.107 kilometrelik demiryolunun 4.037 kilometresi yabancılarca yapılmış ve işletilmiştir.⁵⁷ 20. yüzyıl başında Osmanlı topraklarında İngilizler 440, Fransızlar 1.266, Almanlar 1.020 kilometre demiryoluna sahipti.⁵⁸ 1912/1913 yılında demiryollarında Fransız sermayesi 2.479 milyon kuruş, Alman sermayesi 2.273 milyon kuruş, İngiliz sermayesi 754 milyon kuruş ve milli sermaye 428 milyon kuruştur.⁵⁹ Bu rakamlarda da açıkça görüldüğü gibi demiryolları yapımında milli sermaye toplam sermayenin ancak % 7,2'lik bir kısmına katılabilmektedir. Vergi gelirinin artmasını isteyen DÜİ, demiryollarının tarımı pazara açacağını ve böylece üretimin dolayısıyla aşar vergisi gelirinin de artacağını hesaplıyordu. Nitekim demiryollarının uzunluğu 1861'den sonra hızla yükselmiş ve ülkede toplanan aşar vergisi tahsilâtına göre üretim 1889–1911 yılları arasında, ülkenin tümünde % 63 oranında artarken, demiryolunun geçtiği bölgelerde % 114 oranında artış göstermiştir.⁶⁰ Vergi gelirindeki bu iyileşme istenilen mali ferahlığı sağlayamamış, yabancı demiryolu şirketlerine kilometre garantisi altında yapılan ek ödemeler bu gelir artışlarının çok üzerinde olmuştur.⁶¹

Osmanlı Devleti'ne yabancı sermayedarlar tarafından demiryollarından sonra en çok yatırım yapılan alan bankacılık olmuştur. 1850'lerden sonra Avrupa banka çevreleri yeni bankalar kurarak Osmanlı Devleti'nde faaliyetlerine başlamıştır. Yabancı

⁵⁶ Avcioğlu, **Ön. ver.**, s.69.

⁵⁷ Tezel, **Ön. ver.**, s.87.

⁵⁸ Çavdar, 1970, **Ön. ver.**, s.129.

⁵⁹ Eldem, 1994b, **Ön. ver.**, s.103.

⁶⁰ Aynı, s.94.

⁶¹ Pamuk, 1983, **Ön. ver.**, s.69.

sermaye ile kurulan en büyük banka ise Osmanlı Bankası idi.⁶² Osmanlı Bankası Anadolu'daki 43 şubesi ile milli mevduatı elinde tutuyordu⁶³ Osmanlı Devleti'nde Ziraat Bankası ve savaş yıllarında faaliyete geçen bir banka dışında milli banka mevcut değildi. Osmanlı Bankası dışında ülkede; Deutsche Bank, Bank of Syria, Banko di Roma, Avusturya Bankası, Hollanda Bankası, Selanik Bankası vb. yabancı bankalar da bulunuyordu.⁶⁴

Ülke geniş bir kıyı şeridine sahip olsa da Türk limanları arasındaki deniz taşımacılığı son derece zayıf bir durumdaydı. Mevcut limanlar da yabancı sermaye sahiplerinin denetimindeydi. Tablodan da görüleceği üzere liman vb. tesislere yabancı sermayeden ayrılan pay 288 milyon kuruştur. Limanlara ve ticaret alanına yatırılan yabancı sermaye ile birlikte ele alındığında, 1914 yılında dış borçlar dışında kalan yabancı yatırımların % 73'ten fazlasının ticareti geliştirmeye yönelik olduğu görülmektedir. Sanayi ve madencilik gibi üretim faaliyetlerine yapılan yabancı sermaye yatırımları dış borçların dışında kalan yabancı sermayenin % 9'u kadardır.⁶⁵

Ülkede mevcut işletmeler çok az olduğu gibi var olanların çoğu da yabancıların elinde bulunuyordu. Bütün demiryolları, elektrik, tramvay, gaz ve su işletmeleri, liman işletmeleri, başlıca madenler, halı fabrikaları yabancıların mülkiyetinde ve işletmesinde bulunuyordu. Yabancı sermayeye tekel durumunda garantili kazanç sağlayan ve uzun süreli imtiyazlara dayanan su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay gibi tesislerin çoğu ekonomiye doğrudan bir katkısı olmadan tekel fiyatlarıyla iyi kazançlar sağlıyordu.⁶⁶

Yabancı sermaye sahiplerinin başında İngiltere, Fransa ve Almanya gelmektedir. 1914 yılında Osmanlı ekonomisine aktarılan yabancı sermayenin ait olduğu ülkelere dair bir tablo aşağıda verilmiştir.

⁶² Tezel, **Ön. ver.**, s.87.

⁶³ Aksoy, **Ön. ver.**, s.17.

⁶⁴ Çavdar, 1970, **Ön. ver.**, s.117.

⁶⁵ Pamuk, 1983, **Ön. ver.**, s.66.

⁶⁶ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.78.

Tablo 3. Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ülke ve Sektörlere Göre Dağılımı (1914), (%)

Sektör	Fransa	İngiltere	Almanya	Diğer	Toplam
Demiryolları	49.6	9.8	36.8	3.8	100.0
Limanlar	69.1	12.8	18.1	---	100.0
Belediye Hizmetleri	44.6	9.5	8.0	38.0	100.0
Bankacılık	38.2	33.1	19.7	9.0	100.0
Sigorta	81.8	18.2	---	---	100.0
Ticaret	70.7	11.6	7.0	4.7	100.0
Sanayi	30.8	42.1	7.6	19.6	100.0
Madencilik	73.5	16.5	6.4	3.7	100.0
Dış Borçlar Dışındaki toplam	50.4	15.3	27.5	6.8	100.0
Dış Borçlar	53.0	14.0	21.0	12.0	100.0
Toplam	52.0	14.4	23.2	10.2	100.0

Kaynak: Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820–1923)**, Yurt Yayınları, 1983, s.65.

İngiliz sermayesi dış borçlar dışındaki yabancı sermaye yatırımlarında 1860 ve 1870’lerde birinci sıradaydı. İngiliz yatırımlarının büyük kısmı demiryolu yapımına yönelmişti. Bu dönemden sonra İngiltere’nin yabancı sermayedeki payı hızlı bir düşüş göstermiştir. Bu ülkenin yabancı sermayedeki payı 1888’de % 56’dan 1914’te % 15’e düşmüştür.⁶⁷ Tablo incelendiğinde görüleceği üzere 1914’te demiryolu yapımına en çok önem veren ülkeler Fransa ve Almanya olmuştur. Osmanlı ekonomisine en çok yatırım yapan ülke Fransa’dır. Fransız sermayesinin Osmanlı ekonomisine girip geniş yatırımlar yapabilmesinde Osmanlı Bankası önemli rol oynamıştır. Bu banka Fransız sermayesinin çıkarlarını savunan bir politika

⁶⁷ Pamuk, 1983, **Ön. ver.**, ss.73-74.

izlemiştir.⁶⁸ Madencilik, ticaret, sigorta, limanlar, demiryolu yapımı gibi her alanda yatırımları ekonomiye girmiştir. Yatırımların üçte ikisi demiryollarına, geri kalanı da madenlere, kamu hizmetlerine ve bazı üretici kesimlere gitmiştir. Yabancı sermaye girişleriyle, ticaret sermayesinin hâkimiyetinde meta üreten sektörlerin yanı sıra, ücretli emek istihdam eden gerçek anlamıyla kapitalist bir sektör gelişmeye başlamıştır.⁶⁹ Alman sermayesinin Osmanlı ekonomisine girişi ise 1888'de Deutsche Bank önderliğinde bir Alman grubunun Anadolu demiryolu imtiyazını almasıyla başlamıştır. Bu yıla kadarki Alman sermayesi dış borçlar dışında kalan yabancı sermaye içinde ancak % 1 kadardı. 1914 yılında ise aynı oran % 23'ü aşmıştır.⁷⁰

Yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'nin yarı-sömürge⁷¹ duruma düşmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir. Sermaye sahipleri iktisadi, kültürel ve siyasi müdahalelerde bulunma hakkını kendilerinde görmüşlerdir.⁷² Osmanlı ekonomisi yabancı sermayelere iş gücü sağlayarak iktisaden dışa bağımlı kalmıştır. Yabancı sermayeli kuruluşlar bazen iş gücü taleplerini bile yabancı ülkelere sağladığı için Osmanlı kendi ülkesinde işçi olmaktan yoksun bırakılmıştır.⁷³ Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye girişinin hız kazanmasında 19. yy.da yaşanan olayların etkisi mevcuttur. Maliyenin iflas etmesinin ardından ülkedeki zenginliklerin imtiyazlar halinde yabancılara verilmesi süreci de hız kazanmıştır.⁷⁴ Kapitülasyonlar sebebiyle yabancı sermaye Osmanlı ekonomisine girerek, ekonominin temelden sarsılmasına neden olmuştur. Aşağıda kapitülasyonlar meselesi daha detaylı olarak aktarılmıştır.

⁶⁸ Aynı, s.74.

⁶⁹ Keyder, **Ön ver.**, s.21.

⁷⁰ Pamuk, 1983, **Ön ver.**, s.75.

⁷¹ *Sömürge durumunda olmayan ancak tam bağımsızda olmayıp; iç işlerinde bağımsız fakat dış işlerinde sömürge ülkelere bağımlı olan ülke modelidir.*

⁷² Jacques Thobie, 'Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye', **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.724.

⁷³ Toprak, **Ön ver.**, s.87.

⁷⁴ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, 1983, s.34'ten aktaran İsmail Yıldırım, '19.yy Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme', **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı:11-2, (2001), s.322.

1.1.4.Kapitülasyonlar Meselesi

On yedinci yüzyılın ikinci yarısına kadar Avrupa'nın yaşadığı Sanayi Devrimi aşamasına Osmanlı Devleti'nin katılma süreci kapitülasyonlarla başlamıştır. Osmanlı idarecileri başlangıçta mali ve siyasi amaçlarla kapitülasyonlar vermiştir. Ancak ülke ekonomisinin gerilemesiyle verilen imtiyazlar bu amaçlarını koruyamamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti, Avrupa'daki güçlü devletler gibi gelişim, zenginleşme ve toplumsal dönüşüm aşamalarını izleyememiştir. Ülkenin geri kalmışlık sürecinde ilerleyen ve güçlenen Avrupa, kapitülasyonları giderek ağır tavizlere çevirmiştir.⁷⁵ Osmanlı idarecilerinin kapitülasyonlar vermesindeki mali amacı, topraklarından transit geçen ve ülkeden ihraç edilen mallardan vergi alarak hazineye gelir sağlamaktır.⁷⁶ Devletin güçlü zamanlarında bilinçli olarak verilen ayrıcalıklardan beklenen, yabancı tüccarın ülkeye girişiyle Osmanlı topraklarında iktisadi hayatın gelişip canlılık kazanmasıdır.⁷⁷ Güçlü dönemlerinde bir lütuf gibi verdiği bu ayrıcalıklar daha sonra zayıflayan ekonominin daha da kötüleşmesinde temel etken olmuştur. On sekizinci yüzyıl sonlarında Batılı ülkelerin Osmanlı toprakları üzerindeki sömürgeci eğilimleri yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti önceleri kapitülasyonları kendi çıkarları doğrultusunda bir silah olarak kullanırken artık tüm Batılı devletler aynı imkândan faydalanmaya başlamışlardır.⁷⁸

Kapitülasyonların gelişim süreci üç aşamada ele alınmaktadır. İlk ayrıcalıkların verilmesiyle başlayan birinci dönem, "Sınırlı Ayrıcalıklar Dönemi" olarak belirtilir. Osmanlı Devleti'nin verdiği ilk kapitülasyon 1352 yılındadır. Bu tarihten sonra kapitülasyonlar vermeye devam edilmiştir. İlk dönemlerde ayrıcalıkların uygulandığı bölgeler sınırlıdır ve tanınan ayrıcalıklar sınırlı konuları kapsamaktadır. İkinci dönem, "Geniş Kapsamlı Ayrıcalıklar Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Bu dönem 1535 yılında Kanuni tarafından yürürlüğe konulan bir antlaşmayla başlamıştır. Bu antlaşmanın önemi Kanuni'den sonra her padişah tarafından

⁷⁵ Kazgan, **Ön ver.**, s.14.

⁷⁶ Ertuğrul Acartürk ve Ramazan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi", **Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt-Sayı: 29-2, (2011), s.4.

⁷⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri", **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.330.

⁷⁸ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları", **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.22.

yenilenmesi zorunluluğunu getirmesidir. Bu çerçevede antlaşma daha sonraki padişahlar tarafından devam ettirilmiştir. 1535 yılında Kanuni tarafından imzalanan antlaşma Osmanlı Devleti'ne ciddi sıkıntılar getirecek bir düzeni meydana getirmiştir. Üçüncü dönem, "Sürekli Ayrıcalıklar Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Bu dönem Fransa'ya sürekli kapitülasyonların verilmesiyle 1740 yılında başlamıştır ve bu son dönem Lozan Antlaşması'na kadar devam etmiştir.⁷⁹ Kapitülasyonlar ilk olarak ticari amaçlarla verilmiştir. Daha sonraki dönemde verilen ayrıcalıklar büyük devletlerin elinde bir sömürge aracına dönüşmüştür. Fransa, Avusturya, İngiltere, Rusya gibi devletler Osmanlı Devleti ile kapitülasyonlar için antlaşma imzalayan devletler arasındadır. Zamanla ayrıcalıklara sahip olan devletler bunları Osmanlı Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilerek kötüye kullanmışlardır.

Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'ne siyasi ve iktisadi olumsuz etkileri olmuştur. Kapitülasyonlar yüzünden yabancı şirketlerin Osmanlı ekonomisinde ayrıcalıklı konumda olması yerli şirketlerin gelişimini sınırlamıştır. Kapitülasyonlar, Avrupa devletlerinin elinde bir nüfuz aracı ve Osmanlı'nın iç işlerine karışma aracı olmuştur.⁸⁰ Osmanlı ekonomisinde kapitülasyonlar nedeniyle hiçbir zaman yerli ekonomiyi koruyacak bir tarife politikası uygulanamamış, iktisadi kalkınma için bir koruma politikası uygulamak mümkün olmamıştır ve ülkede kurulan fabrikalar Avrupa rekabetine dayanamayıp kapanmıştır. Sanayileşen Avrupa ülkeleri kendilerine sağlanan gümrük ayrıcalıkları sayesinde Osmanlı tezgâh sanayisini iflasa sürüklemiştir.⁸¹ 19. yüzyılda yapılan ticaret antlaşmaları Osmanlı sanayisinin gelişmesinin önünde büyük bir engel teşkil etmiştir. Yabancı devletlere verilen ayrıcalıklar özellikle 1838 tarihli Baltalimanı Ticaret Anlaşması'ndan sonra Osmanlı ekonomisi üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. 1838'de İngiltere ve sonrasında diğer Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret antlaşmaları bir taraftan ticareti düzenleyip, gümrük oranlarını düşürürken bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin ticareti denetlemesini engellemiştir. Bütün yabancı tacirler Osmanlı topraklarında serbest ticaret hakkına sahip olmuşlardır. Yabancı uyruklu tacirler yalnızca ticaret vergileri

⁷⁹ Aybars Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı:51-2, (2002), ss.85-90.

⁸⁰ Toprak, **Ön. ver.**, s.70.

⁸¹ Acartürk ve Kılıç, **Ön. Ver.**, ss.14-15.

öderken, yerli tacirler buna ek olarak bir de iç gümrük ödemek zorunda kalmıştır.⁸² 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulanan ayrıcalıklar nedeniyle Osmanlı ülkesinde yerli tüccarın yerini büyük bir hızla yabancı ve azınlık tüccarları ile zanaatkârları almıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenleri arasında kapitülasyonların önemli bir yeri vardır.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte 1 Ekim 1914'ten itibaren tek taraflı olarak kapitülasyonların kaldırıldığını açıklamıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların tüm mali, iktisadi, adli ve idari ayrıcalıklarının bundan böyle kaldırıldığı, yabancılarla ilişkilerin devletler hukuku ilkelerine göre yapılacağı ilan edilmiştir.⁸³ Savaş nedeniyle İngiliz ve Fransızlar kapitülasyonların kaldırılmasına çok fazla itiraz edememişler, esas tepki ise müttefikimiz olan Almanya'dan gelmiştir. Tepkilere rağmen Avrupalı devletler savaştan sonra hesaplaşmak üzere kapitülasyonların kaldırılmasını kabullenmek zorunda kalmışlardır.⁸⁴ Böylece ülke 1914 yılında kapitülasyonlardan kurtulmuştur. Kapitülasyonların kaldırılması dönemin İttihat ve Terakki hükümetinin yürüttüğü milli iktisat siyasetinin somut bir ifadesidir.⁸⁵ Bu politika cumhuriyet kurulduktan sonra da izlenmiştir.

1.1.5.Dış Ticaret

Osmanlı Devleti doğu ile batı arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunduğu için, ticaret siyaseti; serbesti içinde iç ve dış ticaretin teşvik edilmesi esasına dayanıyordu. Dışarıya altın ve gümüşün çıkarılmaması, yabancı tüccarın yine mal alarak ülkesine dönmesi, bazı malların ihracının yasaklanması benimsenen temel prensiplerdi.⁸⁶ Osmanlı Devleti'nin ihracat politikası halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra artan

⁸² Keyder, **Ön. ver.**, s.20.

⁸³ Toprak, **Ön. ver.**, s.71.

⁸⁴ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.127.

⁸⁵Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.632.

⁸⁶ Sabahaddin Zaim, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu" **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.41.

kısımın ihracı şeklinde olduğu için başlangıçtan beri ihraç yasakları uygulanmıştır.⁸⁷ Osmanlı ekonomisinde genel olarak dört tür ürünün ihracı yasak tutulmuştur. Bunlar kıymetli madenler, temel gıda maddeleri, savunma araçları ve sanayi hammaddeleriydi.⁸⁸

18. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan sanayi devrimi Osmanlı dış ticaretinin artmasına neden olmuştur. Avrupa sanayilerinin gösterdiği güçlü talep dolayısıyla Osmanlı ekonomisinde ihracat büyük ölçüde artmıştır. Fransa ve Avusturya Osmanlı ihracatının en önemli müşterileriydi ve pamuk, üzüm, tütün, mısır bu dönem ihracatı artan ürünlerdir.⁸⁹

1838–1864 dönemi Osmanlı ekonomisinin ticaret antlaşmalarıyla dış etkilere açıldığı, emperyalizmin tüm boyutlarıyla kendisini hissettirdiği bir dönemdir. Yapılan bütün anlaşmaların emperyalist ülkelere imtiyazlar sağlamasının yanında bu anlaşmalar o ülkelerin tüccar ve sanayicilerine liberal, özgür bir iş ortamı yaratıyordu.⁹⁰ 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile başlayan Osmanlı pazarının yabancı ülkelere açılması süreci sonunda, 19. yy.da Osmanlı ülkesi yabancı malları ile dolu, tüketim kalıpları Batılı sanayicilerin ürünlerine göre oluşan bir yapıya bürünmüştü.⁹¹ 1838'den itibaren gümrüklerde ıslahata girilmiş, dış ticaret kapsamındaki mallar iç gümrüklerden bağışık tutulmuştur. İhraç mallarına toplam % 12, ithal mallarına ise toplam % 5, transit mallara ise % 3 vergi konulmuştur.⁹² 1860–62 yılları arasında ise Avrupa devletleriyle 28 yıl süreli bir dizi yeni ticaret anlaşmaları yapılarak, ithalat ve ihracat vergileri % 8 olarak tespit edilmiş ancak ihracat vergisi her yıl % 1 düşürülerek 7 yıl sonra % 1'de sabit tutulmuştur. Transit vergisi ise % 2 olarak tespit

⁸⁷ Toprak, **Ön. ver.**, s.101.

⁸⁸ Tabakoğlu, **Ön. ver.**, s.22.

⁸⁹ Kasaba, **Ön. ver.**, ss.23-24.

⁹⁰ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.60.

⁹¹ DiE, **Ön. ver.**, s.14.

⁹² Toprak, **Ön. ver.**, ss.102.

edildikten sonra 8 yıl sonra % 8’de sabitlenmesi kararlaştırılmıştır.⁹³ Osmanlı dış ticaretine ait ithalat ve ihracat rakamları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4. Osmanlı Dış Ticareti, (1878–1919), (Bin Osmanlı Lirası)

Mali Yıllar	İthalat	İhracat	Fark	Toplam
1878	20.009	8.394	11.615	28.403
1888	19.457	13.547	5.910	33.004
1898	26.621	13.425	13.196	40.046
1899	24.497	15.591	8.906	40.088
1900	23.842	14.905	8.937	38.747
1905	31.366	19.672	11.694	51.038
1907	23.569	17.495	6.074	41.064
1908	31.432	18.439	12.993	49.871
1909	34.737	18.433	16.304	53.170
1910	42.556	22.080	20.476	64.636
1911	45.063	24.909	20.154	69.972
1913–1914	44.180	21.600	22.580	65.780
1914–1915	23.100	14.500	8.600	37.600
1915–1916	4.300	4.900	500	9.200
1916–1917	10.200	12.300	2.100	22.500
1917–1918	15.080	13.980	1.100	29.060
1918–1919	21.280	14.890	6.390	36.170

Kaynak: Vedat Eldem, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 8–11 Haziran 1973, s.382. ve Celal Aybar, **Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi: 1878–1913**, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın No:132, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1939, s.17.

Askeri ve ticari siparişlerin ayrımı ve sevkiyatı, transit ve teslimatta meydana gelen aksaklıklar; ithalat ve ihracat vergilerinin tahakkuk ve tahsilinde, gümrüklerce tanzim olunan istatistiklerde tedahül ve atlamalar meydana getirdiğinden yukarıdaki tabloda verilen rakamları ihtiyatlı karşılamak gerekir. Fiyatlarda meydana gelen artışlar

⁹³ Zafer Toprak, “Tanzimat’tan Sonra İktisadi Politika”, **Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), ss.668–669.

nedeniyle bu rakamlar ticaretin hacim değişikliklerini yansıtmamaktadır. Ticarete konu olan maddeler zorunlu ihtiyaç maddelerine göre daha az bir fiyat yükselişini göstermiştir. Başlıca ihraç maddeleri olan üzüm, incir, tütün gibi zirai ürünlerde fiyat yükselişleri harbin sonuna kadar % 350 oranında olmuştur. Aynı dönemde ithal malların fiyatlarında ise % 100 oranında bir artış kaydedilmiştir.⁹⁴ 1902–1904 yılları arasındaki daralma dışında dış ticaret açığı devamlı büyümüştür. 1908 yıllarında devrim nedeniyle, 1912–1923 yıllarında savaştan ileri gelen küçük daralmalar bu genel eğilimi bozacak nitelikte olmamıştır.⁹⁵

Osmanlı dış ticaretinde 1878–1913 dönemi incelendiğinde başlıca ithalat mallarının; Amerikan bezi, çit ve pike, şeker, kahve, çay, pirinç, buğday, un, petrol gibi mallardan oluştuğu görülür ve ayrıca dönem sonunda pamuk mensucat, yünlü ve tiftik mensucatta ithalatta öne çıkan mallar arasında bulunmaktadır.⁹⁶ Aynı dönem verileri incelendiğinde Osmanlı ihracatının şu mallardan oluştuğu görülmektedir; üzüm, buğday, zeytinyağı, palamut, pamuk, ham ipek, afyon, yapacağı, incir, susam, arpa, fındık.⁹⁷ 20. yy başlarında Osmanlı dış ticaretinin, çağının ekonomik gelişimine yenik düşmüş her ülke gibi açık verdiği görülmektedir. Osmanlı ticaret dengesi 1830'dan yüzyıl sonuna kadar sürekli açık vermiştir. Dış ticaretin ülke aleyhine sürekli ve artan oranlarda açık vermesi ekonomik anlamda az gelişmişliğin temel örneklerinden biridir.

Kapitülasyonlar nedeniyle dış ticaret, ekonominin dışa bağımlılığını sürdürecektir nitelikteydi. 1914 yılında ithalatın % 59,4'ü sanayi ürünleri, % 25'i tahıl, % 7'si ham ve yarı ham ürünler, % 8,6'sı diğer ürünlerden oluşuyordu. İhracatın ise % 13'ü sanayi ürünleri, % 45'i tahıl ve tarım ürünleri, % 38,4'ü hammaddeler, % 3,6'sı diğer ürünlerden oluşmaktaydı. Dış ticaretteki bu görünümde uzun yıllar değişim yalnızca

⁹⁴ Vedat Eldem, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, (Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 8–11 Haziran 1973), s.382–383.

⁹⁵ T.C. Devlet Planlama Teşkilatı, **Kalkınan Türkiye: Rakamlarla 1923–1968**, Yayın No: 772-KD:62, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1969), s.14.

⁹⁶ Celal Aybar, Osmanlı **İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi: 1878–1913**, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, (Ankara, Zerbamat Matbaası, 1939), ss.39–43.

⁹⁷ Aynı, ss.55–59.

ticaretin yapıldığı ülkelerin nispi öneminde meydana gelmiştir.⁹⁸ Aşağıdaki tabloda Osmanlı dış ticaretinin başlıca ülkelere göre payları verilmiştir.

Tablo 5. Osmanlı Dış Ticaretindeki Başlıca Ülkelerin Payları (1894, 1900, 1906, 1912), (1000 Dolar)

Ülkeler	İthalat				İhracat			
	1894	1900	1906	1912	1894	1900	1906	1912
İngiltere	39.842	36.564	48.366	43.762	25.238	24.264	27.851	20.506
Avusturya	22.720	21.129	28.671	30.027	5.846	6.520	9.404	9.817
Almanya	1.239	2.143	5.831	22.915	1.297	1.988	5.402	5.400
Fransa	12.061	13.066	11.743	17.331	15.656	20.954	21.168	18.873
İtalya	2.748	5.844	10.763	10.812	2.067	3.120	4.382	4.080
A.B.D.	90	136	1.265	5.393	661	2.517	2.165	6.066

Kaynak: Tefik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, 1970, s.116.

1880'lerden sonra İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki payı gerilemeye başlamıştır. 1880-1882'de toplam Osmanlı ithalat ve ihracatında İngiltere'nin payı % 32 iken, 1909-1911'de % 21'e düşmüştür.⁹⁹ Tablodan da görüleceği üzere bu düşüşe rağmen I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere Osmanlı dış ticaretinde en büyük payı almaya devam etmiştir. Tabloda İngiltere'nin rakamlarına baktığımızda, 1830-1832 dönemi ithalat oranı % 19 iken 1838 ticaret anlaşmasının ardından bu oran 1840-1842 döneminde % 29,3'e yükselmiştir. Yüzde onluk bu hızlı büyüme oranı diğer ülkelerde görülmemektedir.

Almanya ve Avusturya'nın Osmanlı dış ticaretindeki payı da hızlı bir şekilde artmıştır. Almanya'nın Osmanlı dış ticareti içindeki payı 1880'lerden sonra İngiltere

⁹⁸ Çavdar, 1970, **Ön. ver.**, ss.115-116.

⁹⁹ Pamuk, 1983, **Ön. ver.**, s.74.

ve Fransa aleyhine artmış, 1909-1911'de % 12'yi aşmıştır. Fransa'nın Osmanlı ithalat ve ihracatındaki payı 1880-1882'de % 20'den 1909-1911'de % 11'e düşmüştür. İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı dış ticaretindeki paylarının gerilemesi, Almanya'nın güçlü ve etkili rekabetinden ve Osmanlı dış ticaretinin İtalya gibi sanayileşmekte olan diğer Avrupa ülkelerine kaymasından kaynaklanmıştır.¹⁰⁰ Dış ticaretin ithalat ve ihracatta ağırlığı gelişmiş sanayi ülkelerine aittir. Sanayi ülkelerinden ithal edilen ürünler Osmanlı ekonomisinde ilkel şartlarda çalışan küçük zanaatları yok etmiştir. Bu yapıdaki ticari ilişkiler Osmanlı'nın yarı sömürgeleşmesinde etkili olmuştur.¹⁰¹

1.1.6. Bütçe ve Milli Gelir

Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman iktisadi bir amaç güden mali politikalar uygulanmamıştır. Osmanlı bütçeleri devlet masraflarını tahdit ve kontrole yarayan bir araç olmaktan öteye gidememişleridir.¹⁰² Osmanlı Devleti'nde 15. yy.dan itibaren devletin gelir giderini gösteren hesapların kaydedildiği katî hesap defterleri hazırlandığı bilinmektedir. Ancak bütçe kavramı ilk kez 1840'larda kullanılmaya başlamıştır. Modern anlamda bütçe kavramı ise 1855 yılında yayınlanan bir tüzükte "Muvazene Defteri" olarak geçmiştir. Bu tüzükle bütçenin hazırlanması, tartışılması, onaylanması ve uygulaması konusunda önemli düzenlemeler yapılmıştır.¹⁰³ Osmanlı bütçelerindeki gelir kalemleri içerisinde öşür, ağnam vergisi, cizye ve gümrük gelirlerinin devlet bütçesi içinde önemli bir yeri olduğu söylenebilir.¹⁰⁴

Tanzimat Dönemi'nde (1838–1876) ilk gelir gider tahmini 1841/42 mali yılı için yapılmıştır. Gelir 5.629.110 lira, gider ise 5.670.740 lira olmuştur. 1846/47 mali yılı

¹⁰⁰ Aynı, ss.74–75.

¹⁰¹ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.63.

¹⁰² Eldem, 1994b, **Ön. ver.**, s.168.

¹⁰³ Cihan Duru, Kemal Turan ve Abdurrahman Öngeoğlu, **Atatürk Dönemi Maliye Politikası: 1.Kitap: Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar**, (Ankara: Tisa Matbaacılık, 1982), ss.12–13.

¹⁰⁴ Şevket Kamil Akar, "Osmanlı Maliyesinde Bütçe Uygulaması" **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), ss.565,567.

bütçesinde ise gelir 6.250.000 lira, gider 6.247.181 lira olmuştur. Dönemin son bütçesinde ise (1875/76), bütçe açığı 5.046.150 lira olmuştur. Bütçe açıkları dönemin ilk yıllarında ‰ 5'in altında iken 1875/76 mali yılında % 21,1'e ulaşmıştır.¹⁰⁵ Osmanlı maliyesinde ilk bütçe bu dönem içerisinde düzenlenmiştir. 1863/64 yılında tahmini rakamlarla düzenlenmiş, onaylanmış, devlet gider ve gelirlerinin tahakkuk, tahsil ve ödemesi bu bütçeye göre yapılmıştır.¹⁰⁶

I. Meşrutiyet Dönemi (1876–1908) ilk bütçesi 3.698.770 lira açık vermiştir. Bu dönemde yaşanan 1877/78 Osmanlı-Rus savaşı ile olağanüstü askeri harcamalar ve Osmanlı borç ödemelerinin durdurulması maliyeyi olumsuz etkilemiş, bütçe gelirinden de fazla açık vermiştir. Bütçe açıkları borçlanmalarla kapatılmaya çalışılmış ve bu borçlanmalar ülke maliyesinin yabancıların denetimi altına girmesine neden olmuştur. II. Meşrutiyet Döneminde (1908–1920), bilimsel anlamda bütçe düzenlenmeye başlanmış ancak bu dönemdeki mali yıl bütçelerinin tamamı Balkan Savaşı ve I.Dünya Savaşı'nın olağanüstü şartları nedeniyle her yıl miktarı biraz daha artan açıklar vermiştir. Bütçe açığı 1908/09 mali yılında 4.414.569 lira iken 1917/18 mali yılında 29.720.345 liraya ulaşmıştır ki bu rakam gelirlerin % 126'sı kadardır.¹⁰⁷ Bütçe açıkları nedeniyle dış borçlanmalara yenileri eklenmeye devam etmiştir.

Meclis-i Mebusân ve Meclis-i Ayân'da görüşülerek kabul edilen ilk bütçe 1909/10 mali yılına aittir. 1911 yılında yürürlüğe konulan bir yasa ile bütçede gayrisafi hâsılat yöntemi benimsenmiş, bütün devlet gelirlerinin hazineye toplanması ve bütün giderlerinde hazineden ödenmesi ilkesi kabul edilmiştir. Dış borç ödemelerine ayrılan gelirler bunun dışında tutulmuştur.¹⁰⁸ 1912/13, 1913/14 mali yıllarında bütçe kanunu çıkarılmadığından kanun gereği bir önceki yılın bütçesi yürürlüğe konulmuştur.¹⁰⁹ Aşağıdaki tabloda Osmanlı bütçesi ile ilgili rakamlar aktarılmıştır.

¹⁰⁵ Aynı, s.566.

¹⁰⁶ Duru, Turan ve Öngeoğlu, **Ön. ver.**, s.14.

¹⁰⁷ Akar, **Ön. ver.**, ss.568–569.

¹⁰⁸ Duru, Turan ve Öngeoğlu, **Ön. ver.**, s.18.

¹⁰⁹ Akar, **Ön. ver.**, s.566.

Tablo 6. Osmanlı Devleti Bütçe Gelirleri (1909–1914), (Bin lira)

Yıllar	Bütçe Tahsilâtı
1909–1910	22.405
1910–1911	24.421
1911–1912	26.576
1912–1913	28.805
1913–1914	29.383
1914–1915	23.881

Kaynak: Vedat Eldem, ‘‘Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları’’, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 8–11 Haziran 1973, s.388.

Bütçe gelirleri içerisinde 1907’de % 55,3’lük bir pay vasıtasız (dolaysız) vergilerdeydi. Öteden beri bu vergiler (aşar, hayvanlar vergisi, bina ve arazi vergileri, temettü vergisi ve madenler rüsumu) devlet gelirlerinde önemli bir paya sahip olmasına karşın son zamanlarda toplam gelirler içindeki paylarının azaldığı görülür. Nitekim bu oran 1913’de % 44,4 düzeyine inmiştir. İkinci sırada vasıtalı (dolaylı) vergiler yer alır ve aynı yıl toplam gelir içerisindeki payı % 20,9 oranındadır. Uzun zaman Osmanlı hazinesinin başlıca gelir kaynağı olan maktu vergiler¹¹⁰ son dönemde Devlet gelirlerinde en düşük paya sahiptir.¹¹¹

Bütçe gelirlerinden sonra giderleri de incelemek faydalı olacaktır. Osmanlı bütçesi içerisinde devlet masrafları ile ilgili aşağıdaki tabloda son dönemlerine ait bilgiler aktarılmıştır.

¹¹⁰ *İmparatorluğun istila devrinde, mağlup edilen bazı devletlerin Osmanlı hazinesine ödemekle yükümlü oldukları bir vergidir.*

¹¹¹ Eldem, 1994b, **Ön. ver.**, ss.168–169.

Tablo 7. Osmanlı Devleti Bütçe Giderleri (1887, 1897, 1909, 1911) (Milyon Kuruş)

	Mali Yıl			
	1887	1897	1909	1911
Düyûn-i Umûmiyye	575	646	866	558
Hazînei Hâssa	93	62	46	50
Harbiye, Bahriye, İmalâtı Harbiye	844	760	965	1.146
Dahiliye, Emniyet, Jandarma	199	195	256	381
Adliye ve İlmiye	63	65	81	127
Maliye (Cari Masraflar)	57	97	184	242
Sair	36	84	206	258
Cari Masraflar	1.867	1.909	2.604	2.762
Yatırım	42	70	171	229
Toplam	1.909	1.979	2.775	2.991

Kaynak: Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994b, s.170.

Osmanlı devlet masraflarına baktığımızda bütçelerde göze çarpan bir nokta yatırım masraflarının azlığıdır. 1887 yılında 42 milyon kuruş olan yatırım harcamaları toplam harcamalar içerisinde % 2,2 oranında bir paya sahipken 1911 yılında % 7,6'ya yükselmişse de hiçbir zaman kayda değer bir önem kazanamamıştır. Harcamaların % 70'i DÜİ ve askeri harcamalara aktarıldığı için bütçenin geri kalan % 30'luk bir kısım ancak cari ve yatırım masraflarına aktarılabilirdi.¹¹² DÜİ'ne aktarılan bütçe gelirleri 1911'de azalmış olsa da askeri harcamalar ile birlikte yine masrafların önemli bir kısmını oluşturmaya devam etmiştir. Yine Vedat Eldem'den alınan verilere göre milli gelirle ilgili sektörel tahminler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde resmi veya özel milli gelir tahminleri yapılmamıştır. Vedat Eldem Osmanlı Devleti'nin son yıllarına ait bazı milli gelir tahminleri yapmıştır. 1907, 1903 ve 1914 yıllarına ait olan ve o yılların bazı istatistik verilerini toplamak suretiyle yapılmış olan bu tahminler üretim faaliyet kolları itibariyle milli geliri göstermektedir. Milli gelir hesaplamaları açısından yapılan bu değerlendirmede genel

¹¹² Aynı, s.170.

olarak mevcut verilerin bir milli gelir hesabı için gerekli olanların ancak % 60'ını sağladığı ortaya çıkmıştır.¹¹³

Tablo 8. Osmanlı Devleti Milli Gelir Tahminleri (1907, 1913, 1914), (Milyon Kuruş)

Sektörler	1907	1913	1914
Tarım	11.385	10.422	13.060
Madencilik	165	156	105
İmalat Sanayi	2.230	2.551	2.443
İnşaat	616	612	442
Ulaştırma	687	-	-
Ticaret	1.894	2.170	1.832
Mali Faaliyetler	223	-	-
Devlet Hizmetleri	1.374	1.774	1.878
Mesken	742	664	664
Serbest Meslek ve Hizmetler	1.020	1.025	1.130
Yurt İçi Gelirleri	20.336	20.369	22.469
Dış Âlem	—149	—103	—103
Milli Gelir	20.187	20.266	22.393
Vasıtalı Vergiler	812	970	768
Safi Milli Hâsıla	20.999	21.236	23.163
GSMH	21.920	22.143	24.107

Kaynak: Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994b, s.224.

1907 ile diğer yıllar arasında özellikle 1913 yılı için büyük bir farkın olmadığı tablo incelendiğinde anlaşılmaktadır. Bunun nedeni 1907'de Osmanlı ülkesinin alan olarak Rumeli'yi de kapsıyor oluşudur. I.Dünya Savaşı öncesi 25 yıllık dönemde (1889–1915) milli gelir yılda ortalama % 1,8 artış göstermiştir.

¹¹³ DİE, **Ön. ver.**, s.21.

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE EKONOMİK SEKTÖRLERİN DURUMU

1.2.1. Sanayi Sektörü

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir ekonomiydi ve ekonomide küçük üreticiliğe dayalı bir sistem mevcuttu. Ekonomi bu sayede kendine yeterli ve hatta dış piyasaya yönelik bir sanayi sistemine sahip olabilmiştir.¹¹⁴ Ancak Osmanlı Devleti tarihi boyunca yaşadığı pek çok olumsuzluğun da etkisiyle son dönemlerini yıkık bir sanayiyle noktalamıştır. Avrupa Sanayi Devrimi'nin Osmanlı ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi, yaşanan savaşlar, alınan dış borçlar vb. pek çok faktörün sanayinin geri kalmışlığında etken rol oynadığı söylenebilir. Gelişmiş bir sanayi yapısı oluşturulamamış olmasına rağmen yine de son dönemlerinde küçük sınaî üretimin çok kötü durumda olmadığı söylenebilir. 19. yy.ın başlarında mamul mallarda ülke ekonomisi kendi tüketimini karşılayabilecek üretimi yapabiliyordu.¹¹⁵

Osmanlı ekonomisinde sanayi ve küçük sanatlar hiçbir zaman başıboş kalmamıştır. Lonca sistemi ve gedik usulü esnaf ve küçük zanaatların faaliyetlerinde etkili olmuştur. Çok eski dönemlerde bile sınaî faaliyetler bazı kanunlara bağlanmıştır. Her sanatta bulunan lonca odaları bu kanunları uygulamak zorundaydılar. Loncalar iş hayatını düzenleyen katı kuralları asırlardır uygulamaktaydılar. Lonca kurallarına göre bir zanaatkâr ancak çıraklık ve kalfalıktan sonra ustasının onayı ile ‘usta’ unvanını alabilirdi. Rekabet yasaktı ve bu konuda loncalar kendilerine düşen görevi yapmakla yükümlüydüler. Her meslek kendisi için gerekli hammaddeyi topluca satın alıyor, aracı görevindeki loncalar ürünleri devletten alıp üyelerine satıyordu. Devlet böylece spekülasyon ve karaborsayı engellemiş oluyordu.¹¹⁶ Uzun dönem ülkenin sınaî faaliyetlerini düzenleyen Lonca Teşkilatı zamanla amacından uzaklaşarak, esnafın işlerini ihmal edip kendi menfaati peşinde koşan bir yapıya bürünmüştür.¹¹⁷ Gedik usulün de ise, sanayi ve ticaret dallarında bulunan iş yeri ve imalathaneler ile

¹¹⁴ Tabakoğlu, **Ön. ver.**, s.17.

¹¹⁵ **Aynı**, s.18.

¹¹⁶ Ahmet İnsel, **Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye**, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), s.74.

¹¹⁷ Eldem, 1994b, **Ön. ver.**, ss.57–58.

burada çalışanların sayısı belirlenerek sınırlanırdı. Usta olmak isteyen bir kişi bir gedik demek olan bir ustalık ya da imalathane herhangi bir nedenle boşalmadıkça kendisi bir işyeri açamaz, uzun süre bir gediğin boşalmasını beklerdi. Bu usulü bir tür “esnaf tekeli” olarak tanımlamak da mümkündür.¹¹⁸ Gedik usulsü 1855’ten sonra yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmıştır.¹¹⁹

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde en önemli gelişme Osmanlı Devleti’nin 1838’de İngiltere ile imzaladığı Baltalimanı Ticaret Anlaşması ile İngiliz mamul mallarının açık pazarı haline gelmiş olmasıdır. Bu ticaret anlaşması İngiliz mallarına o güne dek tahmin edilemeyen bir kolaylıkla bütün Osmanlı pazarını açıyordu.¹²⁰ Bu anlaşmanın önemli hükümleri şu şekildedir; antlaşma Osmanlı ülkesinin tamamında uygulanacaktır, hükümlerinden diğer devletler de yararlanabilecektir, kapitülasyonlar devam edecektir, mal alımı ve nakli için tezkere istenmeyecektir,¹²¹ tekel usulü terk edilecektir¹²², İngilizler iç ticarete en imtiyazlı yerli tüccardan fazla vergi ödemeyecektir, yabancı mallar Boğazlar’dan serbestçe geçebilecektir. Bir Avrupalı tüccar bu anlaşmadan faydalanıp Osmanlı ülkesine sattığı mallar için % 5 vergi (ithalat vergisi) öderken, Osmanlı tüccarı ise kendi ülkesi içinde yapacağı ticaret için % 12 vergi (ihracat vergisi) ödemekle yükümlü bulunuyordu.¹²³ Anlaşmadaki bu ağır maddeler Osmanlı sanayisinin gelişmesini engellemekle kalmamış aynı zamanda mevcut sanayinin de tahribine neden olmuştur. Bu anlaşma ticaretteki her türlü sınırlamayı kaldırarak yabancı malların ülkeye kolayca girişini, yerli malların ise büyük çapta dışarı götürülmesini kolaylaştırmıştır.¹²⁴ 1838 yılında yapılan bu antlaşmayı diğer Avrupa devletleriyle 1860–62 yılları arasında yapılan yeni ticaret

¹¹⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839–1876), **Ankara Üniversitesi Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 28–46, 2009, .s.55.

¹¹⁹ Eldem, 1994b, **Ön. ver.**, s.58.

¹²⁰ DİE, **Ön. ver.**, s.13.

¹²¹ *Tezkere usulü: Avrupalılar, yerli ürün alıp-satabilmek için Osmanlı Devleti’nden almaları gereken ruhsattan kurtuluyorlardı.*

¹²² *Tekel (Yed-i Vahit) Usulü: Özellikle tarım ürünlerine uygulanan tekel kaldırılıyordu. Çünkü bu yöntem, Avrupa’nın fiyatları istediği gibi saptamasına engel bir yöntemdi.*

¹²³ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.52.

¹²⁴ Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988), s. 29.

antlaşmaları takip etmiştir. 1838–1864 dönemi Osmanlı ekonomisinin ticaret anlaşmaları ile dış etkilere açıldığı, iktisadi emperyalizmin tüm boyutları ile kendisini hissettirdiği bir dönemdir. Yapılan antlaşmalar, antlaşma yapılan ülkelerin tüccar ve sanayicilerine kendi ülkelerinde bile göremedikleri liberal, özgür bir iş ortamı sağlamıştır.¹²⁵

18. yy sonu itibarıyla Osmanlı Devleti'nde iç pazar ihtiyacının dışında, yabancı ülkelere ihracat yapabilecek bir sanayi mevcut olmasına rağmen Osmanlı dış pazarlardan bir kısmını kaybetmeye başlamış ve dışarıdan mamul alır hale gelmiştir. Osmanlı sanayisinin bu duruma sürükleyen neden bu dönem gerçekleşen Sanayi Devrimi'dir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa büyük bir değişim sürecine girmiştir. Buharlı makineler üretime hâkim olmuş, o güne kadar kol gücüyle küçük atölyelerde gerçekleştirilen mekanik üretim, fabrikalarda pazar için, daha çok miktarda ve sürekli olarak yapılmaya başlamıştır.¹²⁶ Ucuz ve bol miktarda mal üretimi dünya ticaret dengesini değiştirmiştir. Aynı zamanda Sanayi Devrimi Avrupa'da hammadde ve pazar sorunu yaratmıştır. Fazla üretim için gerekli hammaddeyi sağlamak ve yine bu fazla üretimi satmak için gerek duyulan pazara hâkim olmak için sömürgeciliğe hız verilmiştir. İşte Osmanlı ekonomisi için Sanayi Devrimi'nin yarattığı sorun burada öne çıkmaktadır. Osmanlı Devleti kalabalık nüfusu, yer altı ve yerüstü zenginlikleriyle Avrupa devletleri için önemli bir pazar niteliği taşımaktaydı. Avrupa'da üretilen ucuz mallar bol miktarda Osmanlı ekonomisine girerken aynı zamanda, Osmanlı hammaddeleri daha ucuza Avrupa'ya çıkmıştır.¹²⁷ Osmanlı ülkesi sanayi ülkelerine hammadde ihraç eden ve bu ülkelerden mamul madde ithal eder hale gelmiştir.¹²⁸ Eğer Osmanlı bu dönemde Avrupa'dan gelen mallara yüksek gümrük uygulayabilse (kapitülasyonlar nedeniyle mümkün olmamıştır) ve sanayide teknolojik gücü arttırabilseydi Avrupa'daki bu gelişmelerden olumsuz etkilenmekten kurtulabilirdi. Osmanlı üretimi Avrupa sanayilerinin rekabeti karşısında, bu rekabetin izin verdiği alanlarda ve müsaade

¹²⁵ DİE, **Ön. ver.**, s.13.

¹²⁶ Önsoy, 1988, **Ön. ver.**, ss.10–11.

¹²⁷ **Aynı**, s.24.

¹²⁸ Tabakoğlu, **Ön. ver.**, s.23.

ettiği ölçülerde hayat hakkına sahip olmuştur.¹²⁹ Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında, ülke ekonomisinin kapitalist metropoller karşısında oldukça ciddi bir sanayi bağımlılığı içerisinde olduğu görülmektedir.¹³⁰ Sonuç olarak geleneksel Osmanlı sanayi 19. yy ortalarına gelindiğinde hızlı bir gerileme dönemine girmiştir ve bu gerileme Avrupa'ya yakın, ulaşımı kolay büyük ticaret merkezlerinden başlayarak ülkenin içlerine doğru yayılmıştır.¹³¹

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı hükümeti askeri ve idari ihtiyaçları karşılamak, imalat sanayi ve mali yapı üzerinde Avrupa egemenliğine engel olmak için sınaî faaliyetleri destekliyordu. İmparatorluğun ilk yün ve kâğıt imalathaneleri 1804'te İstanbul'da kurulmuştur. Dokuma tezgâhları, debbağhaneler, saban, demir, barut, halı, yünlü kumaşlar bu dönemde üretilemeye başlanmıştır. Kurulan sınaî tesislerin yönetiminin büyük kısmı gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının elindeydi ve bu tesislerin hemen hemen bütün makine ve teçhizatı da yurt dışından ithal edilmiştir.¹³² Bu dönemde devlet bir yandan fabrika açıp, anonim şirket kurmaya çalışırken bir yandan da mamul ürünlerle rekabet edemeyen yerel zanaatın yok olup gitmesine seyirci kalmıştır.¹³³ Osmanlı Devleti 1843'ten itibaren hızlı bir fabrikalaşma sürecine girmiştir. Avrupa'dan araç-gereç, mühendis, uzman ve teknisyenler getirilmiş, yeni teknolojiyi öğrenebilmeleri için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir.¹³⁴ Bu dönem girişimcilere imtiyaz tanınmış, fabrikaların kuruluşları sırasında getirilecek makine, araç ve gereçlerin gümrük vergisi ödenmeden ithaline izin verilmiş ve bu fabrikalarda üretilecek mallar iç ve dış gümrüklerden muaf tutulmuştur.¹³⁵ Devletin yönlendirmesi altında bir sanayileşme çabasına

¹²⁹ Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi İstatistikleri: 1913–1915** (3.Basım. İstanbul: Hil Yayın, 1984), s.10.

¹³⁰ Tezel, **Ön. ver.**, ss.92-93.

¹³¹ Önsoy, 1988, **Ön. ver.**, s.20.

¹³² Recep Boztemur, "XIX. Yüzyılda Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.386.

¹³³ İnsel, **Ön. ver.**, s.112.

¹³⁴ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları: XIX. Yüzyıl", **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.279.

¹³⁵ Toprak, **Ön. ver.**, s.166.

girişilmesinde, devletin kendi imkânları ile üretim yapmak istemesi özellikle askeri teçhizatı üretecek fabrikaların kurulması düşüncesi bulunuyordu. 1840'ların sonuna gelindiğinde devletin sanayileşme çabalarından istenilen sonuç alınamamış, kurulan fabrikaların çoğu kapanmıştır.¹³⁶ Osmanlı sanayileşme hareketindeki bu başarısızlığın nedenleri; kapitülasyonlar, iç gümrük vergileri, modernleşme hareketinin Avrupa mallarını kullanımının yaygınlaştırması ve yerli üretimin bu malların kalitesini yakalayamaması, ülkede sanayinin ihtiyacı olan enerji kaynaklarının bir endüstriyi kaldıracak kapasitede olmayışı gibi nedenler sayılabilir.¹³⁷

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sanayi ile ilgili olarak Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması da dikkate değer bir konudur. 1913 yılında kabul edilen bu kanun, kurulmuş ve yeni kurulacak olan müesseselere pek çok avantajlar bahşediyordu ve bu kanunun kabulü yatırımlara olan talebi de arttırmıştır. Kanun ilan edildikten sonra iki yıl içinde bu kanundan faydalanmak için başvurusu kabul edilen müessese sayısı 117'dir.¹³⁸ Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine bu kanundan istenilen sonuç alınamamıştır.

Savaş yıllarında sanatkârların silâh altına alınmasıyla küçük sanatlar sekteye uğramıştır. Yetişmiş usta sanatkârların çoğu savaşta ölünce bunların yerini dolduracak kimse olmadığından küçük sanatlar da yok olmaya terk edilmiştir. Sözü geçen bu sanatlar içinde bakır işçiliği, bıçak ve silah imalatçılığı sayılabilir.¹³⁹

Osmanlı son dönem sanayisi hakkında istatistikî bilgiler Ticaret ve Ziraat Vekâleti tarafından hazırlanan 1913–1915 sanayi sayımlarına dayanmaktadır. Bu çalışma 8 ili kapsamaktadır. Geniş topraklara sahip imparatorlukta bu sayım dar bir bölgeyi kapsar gibi görünse de bu dönemde İstanbul ve İzmir sanayinin en yoğun olduğu merkezler olduklarından bu sayım Osmanlı sanayi hakkında bir fikir verecek

¹³⁶ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi", **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.275.

¹³⁷ Seyitdanlıoğlu, **Ön. ver.**, s.67.

¹³⁸ Eldem, 1994b, **Ön. ver.**, s.61.

¹³⁹ Eldem, 1994a, **Ön. ver.**, s.79.

niteliktedir. Osmanlı son dönem sanayisinin inceleneceği bu bölümde Ökçün tarafından yayıma hazırlanan bu istatistik çalışmadan faydalanılmıştır. Osmanlı sanayisi ile ilgili rakamsal verilerle ilgili detaylı bilgi aşağıdaki tabloda bulunmaktadır.

Tablo 9. Osmanlı Devleti Sanayi İstatistikleri (1913–1915)

	Gıda	Toprak	Deri	Ağaç	Dokuma	Kırtasiye	Kimya	Toplam
İstanbul	45	20	11	15	15	44	5	155
İzmir	23	1	2	9	8	11	8	62
Sair yerler	10	-	-	-	55	-	-	65
Toplam	78	21	13	24	78	55	13	282
Hükümet	1	1	1	-	18	1	-	22
A.Ş.	8	5	1	-	10	-	4	28
Özel	66	11	11	24	45	50	7	214
Toplam	75	17	13	24	73	51	11	264
Faaliyette olan	57	5	12	19	36	49	4	182
Çalışan	3916	336	1270	377	6763	1267	131	14060

Kaynak: Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi İstatistikleri: 1913–1915**, 3.Baskı, Hil Yayın,1984.

1915’de İstanbul sanayide en ileri şehirdir. Sanayide bölgesel yoğunlaşma görülmektedir. Sanayi kuruluşlarının 155’i İstanbul, 63’si İzmir’de toplanmıştır. Bu yoğunlaşmanın nedeni; sanayi kuruluşları tüketim merkezlerine yakın olmak istemişlerdir, gerekli altyapı bu iki şehirde bulunmaktadır ve tüketici ve işçi çokluğu büyük şehirlerde sanayinin yoğunlaşma sebeplerindedir. Toplam sanayi kuruluşlarının sayısı 282’dir ve bu rakamın % 55,4’ünü gıda ve dokuma sanayi oluşturmaktadır.¹⁴⁰ Bu oranın yüksek olması tarımsal üretimin gelişmiş yapıda olduğunu ve sanayiye hammadde sağlayan bir ekonomik yapının mevcut olduğunu göstermektedir.

Sanayi kuruluşlarının 214’ü gerçek kişilerindir. Devletin elindeki kuruluş sayısı ise 22 ile sınırlı kalmıştır. Özel sektör en çok dokuma ve gıda sanayinde yoğunlaşırken

¹⁴⁰ Ökçün, 1984, **Ön. ver.**, s.14.

devletin müdahalesi sadece dokuma sanayi ile sınırlı kalmıştır.¹⁴¹ Durum her ne kadar devlet müdahalesinin sınırlı kaldığı yönünde gözükse de veriler daha detaylı incelendiğinde, devletin elindeki kuruluşların daha büyük ölçekli olduğu görülür.

Özetle, incelenen verilerden Osmanlı sanayisinden kalan mirasın, oldukça kötü durumda olduğu anlaşılmaktadır. Alt yapı, sermaye, teknoloji, nitelikli eleman ve girişimci yetersizdir. Yabancı sermayenin payı yetersizdir. Temel sanayi kurulamamıştır. Osmanlı sanayisi yakın pazar için tüketim malları üretecek ölçüde gelişim göstermişti, ara ve yatırım malları üretilmiyordu. Eldem'e göre ülkede bir sanayinin kurulamaması yalnızca sermaye piyasasının darlığına ya da girişimci eksikliğine bağlanamaz, sanayinin gelişmemesine, yeni doğacak işletmelere güçlü yabancı rakipleri karşısında yaşama olanağı sağlanamaması neden olmuştur.¹⁴²

1.2.2. Tarım Sektörü

Bilindiği gibi Osmanlı toprak düzeni tımar sistemine dayanıyordu ve bu düzen 16. yy ortalarına doğru imparatorluğun büyük bir bölümünde uygulanıyordu. Tımar, geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, belli bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili izniyle tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına verilen isimdir.¹⁴³ Bu sistemde hukuksal olarak topraklar devletin malıydı ve tımarlarda çalışan köylüler (reaya) tımar topraklarını işlemekle yükümlü, üretim araçlarının yaşam boyu kiracısı konumundaydılar.¹⁴⁴ Devlet, uyguladığı tımar sistemi ile vergi gelirlerini toplamak için büyük bir mali örgüt kurup bunun devamını sağlama yükümlülüğünden kurtulmuştur. Tımar sisteminde toprak sınırlı da olsa küçülerek babadan oğla geçebilmiştir. Bu da Batı toplumlarında yaşanan ve bir sınıf farkı yaratan derebeylikten farklı olduğu için uzun süre sistemin işlenmesine olanak sağlamıştır.¹⁴⁵ Ancak bu sistem 16. yüzyıl sonlarına doğru

¹⁴¹ Aynı, s.27.

¹⁴² Eldem, 1994b, **Ön. ver.**, s.9.

¹⁴³ Ömer Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, (Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 8-11 Haziran 1975), s.2.

¹⁴⁴ İnsel, **Ön. ver.**, s.61.

¹⁴⁵ Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, **Türkiye'de Tarım**, Editör: Fahri Yavuz, Aralık 2005, s.4.

bozulmaya başlamıştır. Tarımda tımar sistemi bırakılıp iltizama ve yaşam boyu toprak kiralamaya geçilmiştir. İltizam sistemi yöneticilerin üreticilerle doğrudan ilişki kurmasını güçleştirmiştir.¹⁴⁶ Düzenin bozulmasıyla yoksullaşan sipahiler tımarlarını terk etmeye başlayınca vergi toplama görevi mültezimlere aktarılmıştır. Mültezimlerin köylü üzerindeki baskılarına dönemin “Celali Olayları” gibi diğer olumsuzlukları da eklenince köylü topraklarını terk etmeye başlamıştır. “Büyük Kaçgun” olarak adlandırılan bu göçler verimli toprakların boş kalmasına neden olmuştur.¹⁴⁷ Köylülerin iç bölgelere doğru daha güvenli ancak verimsiz topraklara göç etmesi 17. yy.da tarımsal üretimi geriletmiştir. Tımar düzeninin bozulmasının bir diğer sonucu ise miri toprakların özel kişilerin eline geçmesi olmuştur.¹⁴⁸ Araziler küçük üreticilerden büyük üreticilere geçmiştir. Ancak 19. yy.a gelindiğinde tarımın temel birimi yine küçük işletmelerdi. Çünkü yeni toprak mülkiyetinde de büyük araziler parçalara ayrılmıştı ve bu küçük bölümler ortakçılık yapan köylü ailelere kiralanıyordu. Devletin kuruluşundan itibaren Osmanlı tarım topraklarının en büyük özelliği, küçük ölçekli aile işletmelerinin ağırlıkta olmasıydı. 17 ve 18. yy.larda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmasına rağmen küçük tarım işletmeciliği hâkim üretim tipi olmayı sürdürmüştür. 1840’larda ülkedeki ekili toprakların % 80’lik bir kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmektedir.¹⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nda ekonominin tarımsal faaliyetlere dayanması yüzyıllar boyunca değişmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında toplam nüfusun % 80’inin tarım kesiminde çalıştığı bilinmektedir. Tarımsal üretim Osmanlı’nın son yıllarında milli gelirin % 65’ini oluşturuyordu.¹⁵⁰ Bir tarım ülkesi olan Osmanlı 1914 yılına kadar kendisine yetecek oranda gıda maddeleri üretmesine rağmen özellikle İstanbul iâşesi için her zaman bir miktar un ve buğday ithal etmiştir.¹⁵¹ İstanbul’un hububat tüketimi büyük oranda Avrupa ve Amerika kaynaklı ithal un ile sağlanıyordu. Bunun nedenini Boratav şöyle ifade etmiştir; İç Anadolu’dan İstanbul’a buğday nakletmek,

¹⁴⁶ Kasaba, **Ön. ver.**, s.19.

¹⁴⁷ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.31; Pamuk, 2010, **Ön. ver.**, s.129.

¹⁴⁸ Pamuk, 2010, **Ön. ver.**, s.155.

¹⁴⁹ Tabakoğlu, **Ön. ver.**, s.18.

¹⁵⁰ Kasaba, **Ön. ver.**, ss.22-24.

¹⁵¹ Eldem, 1973, **Ön. ver.**, s.377.

New York'tan buğday ithal etmekten % 75 daha pahalıydı. Çünkü İstanbul'un ülkenin diğer bölgeleriyle olan bağlantısı çok sınırlıydı.¹⁵² İç pazar bütünleşmemiştir ve bu durum maliyetleri arttırıyordu. Limanlar sayesinde dışarıdan ürün getirmek daha ucuz oluyordu. Ulaşım gelişmemiştir ve bu nedenle yapılan üretim iç bölgelere aktarılamıyordu. Üretim ancak küçük hanelerin kendi tüketimlerini karşılamaları için yapılabiliyordu. Ulaşım imkânlarının yetersiz oluşu pazar için üretim yapılamamasının önündeki temel engeldi.¹⁵³ Ulaşımında gelişmeler yaşandıysa da bu gelişmeler, ülkenin birbirinden kopuk olan bölgelerini bir iç pazarda bütünleştirmeyi sağlamak yerine, kapitalist dünya ekonomisine bağlamayı amaçlamıştır.¹⁵⁴ Dolayısıyla Osmanlı tarımı yabancı ekonomilere bağımlı bir yapı göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde toprakta mülkiyet esas olarak devlete aitti. Devlete ait olan miri topraklar işlenmesi için belirli vergiler karşılığında köylüye bırakılırdı. Toprak sahipleri ürünlerinin belli bir kısmını öşür olarak devlete verirdi. Anadolu'da öşür ödeyenlerin büyük kısmı küçük toprak sahipleri idi.¹⁵⁵ Öşür, devletin topraktan aldığı en önemli vergiydi ve devletin tüm gelirleri içinde (1887–1908 yıllarında) % 35–40 oranında bir paya sahipti.¹⁵⁶ Tarımsal üretimin bir ölçütü olarak öşür gelirlerini ele almak mümkündür. Aşağıdaki tabloda Anadolu'daki on dört idari bölgenin öşür gelirleri verilmiştir.

Tabloda verilen illerin 1879 yılındaki toplam öşür gelirleri 137 milyon kuruştur. 1904 yılında ise aynı bölgelerdeki öşür gelirleri % 79 oranında artış göstererek 245,2 milyon kuruşa yükselmiştir. Bu artış oranı Anadolu'nun tarımsal üretim değerinin yirmi beş yıllık bir süreç içerisinde artış gösterdiğini ifade etmektedir.

¹⁵² Boratav, **Ön. ver.**, s.28.

¹⁵³ Pamuk, 2010, **Ön. ver.**, s.38.

¹⁵⁴ Tezel, **Ön. ver.**, s.75.

¹⁵⁵ Pamuk, 2010, **Ön. ver.**, s.39.

¹⁵⁶ Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım**, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s.52.

Tablo 10. Anadolu İllerinin Öşür Gelirleri (1879–1904), (Milyon Kuruş)

İdari Bölge	1879	1904	İdari Bölge	1879	1904
Ankara	6.4	20.9	Aydın	34.2	50.3
Bursa	16.5	44.3	Kastamonu	10.0	14.1
Konya	9.6	24.9	İzmit Sancağı	2.9	3.9
Bitlis	3.3	7.2	Trabzon	11.6	15.1
Adana	6.6	11.8	Van ve Hakkâri	3.2	4.1
Sivas	9.7	17.2	Harput	6.2	8.0
Erzurum	10.4	16.5	Diyarbakır	6.4	6.9

Kaynak: Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876–1908**, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.38.

Öşür gelirinden sonra tarımsal üretimin değerlendirilmesinde ikinci bir araç Anadolu'da yapılan ihracat verileridir. Anadolu'daki ihracatın esas kısmı dört liman tarafından idare ediliyordu. Bunlar Adana-Mersin, İzmir, Samsun ve Trabzon limanlarıydı. İhracatı yapılan başlıca tarım ürünleri ise şunlardı; ham pamuk, incir, üzüm, fındık, meşe palamudu, haşhaş, zeytinyağı, tütün ve tahıl. Aşağıdaki tabloda toplam ihracat ve tarımsal ihracat rakamları yer almaktadır. Tablodaki veriler bu dört liman ve dokuz tarım ürününe aittir.

Tablo incelendiğinde tarımsal ihracatın toplam ihracatta önemli bir paya sahip olduğu görülür. 1876–1908 arası dönemdeki tarımsal ihracatın payı % 68 ile % 72 arasında değişmektedir. Nitekim konunun başında belirttiğimiz gibi Osmanlı ekonomisinde tarımsal faaliyetlerin önemli bir payı vardı.

Tablo 11. Anadolu Toplam İhracatı ve Tarımsal İhracatı (1876–1908)

Dönemler	Toplam İhracat	Tarımsal İhracat	Tarımsal İhracat / Toplam İhracat
1876–80	5.577.368	3.869.796	% 69
1881–85	5.707.637	3.976.291	% 70
1886–90	5.911.458	4.136.240	% 70
1891–95	6.181.423	4.372.816	% 71
1896–00	5.551.670	3.771.554	% 68
1901–05	7.360.598	5.191.168	% 71
1906–08	8.102.360	5.799.614	% 72

Kaynak: Donald Quataert, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876–1908**, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.40.

Osmanlı Devleti’nde 19. yy tarımsal reformların yaşandığı bir dönem olmuştur. Tarımın, genel ekonomik gelişmeye katkısı için uygulanabilir alternatiflerin yokluğu, tarımsal üretimi arttırmaya yönelik bazı hükümet programlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tarım öğrenimi için Avrupa’ya öğrenci gönderilmiş, ülke içinde tarım okulları ile örnek uygulama tarlaları ve deneme çiftlikleri kurulmuştur.¹⁵⁷ Ticaret Odası, ziraat okulları, memleket sandıkları, Ziraat Bankası kurulması bu dönemki gelişmeler arasında sayılabilecek birkaç örnektir. Ziraat Bankası tarımsal kredi vermenin yanı sıra Avrupa’daki ziraat okullarına öğrenci gönderilmesini de finanse ediyordu.¹⁵⁸ Memleket Sandıkları ve Ziraat Bankası kısa sürede önemli gelişmeler göstererek özel kredi piyasasına alternatif haline gelmişler ancak kredilerin dağıtımında etkili olamamışlardır. Özellikle küçük üretici köylülerin zirai kredi ihtiyaçlarını karşılama konusunda başarısız olmuşlardır ve Osmanlı küçük üreticisi özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerine açık kalmaya devam etmiştir.¹⁵⁹ Bunların

¹⁵⁷ Tevfik Güran, ‘‘Tarım Politikası: 1839–1913’’, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.307.

¹⁵⁸ Quataert, **Ön. ver.**, s.129.

¹⁵⁹ Güran, **Ön. ver.**, s.311.

dışında kaliteli tohumlar dağıtılmış, tarım müdürlükleri kurulmuş, tarım araç ve gereçlerinin ithali teşvik edilmiş ancak genel olarak tarımda hissedilir bir gelişme sağlanamamıştır. Netice itibariyle bu dönem tarımın geliştirilmesi için pek çok çaba harcanmıştır. Bunlardan bir kısmı başarısızlıkla sonuçlansa da kaynaklar genel olarak incelendiğinde, örnek çiftlikler, kaliteli tohum dağıtılması, ziraat okullarında yetiştirilen öğrenciler, köylülere verilen eğitimler, tarımda makineleşme çabalarının üretimi arttırıcı nitelikte reformlar olduğu söylenebilir.

I.Dünya Savaşı ile Batı'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yolları önemli ölçüde tıkanmıştır. Bu durum Osmanlı ekonomisinde ulusal bir dönüşüm yaşanmasında etkili olmuştur. Anadolu'da var olan ulaşım imkânları sonuna kadar kullanılarak tarım üreticisi büyük boyutlu ulusal piyasa için üretimlerini yapmaya başlayabilmiştir.¹⁶⁰ Dört yıllık savaş döneminde hükümetin ve desteklediği bankaların teşvikiyle yeni avantajlar kazanan Türk sermayesi hızlı bir ekonomik faaliyet içine girmiştir.¹⁶¹

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan tarımsal yapı incelendiğinde, tarımda küçük üreticilik her zaman ağırlığını korumuştur. Daha önce değinildiği gibi küçük işletmeler tarımsal üretimlerini kendi tüketimleri için ve bir kısmını da yerel pazar için gerçekleştiriyordu. Yani Osmanlı'da iç tüketimi karşılamaya yönelik tarımsal faaliyet mevcuttu. 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa tarafından demiryolları yapımının desteklenmesiyle iç bölgelere kadar demiryolu ağı genişletilmiştir ve yapılan üretimde ulaşım problemine önemli ölçüde çözüm sağlanmıştır. Demiryolu yapımı ile üretimde artış sağlanmış, yeni pazarlar açılmış ve incir, pamuk, üzüm gibi pek çok ürün ihraç edilir hale gelmiştir. Üretimin ilkel yapısı ve tarımdaki diğer sorunlara rağmen tarım dünya ile ilişkilerin temel kanalını oluşturmuştur.

¹⁶⁰ Boratav, **Ön. ver.**, s.28.

¹⁶¹ Keyder, **Ön. ver.**, s.22.

1.2.3.Ticaret Sektörünün Durumu

Daha önceki konularda dış ticaret daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu başlık altında Osmanlı ekonomisine iç ticaretin yeri ve önemi daha genel olarak araştırılacaktır.

Ulaşımın ağının yetersiz oluşundan kaynaklanan; ulaştırmanın pahalı ve çok zor olması, halkın yoksulluğu, yollarda güvenliği sağlanamaması ve iç gümrüklerin varlığı gibi nedenlerden dolayı Osmanlı ekonomisinde iç ticaretin önemli bir yeri olmamıştır. Daha önce sanayi konusunda belirtilen loncalar Osmanlı ticaretinde de egemen bir yapı oluşturmuştur.¹⁶²

Osmanlı Devlet'i ticari faaliyetlerde tekelci eğilimlerin güçlenmesi, üretici ve tüketiciyi zarara uğratacak durumların oluşmasını engellemek için iç ve dış ticarete bir denetim mekanizması kurmuştur.¹⁶³ Dışarıdan gelen her çeşit mal geldiği memlekete göre farklı günlerde pazar yerine getirilerek burada satılır ve vergisi alınırdı. Tüccar başka bir yerde malını satmaya çalışırsa mahkemeye celbedilirdi. Piyasaların kurulması ve düzenlenmesi de devletin denetiminde gerçekleşirdi. Piyasa birimleri olan panayır ve pazarların oluşması bir ihtiyaç dahilinde gerçekleşir ve devlet tarafından uygun bulunursa kurulurdu.¹⁶⁴ Bu uygulamaların dışında malları kalitesi tüketiciyi korumak amacıyla sürekli bir şekilde denetlenmekte ve kaliteyi bozanlar cezalandırılmaktaydı.¹⁶⁵

Ticaret kesimindeki tüccarlar devletin göreceli bir refah içinde yaşayan güçlü bir sınıfını oluşturmuştur. 18. yy. sonunda pek çok bölgede ticaret Müslüman tüccarların elinde bulunmasına rağmen bunların Anadolu'da güçleri daha az ve İstanbul'da en düşük seviyede olmuştur. 18. yy.da azınlıklar dış ticarete ilerleme kaydederken,

¹⁶² Yaşar Bülbül, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları**, (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010), s.39.

¹⁶³ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1986), s.365.

¹⁶⁴ **Aynı**, ss.374–375.

¹⁶⁵ **Aynı**, s.383.

Müslümanlar da bölge içi ticarete yerini korumuştur.¹⁶⁶ Ancak ticaretle uğraşan azınlıkların Batının himayesinden faydalanma ve kapitülasyonlarla verilen ayrıcalıklardan yararlanma amaçları ticaret alanında farklılaşmalara yol açmıştır. Osmanlı iç ve dış ticaretini etkileyen önemli olaylardan birisi, 1838’de İngiltere ve daha sonra diğer Avrupa ülkeleri ile imzalanan ticaret anlaşmaları olmuştur. Bu anlaşmalar bir yandan ticareti düzenlerken bir yandan da Osmanlı hükümetinin elinden ticareti denetleme hakkını almıştır. Bu anlaşmalar ile yerli tacirler ticaret vergilerine ek olarak birde iç gümrük ödemek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde yabancılara verilen ticari ayrıcalıklar sonucunda yerli tacirler arka plana çekilmiş ve yerlerini ticaret anlaşmalarına taraf olan ülkelerin vatandaşları olan tacirlere bırakmışlardır. Bu anlaşmaların bir sonucu olarak Osmanlı ticari hayatında azınlık olarak kalan yerli tüccar, Osmanlı ile ticaret yapan yabancı ticaret firmalarının aracılığı haline gelmiştir.¹⁶⁷ On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı iktisadi yaşamında Türk halkının varlığı iyice azalmıştı, o yıllardaki iktisadi yaşam İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası’nın 1925 yılındaki raporlarında şöyle anlatılmıştır:

Türkler orduda ve kalemlerde çalışırken gayrimüslim unsurlar, temelde kendilerine bizden yakın olan ecnebi tacirleriyle ticari münasebet kuruyorlar, onların lisanlarıyla konuşuyorlar, mekteplerinde nesiller için tedrisat-ı lisanîye ve ticariye ye önem veriyorlar; çocuklarını İstanbul’daki ecnebi mekteplerine gönderiyorlar; seneler geçtikçe iktisadi hâkimiyeti ellerine almak için daha fazla donanmış oluyorlardı. [...] sanat, küçük büyük ticaret, küçük büyük sarraflık, küçük büyük komisyonculuk bunların hepsi gayrimüslimler için açılmış malikânelerdi. Bu sahalara bir Türk’ün girmesine imkân olmadıktan başka esasen dâhil olmak isteyen bir Türk’te yoktu.¹⁶⁸

On dokuzuncu yüzyılda dış ticaretin şekil değiştirmesiyle birlikte tüccar topluluğu da değişmiştir. Bu dönemde gayrimüslim Osmanlılardan oluşan, yabancı tüccarlara tanınan hak ve imtiyazlardan yararlanan ve “Avrupalı tüccar” diye bilinen yeni bir

¹⁶⁶ Bruce McGowan, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600–1914**, Editör: Halil İncelik, Donald Quataert, Çeviren: Ayşe Berktaş, Cilt:2, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), s.847.

¹⁶⁷ Keyder, **Ön. ver.**, s.20.

¹⁶⁸ Ticaret ve Sanayi Odası’nda Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor, 26 Kasım 1924–29 Ocak 1925, İstanbul Ticaret Odası Neşriyatı 1925, ss.11-12’den aktaran Atilla Oral, **Atatürk ve İktisadi Kalkınma “Türk Ticaret ve Sanayi Tarihinde” Atatürk Dönemi**, (İstanbul: Yeğenağa Matbaası, 2006), s.10.

kategori oluşmuştur.¹⁶⁹ Osmanlı ticaret kesiminde büyük ticaretle uğraşan Türklere ‘‘Hayriye’’, Türk olmayan tüccarlara da ‘‘Avrupa Tüccarı’’ deniyordu.¹⁷⁰

Osmanlı tüccar sınıfının 18. yy.da Batıyla ilişkileri artmış ve bu sınıf çeşitli bakımlardan değişim göstermiştir. Bu dönemde Avrupalılar çeşitli Osmanlı mallarına özellikle de pamuğa olan taleplerini arttırmış ve Avrupalılar’ın pamuklu kumaş talebi Osmanlı’da dokumacılığın canlanmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁷¹ İnsanları tarım yapmaktan uzaklaştıran Osmanlı mevzuatı bazı köylüleri yün ipliği, boya maddeleri, zeytinyağı gibi ticari ürünler geliştirmeye yöneltmiştir. Bu ürünler işlenip ya yerel pazarlara ya da daha geniş çaptaki ticaret temsilcilerine satılmıştır.¹⁷² Osmanlı ülkesindeki iç gümrük noktalarının sayısı ve ticaretten kestikleri vergi aynı dönemde Avrupa’da görülenden çok daha azdı. Batı ile ticareti 18. yy.da azalan Mısır, Osmanlı ile ticaretini Avrupa ile olan ticaretinin iki-üç katına çıkarmıştır. Kahve, pirinç, şeker, fasulye, keten kumaş, hurma, büyük hayvan derisi ve buğday Mısır’dan Osmanlıya aktarılıyordu. Mısır ise Suriye’den tütün, boya maddesi, meyve, ham ipek alıyordu. Bu yüzyılda Halep ile İstanbul arasında yılda dört büyük kervan gidiyor, Suriye ile Irak arasındaki kervanlar ise iç ticaretin önemli bir bölümünü taşıyordu. Suriye başka yerlerden gelen malları Anadolu’ya sevk ediyor karşılığında ipekli dokuma, odun, kürk ve silah alıyordu. Bulgaristan’dan Edirne üzerinden pirinç, tütün, üzüm, şarap, yün, kürk, maden, ham ipek, bal mumu, nal ve diğer demir işleri geliyordu.¹⁷³

Osmanlı ticaretiyle ilgili bir bölgeden diğerine gönderilen mallara ait istatistikî veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Aşağıdaki tablodaki rakamlar dâhilde yetiştirilen ve veya imal edilen malların iç ticaretini göstermektedir.

¹⁶⁹ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600–1914**, Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert, Çeviren: Süphan Andıç, Cilt:2, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), ss.952–953

¹⁷⁰ Oral, **Ön. ver.**, s.9.

¹⁷¹ McGowan, **Ön. ver.**, s.819.

¹⁷² **Aynı**, s.821.

¹⁷³ **Aynı**, ss.854–855.

Tablo.12 Osmanlı Devleti Yerel Mamulâtın Sevkiyatı (1883–1909), (1000 Sterlin)

Yer	Yıl	İhracat	Diğer Osmanlı Bölgelerine
Ankara	1883	325	172
	1887	62	318
Diyarbakır	1890	60	125
	1894	65	94
Harput	1887	61	130
	1891	36	86
Harput Vilayeti	1906	100	50
Musul Şehri	1884	206	398
	1896	219	888
	1897	203	583
	1909	363	356

Kaynak: Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600–1914**, Editör: Halil İnalçık, Donald Quataert, Çeviren: Süphan Andıç, Cilt:2, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s.955.

Tabloda görüldüğü gibi bazı yıllarda bir bölgenin yetiştirdiği ve imal ettiği malların bölgeler arasındaki ticareti o bölgenin yabancı ülkelere ihraç ettiğinden çok daha fazladır. Tablodaki rakamlar iç bölgelere aittir ve bazı bölgelerdeki bölgeler arası ticaretin öneminin yüzyılın sonuna kadar sürdüğünü gösterir.

1800–1914 döneminde Osmanlı'nın tarım ürünlerinin % 25 ihraç edilmekteydi, buradan anlaşılabilir; % 75'i içinde kalmakta ya yetiştirildiği yerlerde tüketilmekte ve satılmakta ya da diğer bölgelere gönderilmekteydi. Bu dönemde toplam nüfusun % 20'sini oluşturan şehirli nüfus iç pazarın önemli müşterisi konumundaydı. Ayrıca çiftçiler de kendi iç tüketimlerinin dışında piyasa için üretim de yapıyorlardı.¹⁷⁴

İstanbul'un fethinden sonra daha önce yerleşik oldukları İzmir, Sakız, Midilli, Bozcaada, Galata, Kıbrıs, Girit ve Rodos'da, Osmanlı hâkimiyeti devrinin başlamasıyla ikametgâhlarını terk etmeyerek Osmanlı vatandaşlığına geçen Ceneviz ve Venediklilerin zamanla buraların yerli Rum, Ermeni ve Arnavut ahalisiyle izdivaç

¹⁷⁴ Quataert, 2004, **Ön. ver.**, ss.952–953.

ve kaynaşmalarıyla tatlı su frengi diğer adıyla *Levanten* ismiyle bir sosyal ve iktisadi tabaka oluşmuştur. Levantenler, yüzyıllardır Osmanlı Devletiyle Avrupa arasındaki ticarete aracılık etmişlerdir. On dokuzuncu yüzyılda Galata Bankerleri adıyla bilinen sermayedar grubunun arasında, Ermeni, Rum ve yabancı bankerler yanında söz konusu Levantenler de bulunmaktaydı.¹⁷⁵ Levantenler uluslararası himaye ile “bağımlı ticaret burjuvazisi” niteliğinde güçlenmiş, 20. yy.a gelindiğinde Osmanlı iktisadi kurumlarının hemen hemen hepsinde hâkim olan bu grup Rum ve Ermeni azınlıklar ile bütünleşmiştir.¹⁷⁶ Ticarete yabancı faaliyetlerinden dolayı 1908–1914 arası dönemde ülkede ihtiyaç duyulan sermaye birikimi Müslüman-Türk unsur içinde tasarruf yoluyla elde edilememiş, Müslüman-Türk girişimci bir sınıf yaratılamamıştır. Millî bir tüccar sınıfı oluşturmak isteyen İttihat ve Terakki, gayrimüslim ticarethanelerinden alışveriş yapmama esasına dayanan “İslami Boykot” düzenlenmesine öncülük etmiştir.¹⁷⁷ Bu dönemde milli iktisat yaratma fikrine I.Dünya Savaşı uygun bir zemin hazırlamıştır. Savaş, devletin ekonomiye Müslüman-Türk unsur lehine sonuçlar verecek müdahalelerde bulunması için fırsatlar yaratmıştır. Hükümet “milli iktisat” ve “iktisadi uyanış” adı altında bir Müslüman-Türk girişimci sınıf yaratmaya yönelik politikalar izlemiş ve sermaye birikimini hızlandıran spekülâtif kazançlara göz yummuştur. Bu politikanın somut yansıması olarak 1908–1913 döneminin aksine, 1914–1918 döneminde kurulan anonim şirketlerde Müslüman unsurlar öne çıkmış, 1908’den sonra uygulanan milli iktisat siyaseti Müslüman tüccarları teşvik etmiştir.¹⁷⁸

Osmanlı ekonomik sektörleri içerisinde ticaret kesimi incelendiğinde; iç ticaretin Osmanlı ekonomisinde önemli bir yeri olmadığı görülmektedir. Dış ticaret ile ilgili olarak literatürde pek çok araştırmaya rastlanmasına karşın iç ticaret ile ilgili veriler daha sınırlı kalmıştır. Osmanlı ticaret hayatı sanayide olduğu gibi uzun yıllar loncalar

¹⁷⁵ Hasan Ferid, **Nakit ve İtibar-ı Mali –Bankacılık**, Cilt:3, (İstanbul, 1334/1918), s.27.

¹⁷⁶ Tefik Çavdar, “Cumhuriyet Devri Başlarken Türkiye Ekonomisi”, **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Seminer Tebliğleri**, (İstanbul: Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1973), s.107.

¹⁷⁷ Leyla Kaplan, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Hükümetin Milli Ekonomi Oluşturma Girişimlerine Bir Örnek”, **Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, VI/22, (1998), ss.160–161.

¹⁷⁸ Toprak, **Ön. ver.**, ss.18-19.

etrafında şekillenmiştir. Ayrıca ticaret kesiminde öne çıkan bir nitelikte Osmanlı tüccarlarının gayrimüslim azınlıklardan oluşmasıdır. Ticaret kesimine hâkim olan bu azınlık gruptan ticari faaliyetlerin alınıp Türk unsurlara geçmesi için özellikle son dönemde çabalar harcanmış, bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin son döneminde "milli burjuvazi" oluşturma fikrinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Nitekim Cumhuriyet ekonomisi de bu fikri takip ederek ilk yıllarda Türkiye ekonomisi için de uygulayacaktır.

2.BÖLÜM: İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

2.1.KONGRENİN OLUŞUM SÜRECİ

17 Şubat- 4 Mart tarihleri arasında 1923'te İzmir'de toplanan İzmir İktisat Kongresi¹⁷⁹, Kurtuluş Savaşı'ndan başarıyla çıkmış Türk milletinin toplumsal ve ekonomik yapısını yansıtan ve ayrıca Cumhuriyetin ekonomik ve toplumsal gelişmelerine ışık tutan önemli olaylardan birisidir. Atatürk ve dönemin ileri gelenleri kazanılan zaferin büyüklüğüne inanmakla birlikte, bu askeri başarının iktisadi bir zaferle taçlandırılması konusunda aynı fikirdeydiler ve kazanılan bu siyasi zaferden sonra sıranın ekonomik bağımsızlıkta olduğunu belirtiyorlardı çünkü geçmişte uğranılan felaketlerin altında ekonomik faktörlerin önemli rol aldığı bilincindeydiler. Atatürk kalkınma modeli oluşturma konusuna bir açıklık getirmek amacı ile bir iktisat kongresi toplanmasının doğru olacağı görüşündeydi.

Aslında bir iktisat kongresi toplama düşüncesinden önce Atatürk izlenecek olan iktisat politikası için Kurtuluş Savaşı devam ederken çalışmalara başlamıştır. Kurtuluş Savaşı döneminde Atatürk, savaştan sonra yeni Türkiye Devleti'nde uygulanması gereken iktisat politikasının hazırlanması için özel bir heyet kurmuştur. Zaman zaman çalışmalarına katıldığı heyet, faaliyetlerini Ankara garında bir vagon içinde yürütmüştür.¹⁸⁰ Atatürk'ün daha savaş sonlanmadan iktisada bu derece önem vermesi son derece dikkate değer bir konudur. Kurtuluş Savaşı'nın en kızgın döneminde iktisat politikası belirleme çabasında olan Atatürk'ün savaştan sonra iktisat kongresi toplama fikri bu çabanın bir sonucudur.

¹⁷⁹ İzmir İktisat Kongresi 1923 yılında Türkiye tarihinde ilk kez düzenlenmiş ve İzmir'de gerçekleştirildiği için bu adı almıştır. Daha sonraki yıllarda üç kez daha toplanmış ve yine İzmir İktisat Kongresi adıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak akademik çevredeki isim tartışmalarından dolayı 2004 yılında dördüncüsü düzenlenen iktisat kongresinin adı "Türkiye İktisat Kongresi" olarak belirlenmiş ve bu şekilde anılması uygun görülmüştür. Bkz. Türkiye İktisat Kongresi, **Milliyet Gazetesi**, (02 Mayıs 2004), s.3.

¹⁸⁰ Yüksel Ülken, "İzmir İktisat Kongresi'nin Anlamı ve Değerlendirilmesi", **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, (İstanbul: 1982), s.29.

Toplanacak olan bu iktisat kongresinden önce bir takım hazırlıklar gerçekleştirilmiş, kongre ile ilgili mecliste tartışmalar yaşanmış ve bu kongre sürecinde bir de sergi açılması planlanmıştır. Aşağıda detaylı olarak bu konular aktarılacaktır.

2.1.1.Kongre Öncesi Hazırlıklar ve Meclis'teki Tartışmalar

İktisadi bir kongre toplanması düşüncesiyle ilgili ilk olarak 12 Kasım 1922 tarihinde İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt), Atatürk'e İzmir'den bir telgraf çekmiştir. Uzun yıllardan beri ülkenin iktisadiyatının unutulduğunu, iktisat amillerinin dinlenmediğini ve bu meslek adamlarını dinleyerek, onların isteklerine göre bir iktisat programı oluşturmak gerektiğinden bahsederek bu amaçla bir iktisat kongresi toplanması planladığını belirtmiştir. Atatürk telgrafa cevabında bu oluşumu onaylamıştır ve böylece İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması için ilk adım atılmıştır.¹⁸¹ Ayrıca Mahmut Esat telgrafında Atatürk'e bu işin onursal başkanlığını teklif etmiştir.¹⁸² Atatürk İzmir İktisat Kongresi'nin fahri başkanlığını yapmıştır.¹⁸³ Esas itibariyle bu kongre Mahmut Esat'ın eseridir, Atatürk bu fikri kabul ederek onursal başkanlığını yapmış ve icrasını Mahmut Esat'a bırakmıştır.

İzmir İktisat Kongresi düşüncesinden önce aslında İstanbul'da bulunan Milli Türk Ticaret Birliği yeni Türk Devleti'nin yöneticileriyle görüşmek ve anlaşmak amacıyla bir Ticaret-i Hariciye Kongresi yapılmasını planlıyordu.¹⁸⁴ Ancak hükümet çok daha geniş kapsamlı bir kongrenin İzmir'de toplanması için hazırlıklara başlamıştı ve dönemin İktisat Bakanı Mahmut Esat İzmir İktisat Kongresi nedeniyle İstanbul Ticaret-i Hariciye Kongresi'nin ertelenmesi için 2 Ocak 1923 tarihinde Ticaret Birliği'ne bir yazı göndermiştir. Mahmut Esat bu yazısında bu girişimi olumlu karşıladığını fakat İktisat Vekâletinin İzmir İktisat Kongresi ile meşgul olduğunu ve bu yüzden Ticaret Birliği tarafından yapılması planlanan kongrenin üç ay kadar

¹⁸¹ Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler- Belgeler- Yorumlar**, (4.Baskı, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Yayın No: 59, 1997), s.11.

¹⁸² **Milliyet Gazetesi** (2.Türkiye İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.3.

¹⁸³ Muhammed Karataş, "Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisinin Temellerinin Atılmasında İzmir İktisat Kongresi'nin Yeri ve Önemi", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, Sayı:23-24, (Eylül-Aralık 1998), s.3320.

¹⁸⁴ Duru, Turan ve Öngeoğlu, **Ön. ver.**, s.328.

ertelenmesini rica etmiştir. Ticaret Birliği de İzmir İktisat Kongresi'nin daha uygun bir fırsat olduğunu düşünerek kendi kongre girişiminden vazgeçerek, üç aylık bu ertelemeyi kabul etmiş ve 12 Ocak tarihinde bu kararının duyurusunu yapmıştır.¹⁸⁵ Ancak Milli Türk Ticaret Birliği'nin düzenlemeyi düşünerek ertelediği bu kongre hiçbir zaman toplanamamıştır.¹⁸⁶

15 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de toplanması planlanan kongreyle ilgili ilk düşüncenin ortaya çıkışı 5 Ocak 1923 tarihine dayanır. Bu tarihteki Vakit Gazetesi, ülkenin ekonomik gelişmesi ve yükselmesi için İktisat Vekâleti tarafından takip edilecek yol hakkında bir program tanzimi kararlaştırıldığını ve bu programın tanziminden önce *Türkiye Büyük İktisadi Kongresi* adı ile bir kongre düzenlenmesini uygun gördüklerini haber veriyordu.¹⁸⁷ Vakit Gazetesi haberine göre;

Memleketimizin iktisaden inkişaf ve teâlisi için takip edilecek hatt-ı hareket hakkında İktisat Vekâleti tarafından ciddi ve esaslı bir program tanzimi kararlaştırılmıştır. Vekâlet programın tanziminden evvel memleketin bütün iktisat unsurlarını bir araya toplayarak Türkiye İktisat Kongresi namı altında büyük bir kongre akdedilmesini uygun görmüştür. Kongreye Türkiye çiftçi, tüccar, erbab-ı sanayi ve amelesiyle birlikte şirket, banka, borsa ve diğer iktisadi kuruluşlar davetlidir. Kongre 1923 Şubatı içinde Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin nutku ile açılacaktır.¹⁸⁸

Vakit Gazetesi'nin 5 Ocak'taki bu haberinden sonra İktisat Vekili Mahmut Esat kongre hakkında basın temsilcilerine bir açıklamada bulunur ve 15 Şubat'ta İzmir'de bir iktisat kongresi toplanması planlandığını ve bu kongrenin Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin bir nutku ile açılacağını belirtir.¹⁸⁹ Ayrıca İktisat Vekili, kongrenin her yıl belirli günlerde toplanmasının çok gerekli olduğu görüşündedir.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.70.

¹⁸⁶ Arzu Varlı ve Murat Koraltürk, 'II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi'', **ÇTTAD**, IX/20–21, (2010/Bahar-Güz),s.132.

¹⁸⁷ İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, **İzmir İktisat Kongresi:17 Şubat–4 Mart 1923**, (İzmir Kent Kitaplığı, 2001), s.5.

¹⁸⁸ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.1.

¹⁸⁹ **Vakit**, 14 Kânun-u Sâni 1339 (14 Ocak 1923), s.3.

¹⁹⁰ *Kongrenin her yıl toplanması görüşünü Ahmet Hamdi de şöyle savunmuştur: "İktisat Kongresinin biraz gayr-ı ilmi şerait altında toplandığı, ehemmiyetli bir takım meseleleri tetkike vakit bulmadan*

Ayrıca 19 Ocak 1923 tarihinde Atatürk'ün; *‘İktisadi faaliyetleri istinat ettireceğimiz esaslar her türlü vukufla beraber, bilhassa doğrudan doğruya memleketimizin topraklarını kollayarak bu topraklarda çalışan insanların sözlerini işiterek tespit olunacaktır’* şeklindeki sözleri, İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması için bir emir oluşturmuştur.¹⁹¹

İzmir İktisat Kongresi oluşum sürecine baktığımızda dikkat çeken önemli bir nokta bu tarihlerde Lozan görüşmelerinin yaşanan sorunlar nedeniyle kesintiye uğramış olmasıdır. Lozan Konferansı öncesinde olduğu gibi görüşmeler esnasında da Batılı devletler ile Türkler arasında belirgin amaç farklılıkları ortaya çıkmıştır. Batılılar I.Dünya Savaşı'ndan Türkler'in yenilgiyle çıkmasının sonuçlarından faydalanmak istemiş ve barış koşullarını zorla dayatmışlardır.¹⁹² 20 Kasım 1922'de başlayan ve Lozan'da İsmet Paşa'nın başkanlığında sürdürülen barış görüşmeleri görüş ayrılıkları ve ekonomik nedenlerden dolayı 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğramıştır.¹⁹³ Bu görüşmelerde İtilaf Devletleri ile kapitülasyonların kaldırılması, dış borçların tasfiyesi ve gümrük bağımsızlığı gibi konularda anlaşmaya varılamıyordu.¹⁹⁴ İzmir İktisat Kongresi bu devletlerin isteklerine karşı bir misilleme olarak da oluşturulmuştur.¹⁹⁵ Lozan görüşmeleri ile Batılı devletler Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri ayrıcalıkları sürdürme çabasıdayken, yeni kurulan Türkiye Devleti'nde siyasi ve ekonomik

karar vermek mecburiyetinde kaldığını nihayet teferruatıyla meşgul olarak esası ihmal eylediği tarzında olan itirazlar tamamen hakikat olarak da kabul edilse, kongrenin birçok menafî ve fevaid temin ettiği hakikatinin kıymetini izale edemez. Kongre her sene toplanmak mecburiyetindedir. Bu kongre memleketin muhtelif sahada iktisadi tealisine vakf-ı hayat eden ve bu faaliyette amil olan kimselerin hakkıdır.”, Bkz. Ahmet Hamdi [Başar], “İktisat Kongresi Toplanmayacak mı?”, **Türkiye İktisat Mecmuası**, Sayı 35, 19 Teşrin-i Sani 1339/19 Kasım 1923, ss.353–354'den aktaran Varlı ve Koraltürk, **Ön. ver.**, s.134. *Ancak kongre daha sonraki yıllarda düzenli olarak her yıl gerçekleştirilmemiştir. 1923 yılı 1. İzmir İktisat Kongresi'nin ardından 1981 ve 1992 yıllarında 2 kez daha bu isimle düzenlenmiş; 2004 yılında ise 4. kez toplanan kongre ‘Türkiye İktisat Kongresi’ adı ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Alkan'ın ifadesine göre 2. Türkiye İktisat Kongresi 1981'de değil 1948'de İstanbul'da toplanmıştır.* Bkz. Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye İktisat Kongresi–1923-İzmir'e Katkı–2: Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi'ne Tevdii Edilen Rapor”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 47–1, (1992), s.395.

¹⁹¹ **Milliyet Gazetesi** (2.Türkiye İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.8.

¹⁹² Z.Y. Hershlag, **Turkey: The Challenge of Growth**, (E.J. Brill-Leiden, 1968), s.10.

¹⁹³ Serdar Öztürk, Fatih Yıldırım, “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, **C.U. İİBF Dergisi**, Cilt-Sayı: 10–2, (2009), s.149.

¹⁹⁴ Türk, **Ön. ver.**, s.7.

¹⁹⁵ Kaplan, **Ön. ver.**, s.162.

yönden tam bağımsızlık hedef alınıyordu. Ankara Hükümeti böyle bir ortamda Türkiye ekonomisinin sorunlarını tartışmak üzere geniş kapsamlı bir iktisat kongresi toplanması amacıyla hazırlıklara başlamıştır.

Kurtuluş Savaşı'ndan yeni çıkmış bir ülkede henüz cumhuriyet bile ilan edilmemişken, Lozan görüşmelerinde sıkıntılar yaşanırken, ülkenin her yerinden katılımcıların beklendiği böyle geniş çaplı bir iktisat kongresi oluşturulması fikri dönemin bu şartları göz önünde bulundurulduğunda bu kongreyi daha da önemli kılmaktadır. Türkiye tarihindeki bu önemli oluşumdan önce ne gibi hazırlıkların yapıldığı aşağıda aktarılacaktır.

2.1.1.1. Heyet-i Faâle (Düzenleme Heyeti) Oluşturulması

Kongre gündeminin, katılan grupların sorunlarına göre belirlenmesi esas alınmakla birlikte İktisat Bakanlığı tarafından temel olarak bir gündem belirlemek için katılımcılara dağıtılmak üzere ülkenin temel sorunlarını içeren bir kitapçık hazırlanması planlanmıştır. Katılımcılar eğer bu kitapçıkta belirlenen sorunları istemezlerse gündeme getirmemekte serbest tutulmuştur.¹⁹⁶ Kongreye katılan gruplar kendi sorunlarını belirten konularda zaten kongreye hazırlıklı gelmişler yani kendi gündem maddelerini kendileri belirlemişlerdir. Kongre çalışmalarını sonucunda kabul edilen iktisadi esaslar incelendiğinde bu esasların İktisat Bakanlığı tarafından belirlenen temel sorunlar etrafında oluşturulduğu görülmektedir. Nitekim yeni Türkiye'nin sorunları belirlidir, gerek Bakanlık gerekse delegeler hemen hemen aynı sorunlar üzerinde görüş bildirmişlerdir.

İktisat Bakanlığınca oluşturulan Heyet-i Faâle (Düzenleme Heyeti), İzmir'de toplanacak olan kongrenin faaliyetleri hakkında bir program oluşturmak için 6 Milletvekili, 1 yüksek memur (PTT Genel Müdürü) ve bir tüccardan meydana gelmiştir.¹⁹⁷ Heyet-i Faâle kongre öncesi yaptığı çalışmalarla Türkiye'nin iktisadi durumunu inceleyen ve kongrenin ele alacağı sorunları belirten bir rapor

¹⁹⁶ **Milliyet Gazetesi** (2. Türkiye İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.3

¹⁹⁷ Duru, Turan ve Öngöçlü, **Ön. ver.**, s.329.

hazırlamıştır. Hükümet'in, İktisat Vekâleti'nce oluşturulan Heyet-i Faâle aracılığıyla kongreye sunduğu raporda temel sorunlar; üretimin tanzim ve tezyidi, vergiler, vesait-i nakliye, gümrük ve kredi meseleleri şeklinde belirlenmiştir.¹⁹⁸ Bu raporda bir kredi sistemi alt yapısının oluşturulması gerektiği, sanayileşmenin çok önemli olduğu ve devletin özel girişimlere kolaylıklar sağlayarak sanayileşmeyi hızlandırabileceği belirtilmiştir. Ayrıca tarımsal üreticilerin vergi yükünün çok ağır olduğu, köylülerin kooperatifler etrafında yeniden örgütlenmesinin yararlı olacağı belirtilmiştir. Birleştirilmiş bir iç piyasa oluşturulmasında demiryolu ve karayollarının yapımına ağırlık verilmesi istenmiş, iç piyasanın oluşmasının iktisadi gelişme için son derece önemli olduğu vurgulanmıştır.¹⁹⁹ Bakanlık tarafından hazırlanan önerge niteliğinde bu kitapçık, kongre çalışmalarında katılımcıların da gündeme getirdiği temel sorunları teşkil etmiştir.

2.1.1.2. Milli Türk Ticaret Birliği'nin Kongre Hazırlıkları

Devletin "idare müessesesi" halinden "iktisat müessesesi" haline geçmesi gereğini savunan Heyet-i Faâle raporunun dışında Milli Türk Ticaret Birliği de kongreye hazırlıklı gitmek için bir rapor oluşturmuştur. Bu birlik kongreden iyi bir sonuç çıkması için hazırlıklı gitmek gerektiğinin bilincindedir ve bu amaçla kongreden önce 21 ve 23 Ocak tarihlerinde iki kez hazırlık mahiyetinde kongreler düzenleyerek İzmir İktisat Kongresi'ne sunacakları raporu oluşturmuştur.²⁰⁰

Ticaret Birliği'nin raporu sekiz maddelik bir teklifnamedir ve bu raporda üretim sisteminin geri kalmışlığı vurgulanmış, himayeci bir gümrük sistemi istenmiş, Türk sahillerinde kabotaj hakkının Türk bayrağı taşıyan gemilere verilmesi, tek el sisteminin terk edilmesi istenmiştir. Ayrıca milli sermayeli büyük bir tedavül bankasının kurulması, ticari hayatın iyileştirilmesiyle ilgili yasaların ivedilikle çıkarılması, yabancı sermaye girişine ülke menfaatlerine zarar vermeyecek şekilde izin verilmesi, ticaret ve sanayi odalarının günün şartlarına göre yeniden

¹⁹⁸ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, ss.54-55.

¹⁹⁹ Tezel, **Ön. ver.**, s.150.

²⁰⁰ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.71.

düzenlenmesi, ihracatın arttırılması için resmi ve yarı resmi kuruluşların kurulması bu raporda belirlenen esaslar arasındadır. Bunların dışında kambiyo düzenlenmesi ve iyileştirilmesi, ekonomiyle ilgili alınan kararlarda Ticaret ve Sanayi Odalarının ve iktisat erbabının fikirlerinin alınması, İstanbul Ticaret Mektebi'nin iyileştirilmesi ve ülkede yeni ticaret okullarının açılması Ticaret Birliği'nin oluşturduğu raporda belirlenen esaslar arasındadır.²⁰¹

2.1.1.3.Meclis'te Kongre ile İlgili Görüşmeler

Büyük Millet Meclisi'nde kongreyle ilgili görüşmeler 3 Şubat 1923 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu görüşmeler zaman zaman tartışmalarla, zaman zaman da karşılıklı konuşmalarla devam etmiştir. Meclis'te Hüseyin Rauf, kongrenin yararlı olacağını, ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan vatandaşların birbirleriyle tanışmasını sağlayacağını ifade etmiştir.

Büyük Millet Meclisi'ndeki görüşmelerde bir grup milletvekili kongreyle ilgili huzursuzluk yaratmış, tartışmalar çıkarmıştır. Trabzon Milletvekili Ali Şükrü kongreyle ilgili hazırladığı soru önergesini Meclis başkanına öfkeli bir şekilde vermiştir. Milletvekilinin hazırladığı önergede şu sorular bulunuyordu; İzmir'de yapılacak iktisat kongresinin İktisat Bakanlığı'nın girişimiyle mi yoksa vekiller heyetince alınan bir kararla mı toplandığı, kongrenin gündeminin ne olacağı, kongreye çağrılan milletvekillerinin Ankara'dan ayrılmasıyla meclisin çoğunluğunun bozulacağı ve meclisin iki üç gün çalışmasına ara vermesinin doğru olup olmayacağı gibi sorular yer almıştır. Konunun iktisatla ilgili olması bakımından İktisat Vekili Mahmut Esat söz hakkı istemiştir. Esat, kongrenin yalnızca İktisat Bakanlığı'nın girişimi ve isteğiyle toplanacağı, vekiller kurulunun bu konuda bir kararı olmadığı şeklinde yanıt vermiştir. Kongrenin gündeminin ne olacağı sorusuna ise; gündemin katılacak gruplar tarafından belirleneceğini ancak Bakanlık tarafından katılımcılara bir fikir oluşturması açısından ülke sorunlarının belirtildiği bir rapor oluşturulacağı belirtilmiştir.²⁰²

²⁰¹ Karataş, **Ön. ver.**, s.3321.

²⁰² **Milliyet Gazetesi** (2.Türkiye İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.3.

2.1.2.Kongrenin Toplantı Yerinin Belirlenmesi

Kongre, aslında İstanbul'da toplanacaktır ancak Ankara hükümeti böyle bir eylemi zararlı görerek devreye girmiş ve toplantının İzmir'de yapılmasını sağlamıştır.²⁰³ Kongrenin İzmir'de yapılması tesadüfî değildir. Cumhuriyet hükümetinin iktisat kongresini İzmir'de toplaması adeta İzmir'in yaşadığı Yunan işgaline bir tepki olmuştur.²⁰⁴ Batı dünyasına bir mesaj vermek için kongrenin İzmir'de toplanması öngörülmüştür. “İzmir; iktisadi kurtuluşun, kozmopolit ekonomik yapıdan ulusal ekonomik yapıya geçişin sembolüdür.”²⁰⁵ İzmir ve yöresi Misak-ı Milli sınırları içinde kalan en verimli topraklardı ve dış ticaretin özellikle de dış satımın gelişmiş bir merkeziydi. Dolayısıyla kongrenin İzmir'de toplanması ekonomik açıdan ayrı bir önem taşımıştır.²⁰⁶ İşgalin bütün ağırlığını yaşamış İzmir, hem bağımsızlığın hem de ulusal ekonomik yapıya geçişin sembolü olmuştur.

2.1.2.1.Kongrenin Toplantı Binası

Kongrenin önce Karataş'ta bulunan eski İttihat ve Terakki Mektebi binasında toplanması gündeme gelmiş ancak buranın yetersiz kalabileceği düşüncesi üzerine Gümrük civarında İkinci Kordon'da bulunan ve daha önceleri Osmanlı Bankası'nın deposu olarak kullanılan Aram Homparsomyan mağazaları²⁰⁷ tercih edilmiştir. Bu bina tütün ve incir işletmesi olarak kullanılan bir binaydı ve büyük olduğu için tercih edilmiştir.²⁰⁸ Bu binanın yaklaşık 7.000 kişilik kapasitesi olduğu söylenmektedir.²⁰⁹

Kongre binasında sağ kısım tüccarlara, sol kısım işçilere, orta kısım çiftçilere ve çiftçilerle işçi arası da sanayi murahhaslarına ayrılmıştır.²¹⁰ Üst katın yarısı

²⁰³ İlhan Selçuk, “İzmir İktisat Kongresi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, (30 Ekim 1981)

²⁰⁴ Kazgan, **Ön. ver.**, s.56.

²⁰⁵ Sabri Yetkin, “Osmanlıdan Cumhuriyete Ekonomik Miras”, **Milliyet Gazetesi**, (02 Mayıs 2004)

²⁰⁶ Zafer Toprak, “60. Yılında Türkiye İktisat Kongresi”, **Milliyet Gazetesi**, (15 Şubat 1983), s.2.

²⁰⁷ *Kongre'nin yapıldığı binanın fotoğrafı ek-1'de yer almaktadır.*

²⁰⁸ İzmir İktisat Kongresi... **Ön. ver.**, s.6.

²⁰⁹ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.177.

²¹⁰ **Vakit Gazetesi**, (18 Şubat 1923)

bayanlara, yarısı da beylere olmak üzere misafirlere ayrılmıştı. Sol yanda Türk-yabancı basın delegelerine ayrılmış, kırka yakın basın mensubu kongreyi takip etmiştir.²¹¹ Ayrıca her grubun önünde mevkilerinin kimlere ait olduğunu gösteren birer tabela asılmış²¹² ve kongrede murahhaslar göğüslerine ‘‘İzmir Birinci İktisat Kongresi Hatırası’’ yazan bir rozet takmışlardır.²¹³

2.1.3.Kongrenin Açılışı (17 Şubat 1923) ve Çalışmaları

15 Şubat tarihinde toplanması planlanan kongrenin 17 Şubat tarihindeki açılışı saat onda gerçekleşmiştir. İki günlük gecikmenin sebebi, yetişemeyen üç yüz kadar üyenin yoldan gerçekleşen müracaatlarıdır.²¹⁴ Belediye Meclisi (Meclis-i Beledî) azasından ve Anadolu Gazetesi sahibi ve başyazarı Haydar Rüşdü Bey kongreyi İzmirliiler namına selamlamış, ardından Atatürk’ün açılış nutku ile kongre başlamıştır.²¹⁵ Atatürk’ten sonra İktisat Vekili Mahmut Esat nutkuna başlamış ve sözlerini kongreyi selamlayarak bitirmiştir. Mahmut Esat’ın ardından Atatürk kongreye bir reis ile dört grubun dördünden birer kâtip seçilmesini teklif etmiştir. Ondandan sonra da Rus ve Azerbaycan büyükelçilerinin kongreye hitaben yazdıkları mektuplar okunmuştur.²¹⁶ İlk oturum açılış konuşmalarıyla geçmiş ve öğlen on üçe kadar sürmüştür. İkinci oturum saat üçte başlamıştır.²¹⁷ İkinci oturumda başkanlık seçimi gerçekleştirilmiş ve Kâzım Karabekir İzmir İktisat Kongresi başkanı olmuştur.

Kongre oluşum süresi boyunca kongre hakkında pek çok yazı yayımlanmıştır. Kongre ile ilgili olarak Ahmet Emin yazdığı bir yazısında; Osmanlı’dan kalan mirası eleştiriyor ve kapitülasyonların elimizi ayağımızı bağladığını, memleketin artan

²¹¹ *Milliyet Gazetesi*, (04 Kasım 1981), s.8.

²¹² *Milliyet Gazetesi*, (04 Kasım 1981), s.8.

²¹³ Ökçün, 1997, *Ön. ver.*, s.169. Ayrıca fotoğrafı için Bkz. Ek-1.

²¹⁴ *Aynı*, s.24.

²¹⁵ *Atatürk, Kongre’nin açıldığıının ertesi günü (18 Şubat) sabahı Ankara’ya dönmüştür ve Kongre sürecinde bulunmamıştır.* Bkz., Karabekir, *Ön. ver.*, s.191.

²¹⁶ *Vakit Gazetesi*, (18 Şubat 1923), s.1.

²¹⁷ *Milliyet Gazetesi* (2.Türkiye İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.7.

masraf yükü için hariçten borçlanma yapıldığını yazıyordu. Harp zamanında dış engellerin izin verdiği ölçüde bir iktisadi siyaset tecrübesi yürütülmüş ve halk hiç tereddüt etmeden kısmen hiçbir esaslı olmayan şirketlere parasını yatırmıştır. Ancak mütarekeden sonraki durum her şeyi altüst etmiştir. Ahmet Emin yazısında harpte izlenen iktisat politikasını istikameti yanlış olduğu şeklinde eleştirmekte ve bundan sonra bu yanlış tecrübelerden ders alarak esaslı bir iktisadi program oluşturmak gerektiğini belirtmektedir. Bu anlamda toplanacak olan iktisat kongresini çok uygun bir girişim olarak değerlendirmektedir.²¹⁸

Kongreye katılan gruplar arasında sert tartışmalar yaşanmamış en önemli ayrılık aşar konusunda olmuştur. Çiftçi grubu aşarın kaldırılmasını isterken, ticaret grubu iltizam sisteminin kârlılığından dolayı aşarın devamını istemiştir. Sanayi ve işçi grubunun çiftçileri desteklemesiyle aşarın kaldırılması kararlaştırılmıştır.²¹⁹

Kongre çalışmaları 4 Mart'a kadar devam etmiştir. İki haftalık yoğun çalışmaların ardından her grubun bu çalışmalar boyunca tartışılan sorunlarını kabul ettirdikleri esaslar oluşturulmuştur. Ayrıca kongre çalışmaları esnasında sergi düzenlenmiş bu sergi 10 Mart'a kadar devam etmiştir. Aşağıda bu konular daha detaylı bir şekilde aktarılacaktır.

2.1.3.1.Kongreye Katılan Gruplar ve Delegelerin Belirlenmesi

Delegelerin seçiminde belli bir ölçü ya da kural gözetilmemiş birçok sivil, asker ve milletvekili kongreye delege olarak katılmıştır. Kongreye her vilayetten birer adet tüccar, sanayici, işçi, bankacı, üç adet çiftçi ve şirket temsilcisi olmak üzere sekiz kişi çağırılmıştır.²²⁰ Ancak daha sonradan bu rakam dörde indirilmiştir.²²¹ Başlangıçta İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar'dan toplam 24 kişinin İstanbul ili için temsili uygun bulunmuştur. Ayrıca İstanbul'un bir sanayi kenti olduğu vurgulanmış ve sanayi

²¹⁸ **Vakit Gazetesi**, 15 Şubat 1923, s.1.

²¹⁹ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.168.

²²⁰ Yüksel Ülken, Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar-Eylemler-Olaylar, s.13. <http://iudergi.com/tr/index.php/iktisatmecnua/article/viewFile/7623/7125> (Erişim Tarihi: 02.05.2012)

²²¹ ‘‘Türkiye İktisat Kongresi’’, **Milliyet Gazetesi**, (02 Mayıs 2004), s.4.

grubu adına gönderilecek temsilci sayısının altıya çıkarılması için çabalarda bulunulmuştur. Böylece İstanbul için Beyoğlu ve Üsküdar'ın yanı sıra Adalar, Gebze, Kartal, İmralı, Makriköy ve Şile kazalarından da temsilciler seçilmiştir. Ayrıca kongreye kadın temsilciler de seçilmiştir. İzmir'de farklı yerlerde çalışan kadın işçiler tarafından kadın temsilciler seçilmiştir. Çiftçiler adına bir kadın temsilci de kongreye gönderilmiştir.²²² Bazı dernek ve meslek örgütleri de kongreye temsilci göndermişleridir. Bunların başında Milli Türk Ticaret Birliği, İstanbul Esnaf Cemiyetleri, İstanbul Hamallar Cemiyeti, Umum Terziler Cemiyeti, Darülfünun Hukuk Mektebi, İstanbul Ticaret Mekteb-i Âlisi, Çiftçiler Derneği, Fransa Darülfünun Mezunları Cemiyeti ile Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti yer almıştır.²²³

Kongreye tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi delegelerinin temsilcileri katılmıştır. İşçiler adına katılım daha çok, İstanbullu iş adamlarının denetiminde olan ve muvazaalı sayılabilecek bir katılmaydı. İstanbullu Türk tacirler grubu, 1135 kongre delegesi arasındaki en etkili grup konumundaydı.²²⁴ İstediklerini iyi bilen, Avrupalılar ile Rum ve Ermenilerin yerini almaya istekli İstanbul tüccarı kongrede önemli bir rol oynamıştır.²²⁵ Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi Milli Türk Ticaret Birliği kongre toplanmadan önce ihtisas komisyonları çalıştırarak iki hazırlık kongresi toplamış ve taleplerini belirten bir program hazırlayarak İzmir'e hareket etmiştir.

Zafer Toprak'ın ifadesine göre; '*Kongrenin örgütlenme modelini oluşturan mesleki temsil Batı'daki demokratik seçim sistemine alternatif ve halkın egemenliğini temsil ettiğine inanılıyordu.*'²²⁶ Meslek temsilcilerinin ülke ekonomisi üzerinde söz sahibi olmaları gerekiyordu ve meclise gönderilmemişlerdi, İzmir İktisat Kongresi'nde

²²² Zafer Toprak, '70.Yılında İzmir İktisat Kongresi', **Görüş Dergisi**, (Mart 1993), s.64.

²²³ Varlı ve Koraltürk, **Ön. ver.**, ss.132-133.

²²⁴ Tezel, **Ön. ver.**, s.148.

²²⁵ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.165.

²²⁶ Toprak, 1993, **Ön. ver.**, s.66.

sanayi, çiftçi, tüccar ve işçi grupları olarak ayrılan temsilciler görüşlerini bu kongrede belirterek iktisat esaslarını belirlemişlerdir.²²⁷

Kongreye 375 kazadan toplam 3.000 delege²²⁸ gelmesi beklenirken ancak 1.135 kişi katılabılmıştır. Kongre reisi ve aynı zamanda Manisa sanayi murahhası olarak kongreye katılan Kâzım Karabekir, kongre ile ilgili hatıra ve yazılarında katılımdaki azlığın nedenini; pek çok delegeye geç haber ulaştığı ve muayyen bir tarih belirtilmediği şeklinde yorumlamaktadır ve kongrenin onuncu günü katılımın 1.600'ü aştığı²²⁹, kapanışta ise muhakkak 2.000'i geçtiğini belirtmektedir.²³⁰

2.1.3.2. Başkanlık Seçimi

Kongre başkanlığına sanayici temsilcisi olan Kâzım Karabekir Paşa seçilmiştir. Kongrede işçi gurubu başkanlığını Aka Gündüz (Kütahya), sanayi gurubu başkanlığını Selahattin Bey (Ayvalık), çiftçi gurubu başkanlığını Kani Bey (Manisa), ticaret gurubu başkanlığını Mahmut Bey (Gediz) yapmıştır.²³¹ Kâzım Karabekir Paşa, kongreye önce Manisa sanayi murahhası olarak seçilmiş daha sonra kongre reisi olmuştur. Kongre ile ilgili hatıra ve yazılarında Manisa sanayi murahhası olarak seçilmesinden şöyle bahseder; *'Manisa istasyonunda istikbale çıkan halk, İzmir Kongresi'nde kendilerinin sanayi murahhaslığını kabul etmeğini ve bu suretle harap Manisa'nın imarına yardımını rica ettiler. Halkın bu dileğinin kabulünü şeref bildiğini, ancak bir cephe kumandanı sıfatıyla mazur olduğumu söyledim.'* Kongre için 11 Şubat'ta İzmir'e gelmiş ve ertesi günü murahhaslık görevini kabul etmiştir. Karabekir'in kongre için İzmir'e geldiği gün İstanbul'dan gelen murahhaslardan bir heyet Karabekir'i ziyaret ederek, yabancı ajanların Türklerin askerlikten başka bir iş

²²⁷ Aynı, s.68.

²²⁸ Mahmut Esat'ın *'2.000 kişilik İktisat Kongresi toplantısını tarihimiz ilk kez yazıyor'* ifadesi ile delegelerin sayısını 2.000 olarak belirttiği anlaşılmaktadır. Bkz. **Milliyet Gazetesi**, (2.Türkiye İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.3.

²²⁹ İsmail Türk'ün ifadesine göre delegeler ve dinleyicilerle birlikte kongreyi 3500 kişi izlemiştir. Bkz. Türk, **Ön. ver.**, s.8. Ayrıca *Milliyet Gazetesi* haberine göre kongreye delegelerle birlikte 4.000 kişi katılmıştır. Bkz. **Milliyet Gazetesi**, (2.Türkiye İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.8.

²³⁰ Karabekir, **Ön. ver.**, s.204.

²³¹ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, ss.153, 247.

beceremediklerini dünyaya göstermek için entrikalar çevirdiklerini ve eğer kongreye Atatürk ya da Karabekir reis seçilmezse büyük kargaşa olacağını haber vermişlerdir. Bunun üzerine Karabekir kongre reisliği için serbest oylama yapılmasını ve altı aday gösterilmesi eğer karışıklık çıkarsa ancak o zaman adaylığını koymasının uygun olacağını belirtmiştir. 17 Şubat tarihinde Atatürk'ün fahri reisliği ile kongrenin açılmasından sonra öğleden sonraki ikinci celsede reis seçimi yapılmıştır ve altı adaydan hiçbiri seçilmemiştir. Kongredeki heyetlerden bazıları Karabekir'in kollarına girerek riyaset mevkiine oturtmuşlar ve Kâzım Karabekir Paşa oy birliği ile kongre reisi seçilmiştir.²³²

2.1.3.3.Sergi Düzenlenmesi

Kongrede bir de sergi açılması gündeme gelmiştir.²³³ 31 Ocak 1923 Ahenk Gazetesi haberine göre sergi meselesi şöyle gündeme gelmiştir:

Şehrimizde inikad edecek Türkiye Büyük İktisat Kongresi'nin Şubatın on beşinci günü küşadı takarrür etmiştir. Mezkûr kongreye uzak yakın bilumum memalik-i dâhiliyemiz iştirak edecek ve müessesat-ı ticariye ve sınaîye kendilerini temsil edecek birer mümessil iltizam eyleyecektir. İktisat Kongresi'nde mahsulât-ı dâhiliyemizle mesnuat ve mamulâtımızın vaz ve teşhirine mahsus büyük bir sergi açılarak bunda bir ihrar edecek mahsulât ve mesnuat ashabına birer takdirname ita olunacaktır. İşbu sergiye memalik-i hariciyeden de iştirak edileceğine dair muhtelif müessesat-ı sınaîye-i ecnebiyeden peyderpey malumat varid olmakta olduğundan Türkiye Büyük İktisat Kongre ve meşherinin şimdiye kadar memleketimizde emsali görülmemiş derecede parlak ve mükemmel olacağı şimdiden tahmin edilmektedir. Kongreye ve sergiye tahsis edilen İkinci Kordonda sabık Osmanlı Bankası deposunda istihzarat ve tertibatı lâzımeye kemal-i germi ile devam ediliyor.²³⁴

²³² Karabekir, **Ön. ver.**, ss.177-178.

²³³ *İzmir Enternasyonal Fuarı'nın temelleri İzmir İktisat Kongresi'nde düzenlenen bu sergiyle atılmış, bu sergi cumhuriyetin ekonomide gerçekleştirdiği gelişmenin bir göstergesi olmuştur. Bkz. Milliyet Gazetesi, (26 Ağustos 1997), s.2. Ayrıca Bu sergi ve serginin sonunda katılımcılara verilen madalyalarla ilgili fotoğraflar ek-1'de yer almaktadır.*

²³⁴İzmir İktisat Kongresi... **Ön. ver.**, s.6.

Kongre çalışmaları boyunca İzmir'in çeşitli yerlerinde düzenlenen sergi 10 Şubat'ta açılmış ve 10 Mart'ta kapanmıştır. Kongrenin açıldığı sırada binlerce kişinin ziyareti gerçekleşen sergi, kongre çalışmaları sırasında da daha büyük bir ilgi görmüştür.²³⁵

Serginin bir bölümü kongre toplantı binasının alt ve üst katlarında, bir kısmı Sanayi Nefise (Mithatpaşa Endüstri Meslek lisesi) Mektebi'nde, bir bölümü Bornova Ziraat Mektebi'nde (Ege Üniversitesi eski rektörlük binasının olduğu alan) ve bir kısmı da Beyler Sokağı'nda gerçekleştirilmiştir. Sanayi Nefise Mektebi'ndeki sergide; okulda yapılan tarım aletleri, dokuma tezgâhlarının bazı parça ve dişlileri, öğrencilerin el işleri, ülkenin pek çok yerinden getirilmiş mallar ve mobilyalar sergilenmiştir. Kongre binasındaki sergide; alt katta tarım aletleri, üst katta eşya ve gıda maddeleri sergilenmiştir. Beyler Sokağı'ndaki sergide; kimya maddeleri, koku makineleri, çeşitli renklerde tampon mürekkepler, sinema kurdeleleri yapıştıran özel film mahlulü sergilenmiştir.²³⁶

202 kişi sergiye katılacaklarını telgraf ve mektuplarla bildirmiş ancak sergiye 141²³⁷ teşekkül ve ferdi müessese katılım göstermiştir.²³⁸ Sergi kongrede sabah dokuzdan akşam yediye kadar açık kalmıştır. Sergi sonunda başarılı görülen kuruluşların kırk tanesine gümüş, otuz tanesine bronz madalya ve yetmiş kuruluşa takdirname verilmiştir.²³⁹

2.1.3.4.Kongrenin Kapanışı (04 Mart 1923)

İki hafta süren kongre çalışmaları sonucunda ülke sorunları ayrı ayrı görüşülüp karara bağlanmış ve bu esaslar kongreye sunulmuştur. 2 Mart'ta öğleden sonraki oturumda genel çalışmalar tamamlanmıştır. 3 Mart'ta kongrede alınan kararları

²³⁵ **Milliyet Gazetesi**, (2.İzmir İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.1.

²³⁶ **Milliyet Gazetesi**, (04 Kasım 1981), s.1.

²³⁷ *Bu rakam Atilla Oral tarafından 82 olarak belirtilmiştir. Bkz. Oral, Ön. ver., s.31. Ayrıca Milliyet Gazetesi haberine göre 168 kuruluşun sergiye katıldığı belirtilmektedir. Bkz. Milliyet Gazetesi, (02 Mayıs 2004), s.10.*

²³⁸ Karabekir, **Ön. ver.**, s.192.

²³⁹ **Milliyet Gazetesi**, (02 Mayıs 2004), s.10.

savunmak için hiçbir kurul oluşturulmadığından, mecliste kararları savunması için Kâzım Karabekir görevlendirilmiştir.²⁴⁰

4 Mart sabahı veda toplantısı yapılmıştır. Belediye başkanı Haydar Rüştü kapanış söylevini yapmış, gruplar adına konuşmalar yapılmış ve Misak-ı İktisadi kararları kabul edilmiştir. Ayrıca sergi katılımcılarına madalyaları verilmiş ve İstiklal Marşı okunarak kongre sona ermiştir. Kongrede kabul edilen esaslar ve ayrıca Atatürk, İktisat Vekili Mahmut Esat ve Kongre Başkanı Kâzım Karabekir tarafında yapılan konuşmalar İzmir’de Anadolu Matbaası’nda basılan İktisat Esaslarımız adı ile bir kitapçıkta toplanmıştır.

2.2.KONGRENİN ÖNEMİ

1923 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi’nin anlam ve önemini kavrayabilmek için dönemin şartlarını dikkate almak gerekir. Günümüzde bir kongre toplamak 1920’li yıllara göre kıyaslanmayacak kadar kolaydır. Ancak Cumhuriyet kurulduğu dönemde savaştan yeni çıkmış harap bir ülke ekonomisi mevcuttu. Bu ekonomideki rakamsal göstergelere baktığımızda içinde bulunulan dönemde toplanan İzmir İktisat Kongresi’nin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Yaşanılan savaşların ardından nüfus yapısı bozulmuş, 1927 sayımına göre 13.562 milyon olan nüfusun aktif olan kısmı 3,8 milyondur. Cumhuriyetin ilk yılları bir yandan işsizlik, yoksulluk ve hastalıklar toplumu sarsarken bir yandan da alt yapı yetersizlikleri nedeniyle ulaşım ve haberleşmedeki yetersizlikler şartları daha da zorlaştırıyordu. Cari fiyatlarla 1 milyar 605 milyon TL olan milli gelir, nüfus başına 114 milyon TL (59 \$) civarındaydı.²⁴¹ Böylesine kötü durumdaki bir ülkede kalkınmanın öncelikle ekonominin iyileştirilmesinden sağlanacağına bilincinde olan dönemin ileri gelenlerinin İzmir İktisat Kongresi’ni toplaması oldukça önemli bir girişimdir.

İzmir İktisat Kongresi hayati önem taşıyan bir toplantıdır. Kongre, yönetici asker-bürokrat kadronun, toplumun varlıklı sınıflarıyla etkili bir siyasal sosyal iletişim

²⁴⁰ **Milliyet Gazetesi** (2.Türkiye İktisat Kongresi Eki), (04 Kasım 1981), s.7

²⁴¹ Ali Coşkun, ‘Cumhuriyet Dönemine Toplu Bakış ve Ekonomik Gelişmeler’, **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, Sayı:23-24, (Eylül-Aralık, 1998), s.3204.

kurma, siyasal iktidarın bu toplum kesimleriyle kurulacak belirli ilişkilerle ve belirli gelişme hedefleri etrafında sağlanılacak ortak görüşlerle sağlamlaştırma isteği açısından önemli bir platform oluşturmuştur.²⁴²

Atatürk, İzmir İktisat Kongresi'ni açış nutkunda iktisadi konuların önemini belirtmiş ve Türkiye'nin önemli iktisadi sorunları üzerinde durmuştur. Yeni kurulan ülkenin iktisat politikası hedeflerini bu konuşmasında net bir şekilde dile getirmiştir. Atatürk'ün henüz cumhuriyet bile kurulmamışken böyle bir kongreyi toplaması oldukça önemlidir. Atatürk'ün bu konuşmasından bazı kesitler şöyledir:

Sizler doğrudan doğruya milletimizi temsil eden halk sınıflarının içinden ve onlar tarafından müntehip (seçilmiş) olarak geliyorsunuz. Bu itibarla memleketimizin hâlini, ihtiyacını, milletimizin elemlerini ve emellerini yakından ve herkesten daha iyi biliyorsunuz. Sizin söyleyeceğiniz sözler, alınması lüzumunu beyan edeceğiniz tedbirler, halkın lisanından söylenmiş telakki olunur.²⁴³

Türk milletinin kendi ekonomik sorunlarına yine kendisinin çözüm üretecek olması kongrenin önemini belirtir ki Atatürk bu sözlerini ‘‘Halkın sesi Hakkın sesidir’’ şeklinde tamamlamıştır. Konuşmasının devamında ise ekonomi ile ilgili olarak şu anlamlı sözleri söylemiştir;

Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla alâkadar olan, o milletin iktisadiyatıdır. [...] Yeni Türkiye'mizi lâıyk olduğu mertebe-i resânete isâl edebilmek (sağlam, güçlü mertebeye eriştirebilmek) için, behemehâl iktisadiyatımıza birinci derecede ve en çok ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Zamanımız tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir. [...] İtirafa mecburuz ki iktisadiyatımıza lüzumu kadar ehemmiyet verememiş bulunuyoruz.²⁴⁴

Atatürk'ün kongrenin açılış konuşmasında belirttiği gibi, ekonomi doğrudan doğruya milletin yaşamıyla ilgilidir ve bu alanın ihmal edilmesi tam bağımsızlığın kaybedilmesi anlamına gelecektir. Atatürk konuşmasının devamında Osmanlı

²⁴² Tezel, **Ön. ver.**, s.149.

²⁴³ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.204.

²⁴⁴ **Aynı**, ss.204–205.

Devleti'nden devraldığımız kötü ekonomik mirastan söz etmiş ve ekonominin bir milletin gelişiminde nasıl önemli olduğunu vurgulamıştır. Birinci bölümde belirttiğimiz sorunlar Atatürk'ün kongre açış konuşmasında da ifade bulan sözlerdir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kötü yönetim sonucu borçlanması, bu borçları ödeyemeyecek duruma gelerek iflasını açıklaması ve ardından DÜİ'nin kurulması konuşmanın devamında yer alan konulardandır. Ayrıca kapitülasyonlar da yine Atatürk'ün konuşmasında belirttiği sorunlar arasındadır. Bütün bunlar bir ekonominin neden iflasa sürüklendiğini anlamak ve yeni kurulan Türkiye'nin ekonomisinin devraldığı bu sorunlara çözüm bulabilmesi açısından önem taşımaktadır. Atatürk konuşmasına şu sözlerle devam etmiştir;

Efendiler; TBMM ve Hükûmetin milletten aldığı veçhile istiklâl-i tam (tam bağımsızlık), hâkimiyet-i milliye umdelerine istinaden milleti zengin, memleketi mâmur etmekten ibarettir. Bu umde icabı bütün cihan bilmelidir ki artık Türkiye halkı; hâkimiyetini hiçbir şahıs ve makama veremez. [...] İstiklâl-i tam için şu düstur var: Hâkimiyet-i milliye, hâkimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir. Bu kadar büyük gayeler, bu kadar mukaddes, azametli hedefler kâğıt üzerindeki düsturlarla, arzu ve hırslarla husûl bulamaz. Bunların tahakkuk-u tammını (tam olarak gerçekleşmesini) temin için yegâne kuvvet, en kuvvetli temel iktisadiyattır. Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle tetviç (taçlandırılmazsa) edilmezse semere-i netice payidar olamaz. En kuvvetli ve parlak zaferimizi de tetviç eden semerat-ı nafiyayı (faydalı sonuçları) temin için hâkimiyet-i iktisadiyatımızın temin ve tarsini (güçlendirilmesi) lazımdır.²⁴⁵

Bu sözler siyasi bağımsızlıktan sonra sıra ekonomik bağımsızlığımıza geldiğini vurgulamaktadır. Kongrenin bir önemi de buradan gelmektedir ki ekonomik bağımsızlığa nasıl ulaşılacağı, bunun için neler yapılması gerektiği bu kongre ile belirlenecektir. Ekonomik alanda zayıf bir Türkiye'nin tam bağımsızlığından söz edilemeyeceğini Atatürk açık bir şekilde vurgulamıştır.

“[...] Bu devlet hâkimiyet-i iktisadiyesini temin ederse o kadar kuvvetli temel üzerine yerleşmiş ve teâlî etmeğe başlamış olacaktır ve artık bunu yerinden kımıldatmak mümkün olamayacaktır”. Atatürk'ün kongreyi açış konuşmasındaki bu sözleri

²⁴⁵ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, ss.209-210.

ekonomik bağımsızlığın sağlanmasındaki önemi belirtmektedir. Yeni kurulan devletin ekonomisinin bağımsız olması gerektiği ancak bu şekilde sağlam bir temelde olacağı ifade edilmektedir. Kongre bu yönde ilk oluşumların başlaması açısından önem arz etmektedir.

Atatürk bir iktisat programı oluşturulması gerektiğinden bahsederek konuşmasına şöyle devam etmiştir;

[...]iktisadiyat demek her şey demektir. Yaşamak için, mutlu olmak için, mevcudiyet-i insaniye için ne lazımsa bunların kâffesi demektir, ziraat demektir, ticaret demektir, sây (emek) demektir. [...] memleketin ihtiyacına mutabık (uygun) esaslı bir program üzerinde bütün milletin müttehî ve hemâhenk (uyumlu) olarak çalışması lâzımdır. Yeni Devletimizin, yeni Hükümetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır. [...] evlâtlarımızı o suretle talim ve terbiye etmeliyiz, onlara bu suretli ilim ve irfan vermeliyiz ki âlem-i ticaret, ziraat ve san'atta (ticaret, ziraat ve sanat dünyasında) ve bütün bunların faaliyet sahalarında müsmir (verimli) olsunlar, müessir (etkili) olsunlar, faâl olsunlar, amelî (pratik) bir uzuv olsunlar. [...] Maarif programlarımız gibi şubat-ı Devlet (devletin şubeleri) için tasavvur olunacak programlar dahi iktisat programına istinat etmekten (dayanmaktan) kendini kurtaramazlar. Esaslı bir program tesbit etmek, program üzerine bütün milleti hemâhenk olarak çalıştırmak lâzımdır.²⁴⁶

Atatürk bu sözlerinde iktisat devri terimini sadece toplumun ekonomik düzenini ifade etmek için değil, aynı zamanda toplumun toplumsal, siyasi, hukuki, vs. temel düzenlerini ifade etmek için kullanmıştır. Kongredeki bu konuşmasında Atatürk sıklıkla ekonominin önemini, yeni devletin gelişmesinin temel ve şart koşulunun ekonomik bağımsızlık olduğunu vurgulamıştır. Sözlerinde, ekonomiye yön verecek yeni ve esaslı bir program oluşturulması gerektiğinden bahsetmiştir. Osmanlı Devleti'nin ekonomik çöküşünden ders alınması gerektiğini belirtmiş aynı hatalara düşülmemesi gerektiğini ifade etmiştir. İzmir İktisat Kongresi, yeni kurulan devletin ilk ekonomi kongresi olması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi temellerinin bu kongre ile atılması bakımından çok önemli bir süreçtir. Atatürk'ün konuşmasının sonunda ifade ettiği gibi *''Türkiye İktisat Kongresi çok mühimdir. Çok tarihidir. [...]*

²⁴⁶ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.213.

Kongremiz, dahi milletin ve memleketin hayat ve halâlas-ı hakikîsini temine medar olacak düsturun temel taşlarını ve esaslarını ihzar edip ortaya koymak suretiyle tarihte en büyük namı ve çok kıymetli bir hatırayı ihraz edecektir’’.²⁴⁷ Ekonominin yapı taşları bu kongre ile belirlenmiş, hedeflenen ekonomik bağımsızlığa gidilen yolda hedefler bu kongre ile ortaya konmuştur.

Atatürk’ten sonra konuşma yapan İktisat Vekili Mahmut Esat, konuşmasında; ‘*İktisat kongresi tarihimizde mühim ve büyük bir dönüm gününü haber veriyor*’’,²⁴⁸ diyerek kongrenin tarihi bir önemi olduğunu belirtmiştir. Bu kongre bir dönüm noktasıdır çünkü bu kongre ile yeni devletin ekonomik temelleri atılmış, ekonomide izleyeceği hedefler belirlenmiştir.

Kongrenin önemi 17 Şubat 1923 tarihli Vakit Gazetesi’nde şu ifadelerle yer almıştır. ‘*Türk milletinin istikbaldeki mücadelesi mazideki mücadelesi kadar hararetle olacaktır. İşte milleti bu mücadeleye hazırlamak bakımından İzmir İktisat Kongresi’nin ehemmiyeti pek büyüktür*’’.²⁴⁹

Zeki Hafizoğulları İzmir İktisat Kongresi ile ilgili bir yazısında ‘*Amasya Tamimi nasıl Kurtuluş Savaşını başlatan ve bu savaş boyunca güdülen amaç ve esasların hukuki temel metnini oluşturmuşsa, İzmir İktisat Kongresi de, 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ve bu cumhuriyetin niteliğini oluşturan devrimlerin temel metnini oluşturmuştur*’’ ifadesi ile bu kongrenin ne kadar önemli olduğunu belirtmektedir.²⁵⁰ Böylesine önemli bir kongreye günümüzde gereken önemin verilmemiş olduğunu görmekteyiz. Zeki Hafizoğulları kongre ile ilgili yazdığı bir yazısında, günümüzde İzmir İktisat Kongresi’ne hak ettiği önemin verilmediğini belirtmekte ve bunun kanıtı olarak da kongrenin yapıldığı binanın yıkılarak yerine otopark yapılmasını göstermektedir.²⁵¹

²⁴⁷ Aynı, s.214.

²⁴⁸ Karabekir, **Ön. ver.**, s.126.

²⁴⁹ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.51.

²⁵⁰ Zeki Hafizoğulları, ‘İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler’, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt-Sayı: XVI-46, (Mart 2000), s.1.

²⁵¹ Aynı, s.1.

17 Şubat 1923 tarihinde açılışı gerçekleşen ve iki hafta boyunca çalışmaları devam ederek 4 Mart'ta kapanan kongre Türkiye iktisat tarihi açısından son derece önemli bir süreçtir. Henüz cumhuriyet bile ilan edilmeden, Lozan görüşmeleri sonlanmadan hatta bu görüşmelerin kesintiye uğradığı bir tarihte toplanan kongre, yeni ülkenin ekonomi politikasına yöne vermek amacıyla toplanmış çok önemli bir oluşumdur. Türkiye ekonomisi bu tarihten itibaren bu kongrede alınan kararlardan büyük ölçüde etkilenmiş, burada belirlenen esaslar özellikle liberal dönem olarak adlandırılan 1923 ve 1930 yılları arasında ekonomide büyük bir önemle uygulanmıştır. Kongrenin bir önemi de buradan gelmektedir ki, bu kongre ile belirlenen esaslar pratik olarak da uygulama alanı bulmuş, hükümet buradan çıkan kararlara önem vererek ekonomi politikasını şekillendirmiştir. Kongre yalnızca bir toplantıdan ibaret kalmamış tamda kendinden beklendiği gibi Türkiye'nin ekonomi politikasına yön vermiştir.

2.3.KONGRENİN AMAÇLARI

Kongrenin toplanmasındaki amaçları içeren bu konuda hem kongre amaçları açıkça ortaya konmaya çalışılacak hem de açılışta konuşma yapan üç ismin; Atatürk, Mahmut Esat ve Kâzım Karabekir'in kongrede yaptıkları konuşmalara değinilecektir. Bu konuşmalarından alıntılar yapmamızın temel nedeni, milli mücadeleyi gerçekleştiren lider kadroların ekonomiye yaklaşımlarını sergilemektir.

Kongrenin toplanmasının öncelikli amacını yeni kurulan devletin iktisadi temellerini oluşturmak, iktisadi kalkınma yolunda aşılması gereken sorun alanlarını belirleyerek, uygulanacak olan iktisat politikası hakkında bir program oluşturmak şeklinde kısaca ifade edebiliriz.

Y. Sezai Tezel'in ifadesine göre kongrenin amacı; uygulamaya konulacak iktisat politikası hakkında hükümet kadroları ile toprak sahipleri, tacirler ve sanayiciler arasında bir uzlaşma sağlamaktır.²⁵² Zafer Toprak'a göre ise bu kongredeki amaç; 19. yy.dan beri ülkede devam eden geçimlik ekonomi-pazar ekonomisi ikiliğini kırmak

²⁵² Tezel, **Ön. ver.**, s.148.

ve ülkede ekonomiyi ulusal bir bütünlüğe kavuşturmadır. Kongre ekonomik anlamından çok dönemin siyasal ortamı ve uzlaştırıcı toplumsal işlevi açısından önem taşımaktadır.²⁵³ Kongrenin temel iki ana amaç etrafında toplandığı söylenebilir. Birincisi tüccar, sanayici, çiftçi ve işçi kesimlerinin sorun ve isteklerini belirlemek; bunların siyasal yönetimle bütünleşmesini sağlamak. İkincisi ise, ekonominin gelecekteki şeklini yabancı sermaye sahiplerine açıklamaktır. Ayrıca hükümet kongre ile sermaye kesimlerine güvence vermek istemiştir.²⁵⁴ Dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat'ın Anadolu Ajansı'na verdiği bir demece göre ise kongrenin amacı, ülkede ekonomik faaliyette bulunan birbirinden uzak kişilerin iletişime geçebilmesi ve ekonomik hedeflerde söz sahibi olabilmesidir.²⁵⁵ Mahmut Esat 13 Şubat tarihinde bir gazeteye verdiği demeçte kongrenin toplanma amacını şöyle belirtmiştir; *'Bu kongreyi millet ve memleketimizin kabiliyet ve iktisadi ihtiyacını elbirliği ile tetkik ederek ona göre bir çalışma ve itila usulü vaz ve tetkik eylemek ve aynı zamanda memleketimizin muhtelif ve şimdiye kadar yekdiğerine yabancı kalmış iktisat amillerini birbirleri ile tanıştırmak için açıyoruz'*.²⁵⁶ Yine Mahmut Esat kongrenin toplanma amacını açıkça şu ifadelerle belirtmiştir; *'Kongre memleketimizin hürriyet ve istiklalini tarsin ve hürriyet istiklal-i iktisadiyesini temin için toplanıyor [...] Türkiye iktisat amilleri her memlekette olduğu gibi, sâylerinin ve memleketlerinin en aziz ve en kıymetli bir hakkını, milli iktisadiyatını temin ve inkişaf ettirmek için toplanıyorlar.'*²⁵⁷ Atatürk de kongrenin açılışında yaptığı konuşmada kongreden bekledikleri amaçları şu sözlerle dile getirmiştir:

Arzumuz şudur: Bu memleketin efradı ellerinde nümüneleriyle, ziraat, ticaret ve san'at, emek ve sabanın mümessili olsun. Artık bu memleket fakir, millet fakir değil, belki de memleketimiz zenginler memleketidir. Bu yeni Türkiye'nin adına çalışkanlar diyarı denir. İşte millet böyle bir devir içinde bulunuyor, bu millet böyle bir devri ilâ edecek ve tarihini de yazacaktır. Bu tarihte en büyük makam çalışkanlara ait olacaktır.²⁵⁸

²⁵³ Zafer Toprak, '60. Yılında Türkiye İktisat Kongresi', **Milliyet Gazetesi**, (15 Şubat 1983), s.2.

²⁵⁴ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994), s.32.

²⁵⁵ **Hâkimiyet-i Milliye**, (15 Şubat 1923), s.3.

²⁵⁶ İzmir İktisat Kongresi... **Ön. ver.**, s.5.

²⁵⁷ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.8.

²⁵⁸ **Aynı**, s.211.

Kongrenin amaçlarını aynı zamanda yeni devletin ekonomik hedefleri şeklinde ele almakta fayda vardır. Çünkü bu kongrede temel amaç ekonomimize yön vermek, ekonominin geleceği için hedefler belirlemek ve bu hedeflere hangi yollarla varılabileceğini saptamaktır. Bu çerçevede ele aldığımızda kongrenin baş mimarı olan Mahmut Esat'ın kongrenin açılışında yaptığı konuşmasını incelemek faydalı olacaktır. Kongre açılışında Atatürk'ten sonra konuşma yapan Mahmut Esat, Osmanlıdan kalan ekonomik durumu tahlil ettikten sonra yeni ülkede ekonominin takip etmesi gereken iktisat siyaseti hakkındaki sözleriyle konuşmasını sürdürmüştür. Esat, yeni devletin ekonomisinin karma bir ekonomik sistem olacağını belirtmiş ve uygulanacak sistemi şu sözlerle açıklamıştır: *“Yeni Türkiye karma bir iktisat sistemi takip etmelidir. İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen özel teşebbüs tarafından deruhte edilmelidir. [...] Bazı hususlarda iktisadiyatımız devletleştirme usulünü takip edecek, bazı hususlarda iktisadi teşebbüslerini özel teşebbüslere terk edecektir”*.²⁵⁹ Amacı ekonomiyi yönlendirmek olan kongrede bu ifade açıkça karma bir ekonomik sistemin habercisidir. Dönemin şartlarına göre son derece uygun bir sistem seçilmişti, demokratik rejimle idare edilen az gelişmiş ülkeler iktisadî kalkınmalarını karma ekonomik sistem içinde gerçekleştirmekte ve iktisadî kalkınmada devlete düşen görevleri kamu sektörü faaliyetleri içinde yürütmektedirler.²⁶⁰ Kongre ile devletin görevinin özel girişim ve sermayenin faaliyetinin ve gücünün sona erdiği yerde başlayacağı ilkesi kabul edilmişti.²⁶¹ Devlet özel kesimin yeterli olmadığı alanlarda kendisi ekonomiye katılacak, devlet eliyle gerçekleştirilen yatırımlar daha sonra özel kesime devredilecektir. Esat konuşmasının devamında gümrüklerde mutlak himayecilik yerine, ekonomik çıkarlara göre bir yol izleneceğini belirtmiştir. Osmanlıdan devraldığımız ekonomik yapı hakkında yeni hükümet bilinçlidir. Tarihteki hataların tekrarlanmayacağı belirtilmekte ve Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi yabancı devletlerin ekonomi üzerinde baskı kurmalarına izin verilmeyerek, yeni Türkiye'nin ekonomisinin gelişmesine öncelik tanınacaktır. Ekonominin gelişebilmesi için de Mahmut Esat, kredi müesseseleri kurulması, makine devri gerçekleştirilmesi, iktisat savaşına toplu halde katılmak, kendi kendimize yetmek,

²⁵⁹ Afetinan, **Ön. ver.**, s.76.

²⁶⁰ Türk, **Ön. ver.**, s.8.

²⁶¹ Necdet Serin, ‘‘Atatürk’ün İktisadi Politika Anlayışı’’, **Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:2, (1988), s.219.

üretimi arttırmak ve ithalat ile ihracat arasında denge kurmak gibi bazı amaçlar belirlemiştir.²⁶²

Bu kongrenin temel amaçlarından biri de milli bir ekonomi yaratmaktır. Yeni devletin ekonomisi milli unsurlara dayanacaktır ve bunun temel aracı milletin kendisi, çiftçisi, tüccarı, sanayicisi, işçisi olacaktır. Bunlar kendi sorunlarını bizzat dile getirerek yeni iktisat politikası oluşumunda bizzat söz sahibi olacaklardır. Esat, konuşmasının sonuna doğru amaçlarını açık bir şekilde şöyle ifade etmiştir: *''Amacımız, üretimimizi ihtiyacımıza göre arttırarak kendi kendimize kifayet etmeye doğru gitmek olmalıdır''*.²⁶³ Milli bir ekonomi yaratma amacına yönelik İzmir İktisat Kongresi'nde Kâzım Karabekir, üretimi arttırmak, tüketimi kısmak ve yeni yollar yaparak üretimi taşraya aktarmak şeklinde temel hedefleri belirlemiştir.²⁶⁴ Kongrenin kapanış nutkunda ise milli ekonomi oluşturma amacına yönelik olarak Karabekir'in, *''[...]milletimiz kendi emeğiyle yapılması mümkün olan her şeyi bundan böyle estetik ve sağlamlığıyla rekabet meydanına atmaya var gücüyle çalışacaktır''*²⁶⁵ şeklindeki ifadesi dikkat çekicidir. Bundan böyle amaç kendi üretimimizi mümkün olduğunca kendi kaynaklarımızla gerçekleştirmektir. Henüz kongre toplanmadan önce milli iktisat oluşturma fikri dönemin gazete haberlerinde de yerini almıştır. İkdâm Gazetesi haberinde, *''İktisadî istiklâlimizin tesisi ve temini için vuku bulacak bu ilk Kongre, yeni Türkiye tarihinde mühim bir sahifedir. Kılıçla ve kalemle ilerleyen yeni Türkiye bir daha sendelemek için hedefine, gayesine millî iktisat yolunda yürüyecektir''*²⁶⁶ şeklinde yer almıştır.

Kongre Reisi Kâzım Karabekir İzmir İktisat Kongresi ile ilgili hatıralarında şu sözlerle kongreden bekledikleri hedefleri belirtmiştir; *''İşsizliği, fakirliği, yoksulluğu, yabancıya muhtaç olmayı yenecek zaferlerimizle de mamur bir vatan, medeniyet*

²⁶² Afetinan, **Ön. ver.**, s.78.

²⁶³ Karabekir, **Ön. ver.**, s.139.

²⁶⁴ **Aynı**, s.143.

²⁶⁵ **Aynı**, s.154.

²⁶⁶ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.5.

seviyesine erişmiş bir ülke ve onun müreffeh, zengin, mesut milletini yaratacaztık.'²⁶⁷

Daha önce belirtildiği gibi bu kongre Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada gerçekleştirilmiştir ki bir başka amacı da burada karşımıza çıkmaktadır. Nitekim iktisat kongresinin toplanmasındaki temel amaçlardan biri, Lozan görüşmelerinin yeniden başlamasını sağlamak için yabancılara görüşlerimizi, barış koşullarımızı bildirmek ve kaygılandıkları konularda kararsızlıklarını gidermektir. Dolayısıyla kongre yeni Türkiye'nin ekonomik ve siyasal dış ilişkileri açısından da ayrıca bir önem arz etmektedir.²⁶⁸

2.4.KONGREDE KABUL EDİLEN ESASLAR

Kongrede kabul edilen esaslar ikiye ayrılır. Kongreye katılan tüm delegelerin onayladığı Misak-ı İktisadi esasları ile kongreye katılan grupların mesleklerine ilişkin kabul ettikleri esaslardan oluşur.

2.4.1.Misak-ı İktisadi Esasları

Misak-ı İktisadi esasları 4 Mart'ta yani kongrenin kapandığı gün ilan edilmiştir. Bütün Türkiye'nin ziraat, sanayi, ticaret ve işçi zümrelerinden seçilmiş 1135 katılımcının iştirakleriyle İzmir'de başlayan ilk Türkiye İktisat Kongresi'nin görüş birliği içinde tespate kabul ettiği esaslardır. Bu esaslarda Türkiye'nin dünyanın sulh unsurlarından olduğu (m.1); Türk halkının tahribat yapmayıp imar ettiği (m.3), ağacı sevip ormanları koruduğu (m.5), mikroptan, pislikten ve salgından çekindiği (m.8), tembellik yapmadığı ve dindar olduğu (m.6); milli üretim için çalışmanın temel ilke olduğu (m.4); Türklerin yabancı sermayeye ilgi duymadıkları (m.9) ve Türk ailesinin çocuklarını iktisadi misaka göre yetiştirdiği gibi ilkeler yer almıştır.²⁶⁹

²⁶⁷ Karabekir, **Ön. ver.**, s.207.

²⁶⁸ Duru, Turan ve Öngeoğlu, **Ön. ver.**, s.327.

²⁶⁹ Karabekir, **Ön. ver.**, ss.31-32. *Misak-ı İktisadi Esasları tüm maddeler için bkz. Ek-3.*

2.4.2.Kongreye Katılan Grupların İktisadi Esasları

17 Şubat tarihinde toplanan ve 4 Mart tarihine kadar devam eden kongrede dört grup iktisadi sorunları temsil etmiştir. Bu gruplar; çiftçi, sanayi, tüccar ve işçi gruplarıdır. Bu grupların müzakerat ve mesaieleri sonucunda TBMM'ne sunulan kararlar kısaca aşağıda aktarılacaktır.²⁷⁰ Kongre gruplarını temsil eden amblemlere ait fotoğraflar Ek-1'de yer almaktadır.

2.4.2.1.Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları

Kongre sürecinde çiftçilerin sorunları; reji meselesi, ziraatta maarif meselesi, asayiş meselesi, aşar meselesi, ziraat bankası ve zirai kredi meselesi, yollar meselesi, orman meselesi, ziraatta hayvanat meselesi ve ziraatta makine meselesi başlıkları ile ele alınmıştır. Bu grubun esaslarına baktığımızda genel olarak vergi muafiyetleri, teşvikler, bazı konularda yasaklar ve sınırlamalar, zirai alanda eğitimler gibi konular karşımıza çıkmaktadır.

Çiftçi grubu esaslarından öne çıkan maddeler özetle şöyledir; reji idare ve usulünün kaldırılması (m.1). Zirai eğitimle ilgili olarak; köylüye ve çiftçiye pratik bilgiler içeren kitap ve mecmuaların ücretsiz dağıtılması (m.1), okullarda pratik zirai dersler verilmesi (m.2), her ilde numune çiftliği mahiyetinde okulların yapılması (m.4), kışla ve askeri talimgâhlarda pratik ziraat öğretimi yapılması (m.8). Aşar meselesiyle ilgili olarak; aşarın kaldırılması²⁷¹ (m.1). Ziraat Bankası ile ilgili olarak; bu bankanın sermayesinin Hükümet tarafından sarf edilmemesi (m.1), seferberlik nedeniyle çiftçiden alınan malların bedellerinin Hükümetçe geri ödenmesi (m.6). Yollar meselesinde; kısa sürede memleketin her tarafının örümcek ağı gibi yollarla örülmesi (m.1), dekovil hatlarının²⁷² mümkün olan yerlerde yapılması (m.9). Orman meselesinde; köylü ve çiftçilerin ihtiyacı olan kerestenin devlet ormanlarından

²⁷⁰ Kongre gruplarının iktisadi esaslarından önemli görülen maddeler Ek-3'te aktarılmıştır.

²⁷¹ Kongredeki tartışmalı konulardan biridir. Çiftçi ve işçi grubu görüş birliği ile kabul ederken, sanayi ve tüccar grubu aşarın kaldırılması yerine adil bir usulün ikamesini teklif etmişlerdir. Bkz. Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.329.

²⁷² Dekovil Hatları: Kısa zamanda az bir çaba ile döşenebilen demiryolu.

ücretsiz kesilmesine izin verilmesi (m.3), ipek kozası üretimini arttırmak için dut ağaçlarının kesilmesinin önlenmesi (m.9). Ziraatta hayvanat meselesinde; her cins ehli hayvanın ıslahı ve çoğaltılması (m.1), Hükümet tarafından köylüye taksitle hayvan satılması (m.13). Çiftçiliğe ait maddelerde; ülkede bolca yetişen ziraat ve hayvanat mahsulâtının yabancı ürünlere karşı korunması (m.4), arı kovanlarının tamimi için 10 yıl süreyle her türlü vergiden istisnası (m.10), yeni kurulan meyve bahçelerinin meyve verdikleri süreden itibaren 5 yıl süreyle vergiden affı (m.12), şeker fabrikalarının kurulması (m.16). Ziraatta makine meselesinde; ülkede tarım araçları fabrikası açılması (m.3), tarım araçlarının gümrük vergisinden muafiyetinin devamı (m.6).²⁷³

2.4.2.2. Tüccar Grubunun İktisadi Esasları

Kongre sürecinde tüccarların sorunları; bankalar, kambiyo ve borsa işleri, Cuma tatili, maden meseleleri, orman meseleleri, deniz ticareti meseleleri, ticareti kolaylaştıracak esaslar, gümrük siyaseti, gümrük muameleti, tekel sisteminin kaldırılması kavânin ve ahkam-ı ticariyenin ıslah ve tadili, kredi teşkilatı ve kolaylıkları, ticaret odaları, dış ticaret müesseseleri, şirketler, ticarete ait müteferrik maddeler, iktisadi eğitim, kâr vergisi, taşıt araçları meselesi ve haberleşme araçları meselesi şeklindedir. Ayrıca Milli Türk Ticaret Birliği yabancı sermaye hakkında Hükümete esaslar sunmuştur. Bu esaslar ve tüccar grubu esasları *ek-3*'te yer almaktadır.

Tüccar grubu esaslarına baktığımızda genel olarak vergi muafiyetleri, ticari eğitim için okullar açılması, ticaret bankası ve ticaret odaları kurulması ve kabotaj hakkı gibi konular öne çıkmaktadır. Bu grubun esaslarına örnek olarak; bir ticaret ana bankasının kurulması (m.1) ve Hükümetin bankaya bir sermaye koyarak hissedarlığa katılması (m.4). Kambiyo ve borsa işleriyle ilgili; kambiyo merkezlerinin millileşmesi (m.1), büyük ticaret merkezlerinde esham ve tahvilat borsalarının açılması (m.2). Cuma tatiliyle ilgili olarak; Cuma gününün resmi tatil olması (m.1). Maden meselelerinde; madenlerimizi mümkün olduğunca kendi fen adamlarımızın

²⁷³ Afetinan, **Ön. ver.**, ss.21–32.

kontrol etmesi (m.1), harp ve işgal nedeniyle işletilemeyen madenlerden cerib²⁷⁴ harcının affı ve bunun yalnız Türk vatandaşlarına uygulanması, ihtiyacımızı temin eden maden kömürlerimizin yabancılarına karşı korunması (m.6), milli müessese ve fabrikalar ile ulaşım şirketlerinin yerli kömürü kullanmasının sağlanması (m.8). Deniz ticareti meselesinden; kabotaj bağımsızlık hakkımızın tamamen kullanılması (m1.), deniz ticaret bankasının kurulması (m2), inşaat tezgâhlarına ve ustalarına 5 yıl vergi muafiyeti (m.6), yapılacak deniz taşıtı hammaddelerine ve motorlarına vergi muafiyeti (m.7). Gümrük siyasetiyle ilgili; koruyucu bir gümrük sistemi takip edilmesi ve gümrük konularında yabancı müdahalelerinin kabul edilmemesi (m.1). Tekel sistemi hakkında; yabancı sermayenin hükümetle iştirak ederek memleket tarım ürünleri, sanayi veya ticaretini tekeline alamaması. Mevcut tekellerin kaldırılması (m.1). Dış ticaret müesseseleriyle ilgili olarak; uygun dış ticaret merkezlerine Türk ticaret odaları açılması (m.3). İktisadi eğitimle ilgili ülkedeki önemli ticaret merkezlerine ticaret okulları açılması (m.2), her yerde zorunlu ve serbest çırak okulları kurulması (m.3). Vesait-i nakliye meselesiyle ilgili; demiryolları inşasının hükümetçe bir program olarak kabulü (m.3), hava taşıtları işletme hakkının Türk şirketlerine ve Türk vatandaşlarına verilmesi (m.9).²⁷⁵

2.4.2.3.Sanayi Grubunun İktisadi Esasları

Kongre sürecinde sanayi grubunun iktisadi esasları; gümrüklerde himaye usulü, teşvik-i sanayi kanunu, yollar ve vesait-i nakliyede hususi tarife, sanayi bankaları, sınaî eğitim ve sanayi odaları başlıkları altında gündeme getirilmiştir.

Sanayi grubu esaslarına incelediğimizde genellikle ithalatta vergi muafiyetleri, yasaklamalar, sınaî eğitim, sanayi odaları kurulması, sanayi bankası kurulması gibi konuların ağırlıkta olduğunu görürüz. Bu grubun esaslarından bazı maddelere örnek vermek gerekirse gümrüklerde himaye usulüyle ilgili olarak; ülkede ihtiyaçlarımız için imal edilen malların dışarıdan ithaline engel olunması, ülkede üretilmeyen ve sanayide gerekli olan hammaddelerin ithalatı için gümrük vergisi muafiyeti, sanayi

²⁷⁴ Cerib: eskiden kullanılan bir tarla ve arazi ölçüsü, dönüm.

²⁷⁵ Karabekir, **Ön. ver.**, ss.57-86.

için gerekli makinelerin gümrükten muafı, ülkemizde bulunmayan âsar ve sanat eseri ürünlerinden bize gerekli olanların vergisiz veya az bir gümrük vergisiyle ithali. Teşvik-i Sanayi Kanunu hakkında; kanundaki vergi muafiyetlerinin genişletilmesi, hükümet alımlarında yerli mamullerin yabancılara tercih edilmesi, bu kanundaki muafiyetlerden yalnız Türk vatandaşlarının faydalanması, bütün halk ile mülki ve askeri memurların yerli mamulât ve mensucat kullanmasının mecburi olması. Sanayi bankalarıyla ilgili olarak; sanayicilere kredi sağlamak amacıyla bir sanayi bankasının kurulması. Sanayide eğitimle ilgili olarak; sanayi okullarının özellikle pratik dersler verecek şekilde her muhitin ihtiyacına ve kabiliyetine göre açılması, sanayi ve çırak okulları ile usta kurslarının açılması, Avrupa'ya ihtisas için öğrenci gönderilmesi. Sanayi odalarıyla ilgili; her ilde ve kazada bir sanayi odası açılması, bütün sanayi odalarının kayıtlı olduğu büyük bir merkezi sanayi odası kurulması, esnaf cemiyeti ve loncaların tesisi.²⁷⁶

2.4.2.4.İşçi Grubunun İktisadi Esasları

İşçi grubu esaslarında öne çıkan maddeler işçi ücretlerinin ve çalışma saatlerinin düzenlenmesi, doğum ve evlilik gibi özel durumlara ait izinler verilmesi gibi esaslardır. Bu esaslardan bazı maddeler şu şekildedir; amele sözcüğü yerine ‘‘işçi’’ kelimesi kullanılması (m.1), sendika hakkının tanınması (m.4), çalışma süresinin 8 saat olması (m5), tam günlük çalışmanın ardından gece çalıştırılacak işçinin en fazla 4 saat çalıştırılması (m.6), maden işçilerinin 6 saatlik çalışmasına tam gündelik verilmesi (m.7). Kadınlara toplam 8 hafta ücretli olarak doğum izni (m.10), bir yıl çalışan işçilere yılda bir hafta dinlenme izni (m.18), evlenenlere bir hafta evlilik izni (m.17) ve işçilere haftada bir gün dinlenme izni verilmesi (m.13). 1 Mayıs işçi bayramının Türkiye’de kanunen kabulü (m.14). Serbest ticaretin geçerli olması ve tekel şeklinde imtiyaz verilmemesi (m.27), tütün rejisi tekelinin kaldırılması ve imtiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesi (m.28).²⁷⁷

²⁷⁶ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, ss.355-358.

²⁷⁷ Afetinan, **Ön. ver.**, ss.53-54.

2.4.3.Yabancı Sermaye ile İlgili Esaslar

Kongre bir de yabancı sermaye hakkında ayrı bir karar almıştır.²⁷⁸ İstanbul Milli Türk Ticaret Birliği'nin bu konudaki önerileri onaylanarak hükümete sunulmuştur. Bu esasların birinci maddesinde “yabancı sermayeden çekinerek, onu gereksiz bulan bir durumda kalamayacağımız açıktır” denilmiştir. Yabancı sermayenin ülkeye girişinin belirli bir denetim altında olmasının sağlanması istenmiştir. Diğer kararlardan bazıları ise şu şekildedir; tamamen yerli sermayelere terk edilecek işlere yabancı sermayesinin girmemesinin temini (m.2), kanunen Türk addedilmeyen şirketlere imtiyaz verilmemesi ve bunların Türk vatandaşı ve şirketlerine ait olan muafiyetlerden yararlanamaması (m.2), yabancı şirketlerin Hükümet ile hiçbir sözleşme yapamaması (m.3). Yabancıların yerli ortaklarla birlikte karma şirketler kurması tercih edilecek, yabancı sermayeye ait pay oranları sektör ve kurulan şirketlerin mali büyüklüğüne göre ayarlanacaktı. Yabancı ve yerli sermayeli karma şirketlerde Türklerce sahip olunması gereken ödenmiş sermaye payının gemicilik, havacılık, ayrıcalıklı bankacılık ve 1 milyon TL'den az sermayeli imalat sanayi kuruluşlarında % 75; ormancılık ve 1 milyon TL'den fazla sermayeli imalat sanayi kuruluşlarında % 51; madencilik, demiryolu ve sermayesi 5 milyon TL'den fazla olan bütün diğer kuruluşlarda % 41; sermayesi 100 milyon TL'den fazla kuruluşlarda % 31 olması önerilmiştir (m.6).²⁷⁹

2.5.KONGRE SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Daha önce bahsedildiği gibi İzmir İktisat Kongresi, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada toplanmıştır. Kongrede kabul edilen iktisadi esaslar Lozan'da karşı tarafa verilen bir nevi güvence şeklinde yorumlanabilir. Zafer Toprak'a göre, İzmir İktisat Kongresi “meslekçi” ve “devletçi” bir ekonomik platformdu. Meslekçilik sınıf çatışmasını değil, mesleki dayanışmayı ifade ediyordu ve bu anlamda Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde Batı'ya verilen bir güvenceyi ifade ediyordu.²⁸⁰ Bu güvence ise yabancı sermayeye karşı olunmadığı ve

²⁷⁸ *Yabancı sermayeyle ilgili kararların tamamı için bkz. Ek-3.*

²⁷⁹ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, ss.363-364.

²⁸⁰ Toprak, 1993, **Ön. ver.**, s.69.

liberal ekonomiye bağı olunduğu şeklinde ifade edilebilir.²⁸¹ Nitekim daha sonra belirtileceği üzere Cumhuriyet kadrosu yabancı sermayeye karşı bir tavır izlememiş aksine kanunlarımızın izin verdiği ölçüde yabancı sermayenin ekonomiye girişine olumlu bakmışlardır.

İzmir İktisat Kongresi ile toplumun geleceğine yön verecek iktisat felsefesi belirlenmiştir. Bu belirleniş dönemin heyecanlarının değil, tarihsel ve sosyal gerçeklerin ve birikimlerin bir ürünüdür.²⁸²

İzmir İktisat Kongresi salt bir ekonomi kongresi değil aynı zamanda Türk politika tarihinde önemli bir yere sahip olan bir oluşumdur. Kongreye davet edilen kişilerin büyük çoğunluğunun Türkiye'nin ekonomi politikasını belirlemek bir yana, okuma yazma bilmedikleri göz önüne alınırsa kongrenin ekonomi gibi bilimsel bir amaçtan ziyade siyasi amaçlar taşıdığı fikri ortaya çıkmaktadır. Taner Timur'a göre bu siyasi amaçlardan biri; kongreye büyükelçi seviyesinde gözlemci olarak katılan Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi Bolşevik bir yönetime dönüştürme çabalarına Ankara'nın kesin bir cevap veremeyip, cevabın Türk halkını temsil eden her kesimden gelen binlerce kişiye verdirmiş olmasını göstermektedir. Ayrıca Timur'a göre politik anlamda beklenen diğer amaç; Türkiye'yi resmen tanımamış olan Batı ülkelerine cevap vermek, DÜİ ve yabancı sermaye başta olmak üzere izlenecek ekonomi politikası konusunu açıklığa kavuşturmak ve Türkiye'nin artık savaşçı değil barışçı ve ekonomi alanında gelişmek isteyen bir toplum olduğunu ilan etmektir.²⁸³

1923'te ülkedeki bölgelerle topluluklar arasında derin yapı ayrılıklarının bulunduğu bir ortamda kongreye, ülke ekonomisini özgürlüğe kavuşturacak bir sistem arayışı hâkim olmuştur.²⁸⁴ Mahmut Esat'ın '*Yeni Türkiye iktisat mektebi, malum olan mekteplerden, sistemlerden doğrudan doğruya hiçbirisine merbut olamaz. Fakat*

²⁸¹ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.166.

²⁸² Ali Gevgilili, "İktisat Kongresi 50. Yılında", **Milliyet Gazetesi**, (22 Şubat 1973), s.7.

²⁸³ Taner Timur, "1. Türkiye İktisat Kongresi'nin Siyasi Önemi", Marmara Üniversitesi, **İİBF Dergisi**, Cilt-Sayı: 8-1, (1991), ss.18-19'dan aktaran, Bülbül, **Ön. ver.**, s. 95.

²⁸⁴ Halûk Cillov, **Milliyet Gazetesi**, (05 Kasım 1981), s.4.

bunların hepsinden kendi manasına göre istifade edebilir’,²⁸⁵ şeklindeki sözleri ekonomi politikasında hiçbir okuldan etkilenilmediğini ifade etse de İzmir İktisat Kongresi’nden çıkan sonuç literatürde ‘liberal’ bir ekonomi politikası şeklinde değerlendirilmektedir. Şevket Süreyya Aydemir bunu açıkça şöyle belirtmektedir; ‘*Yeni Türkiye genel olarak, Batı manasında liberal bir iktisat düzenine yönelecektir. Kongrenin temenniler şeklinde de olsa kabul ettiği umumî esaslar ancak liberal bir iktisat nizamının havasına uygun şeylerdi.*’²⁸⁶ Temel unsuru özel sektör olan liberalizm için 1920’li yıllarda Türkiye’de böyle bir iktisadi yükümlülüğü üstlenecek özel sermaye yeterli ölçüde bulunmadığı için bu fikrin maddi bir dayanağı olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Bu yıllarda devlet gelirlerindeki yetersizlikten dolayı devletin belirli bir yatırım programını gerçekleştirecek güçte olmadığı anlaşılmaktadır. Kongre ile ortaya çıkan liberal politikanın özel teşebbüse olan güvenden çok, hükümetin ekonomideki zaafı ile açıklanması daha doğrudur.²⁸⁷ Bu dönem izlenecek iktisat politikası ‘*devletçilik görünümündeki liberal politika*’ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²⁸⁸ Kongre, Türkiye iktisat tarihi açısından piyasa ekonomisini öne çıkartan bir yapıya bürünmüştür.²⁸⁹ Ekonomide özel girişim esastır ancak bunun için bu dönemde devlet desteği de gereklidir. Kongrede karma bir ekonomik sistem öngörülmüştür. İzmir İktisat Kongresi; korumacı, himayeci ve milliyetçi bir iktisat politikasının esasını teşkil etmiştir.²⁹⁰ Ekonominin millileştirilmesi için devlet desteği şarttı ve 1920’li yıllarda özel yerli girişim yaratmak amacıyla Cumhuriyet hükümeti önemli adımlar atmıştır. 1924’te İş Bankası kurulmuş, Ziraat Bankası devlet bankası olmaktan çıkarılıp anonim şirkete dönüştürülmüş, 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur, 1924 yılında ülkede 332 şube ile 19 banka hizmet vermekteyken 1939’a gelindiğinde 338 şube ile 41 banka faaliyettedir.²⁹¹ 1927 yılında Teşvik-i Sanayi

²⁸⁵ Afetinan, **Ön. ver.**, s.76.

²⁸⁶ Şevket S. Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922–1938**, (2.Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966), Cilt:3, s.353.

²⁸⁷ Taner Timur, **Türk Devrimi (Tarihi, Anlamı ve Felsefi Temeli)**, ss.102-103’ten aktaran Bülbül, **Ön. ver.**, s.92.

²⁸⁸ İsmail Cem, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, (3.Basım. İstanbul: Cem Yayınevi, 1973), ss.289–290.

²⁸⁹ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.155.

²⁹⁰ Güngör Uras, ‘‘Türkiye İktisat Kongresi’’, **Milliyet Gazetesi**, (02 Mayıs 2004), s.11.

Kanunu çıkarılarak girişimcilere geniş teşvikler sağlanmış, millileştirilen alanlarda tekelci imtiyazlar verilerek devlet eliyle imtiyazlı tekeller yaratılmıştır.²⁹²

İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında Atatürk; halk devri, milli devir, milli tarih, iktisat devri, milli iktisat kavramlarına yer vermiş, devletin ekonomik düzeninin “*milli iktisat düzeni*” olacağına işaret etmiştir.²⁹³ Milli iktisattan beklenen, Kurtuluş Savaşı'ndan önce yabancılarla azınlıkların elinde bulunan ekonomik güçlerin, yerli tüccar ve eşrafa verilmesidir. Böylece ekonomik yapı temelde aynı kalacak, bu yapının üst kademelerindeki görevliler değişerek ekonomik kalkınma sağlanabilecektir.²⁹⁴ Mahmut Esat Bozkurt, ‘*Ben hâkimiyet-i milliyeyi, milli hâkimiyeti-i iktisadiye olarak anlarım. Böyle olmazsa hâkimiyet-i milliye bir (serab) olur*’ demektedir.²⁹⁵ İzmir İktisat Kongresi tutanaklarında, milli üretimi temin, madenleri kendi milli üretimimiz için işletmek, çocukları iktisadi misaka göre yetiştirmek, dâhili ve milli sanayinin inkişafı, kabotajda hakk-ı istiklalimizin tamamen istimal edilmesi, aşarın lağvı ve Türkiye’de yaşayan bütün efrada şamil olmak üzere bir vergi ihdas edilmesi, tekel sisteminin ref’i, tütün reji tekelinin ilgası kavramlarına yer verildiği görülmektedir. Bu demektir ki, İzmir İktisat Kongresi’nde, Devletin ekonomik temel düzeninin, mutlak surette “*milli iktisat düzeni*” olmasına karar verilmiştir.

“*Milli*” ve “*Türk*” kavramları İzmir İktisat Kongresi ile tüccar ve sanayi çevrelerinde de ön plana çıkan kavramlar olmuştur. Kongrede belirlenen esaslara baktığımızda yeni Cumhuriyet ile birlikte gelişecek ekonomi politikasının “*milli iktisat*” olduğu açıkça görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminde “*milli iktisat*” olarak bilinen ekonomik yapılanma Cumhuriyet’e taşınmıştır. Karabekir’e göre ‘*Kongrede belirlenen iktisadi esaslar hükümete sunulmak üzere tasarlanmış milli*

²⁹¹ DPT, **Ön. ver.**, s.16.

²⁹² Kazgan, **Ön. ver.**, s.56.

²⁹³ Afetinan, **Ön. ver.**, ss.61, 62, 64.

²⁹⁴ Cem, **Ön. ver.**, s.296.

²⁹⁵ Afetinan, **Ön. ver.**, s.73.

bir iktisat önergesidir.'²⁹⁶ Zaten kongrenin amaçlarından biri de ‘milli iktisat’ oluşturulması şeklindeydi. Kongrede belirlenen ilkelere baktığımızda milli iktisat politikası amacına, kalkınmayı özel teşebbüse bırakarak ve aynı zamanda korumacı bir politika izlenilmesi ile ulaşılması fikri karşımıza çıkmaktadır. Devlet milli tasarrufların oluşmasında aktif rol oynayacak ve bu tasarrufları kısmen müteşebbislere aktaracak, kısmen kendisi kullanacaktır. İstanbul’un yerli tüccarı için egemen görüş ‘devlet, bizi her planda desteklesin’ görüşüdür.²⁹⁷ Cumhuriyet ekonomisinin izleyeceği milli iktisat politikası ‘devletçilik görünümündeki liberal politikadır’ ve amacı, yabancı girişimcilerin yerine yerli özel teşebbüsleri koyarak, bireylerin zenginleşmesiyle ülkeyi kalkındırmaktır. Atatürk kalkınmada milyonerlerin büyük katkısını olacağını belirtmiş, cumhuriyetin başından beri özel teşebbüsü esas tutmuştur.²⁹⁸ İzmir İktisat Kongresi kararlarında, milli üretimi temin, madenleri kendi milli üretimimiz için işletmek, çocukları iktisadi misaka göre yetiştirmek, dâhili ve milli sanayinin inkişafı, kabotajda hakkı istiklalimizin tamamen istimal edilmesi, aşarın kaldırılması ve Türkiye’de yaşayan bütün efrada şamil olmak üzere bir vergi ihdas edilmesi, tekel sisteminin refi, tütün reji tekelinin kaldırılması vb. kavramlarına yer verilmesi açıkça göstermektedir ki İzmir İktisat Kongresi ile Devletin ekonomik temel düzeninin, mutlak surette ‘milli iktisat düzeni’ olmasına karar verilmiştir.

Ulusal bütünleşme anlayışı ekonomi alanına taşınmaya çalışılmıştır. Ekonomide ulusalcılık diğer görüş ve önerilerin temelini oluşturmuştur. Kongre, ekonomik grupların önerilerini sergilemekle kalmamış, ekonomik gelişmenin ulusal nitelikte olması gerektiğini de belirtmiştir. Bu kongre ile Türk Milleti kapitülasyonlara, imtiyazlı şirketlere, DÜİ’ne açık bir cevap vermiş, iktisadi egemenlikten vazgeçilmeyeceğini bütün dünyaya açıklamıştır.²⁹⁹ Savaş sonrası ulus devlet anlayışı az gelişmiş bir ekonomik yapı üzerinde oluşturulmuştu. Ulusal bir bütünlük anlayışı ile ekonominin geliştirilmesi, sermaye birikimi ve yasal düzenlemeler ile bununla

²⁹⁶ Karabekir, **Ön. ver.**, s.230.

²⁹⁷ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.178.

²⁹⁸ Cem, **Ön ver.**, ss.289–290.

²⁹⁹ Öztürk ve Yıldırım, **Ön. ver.**, s.150.

ilgili kurumların kurulmasıyla ilgili kongre ile önemli adımlar atılması sağlanmıştır. Kongrede Osmanlı'dan devir alınan ekonomik yapı ulusalcı bir anlayışla onaylanmış ve ekonomik faaliyetlerin etkinlik kazanması için yasal ve kurumsal düzenlemeler öngörülmüştür.³⁰⁰ Ekonomide devletin yerini küçük tutmak isteyen ve bu yeri, özel sermayeyi kaldırmak olarak gören akım, hükümet tarafından güçlü bir biçimde temsil edilmiştir. 1925 yılındaki Sanayi ve Maadin Bankası Yasası bunun ilk örneğidir. Bu yasada amaç, ekonominin özel sermayeye gelişmesini, devletin sanayi ve maden işlerinde destekleyebilmesidir.³⁰¹ İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar, devletin ekonomiyi geliştirmek ve düzenlemek amaçlı ekonomiye doğrudan müdahale ettiğini ancak liberal anlayışın hâkim olduğunu göstermektedir. Sınâî ürünlerin dış alımı ve ticaretinde kurulan tekeller, sanayide teşvik girişimleri ve demiryollarındaki kamulaştırma işlemleri bunun göstergesidir.³⁰² Yıkılmış, sermaye birikimi ve teknolojisi olmayan bir ekonomi için kongrede alınan kararlar yalnızca ekonominin düzenlenmesine ilişkin uygulamalardan ibaret değildi. Alınan karar ve prensiplerin bir kısmı doğrudan doğruya ekonomiye müdahale etme, teşebbüs kurma ve işletme ile ilgiliydi. Bundan dolayı İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenen sistem karma ekonomi sistemiydi.³⁰³ Kongre nedeniyle basında çıkan makalelerin çoğunda serbest ticaret yaklaşımının temel ilkeleri ifade edilmiştir.

Kongrede belirlenen esaslar Cumhuriyet Hükümetlerinin iktisat politikalarına damgasını vurmuştur. Kabul edilen esaslar ile Cumhuriyet Halk Partisi Programı, İş Bankasının kurulması, aşarın kaldırılması, Kazanç Vergisinin, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun, Gümrük Kanunu'nun kabulü, demiryolları politikası, Kabotaj hakkı, İzmir'de her yıl enternasyonal fuarın açılması arasında bir bağ bulunmaktadır.³⁰⁴ Bu kararlar halkın iktisadi politikalar üzerinde söz hakkına sahip olması görüşünün benimsenmesinde, iktisadi bağımsızlıktan yoksun olan bir milletin siyasi bağımsızlığını da elde edemeyeceği fikrinin yerleşmesinde ve günümüze kadar gelen

³⁰⁰ Kepenek ve Yentürk, **Ön. ver.**, s.34.

³⁰¹ Kuruç, **Ön. ver.**, ss.142-143.

³⁰² “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, (12 Kasım 2008)

³⁰³ İlker Parasız, **Türkiye Ekonomisi: 1923'ten Günümüze Türkiye'de İktisat ve İstikrar Politikaları Uygulamaları** (Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998), s.3.

³⁰⁴ Türk, **Ön. ver.**, s.10.

benzer kongrelerin gerekliliğinin anlaşılıp kabullenilmesinde son derece önemli bir aşamadır.³⁰⁵

Özetle 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar yeni Türkiye'nin 1930'a kadarki süreçte uyguladığı ekonomi politikasının temellerini oluşturmuştur. Kongreden çıkan sonuç liberal bir iktisat politikası uygulanması şeklinde olmuştur. 1930'dan sonra liberalizm yerini devletçilik uygulamasına bırakmıştır. Hükümet 1923–1929 arası dönemde kongrede belirlenen esaslar doğrultusunda ekonomide pek çok hukuksal düzenleme gerçekleştirmiştir. Kongrede grupların kabul ettirdiği esaslar incelendiğinde bunların büyük ölçüde ekonomide uygulama alanı bulduğu görülmektedir. Kongreye katılan grupların değerlendirilmesi başlığı altında ileride detaylı olarak kongredeki esasların uygulanması aktarılacaktır.

2.5.1.Kongreye Karşı Olumsuz Görüşler

Literatürde İzmir İktisat Kongresi'ne karşı olumsuz görüşler de bulunmaktadır. Örneğin Korkut Boratav kongrenin pratik olmaktan ziyade sembolik olarak bir önem taşıdığını belirtir ve kabul edilen ilkeleri ana hatlarıyla dileklerden ibret olarak değerlendirir. Yine de Boratav'a göre, kongre bu dönemin başlangıcında egemen olan iktisadi felsefeyi ve görüşleri temsil etmesi bakımından önem taşımaktadır. Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin milli unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören hedeflerin öne çıktığı ve kongreye ticaret burjuvazisi ile toprak unsurlarının egemen olduğunu belirtir. Yeni rejimin izlemesi gereken iktisadi yol konusunda ekonomik güçler birbirleriyle anlaşmazlığa düşmeden ortak isteklerini hükümete iletmişlerdir. Kongrede oluşan temel ekonomik felsefe yedi yıl boyunca yeni Türkiye'nin iktisat politikalarına yön vermiştir.³⁰⁶

³⁰⁵ İzmir İktisat Kongresi... **Ön. ver.**, s.8.

³⁰⁶ Boratav, **Ön. ver.**, ss.45-46.

Avcioğlu kongrede alınan kararların, büyük tüccar ve toprak sahiplerinin yararına olduğunu belirtmektedir.³⁰⁷ Yine Avcioğlu, çeşitli sınıfların isteklerini gösteren kongre kararlarında toprak reformu ile güçlü sendika ve grev hakkının olmayışına dikkat çekmektedir. O'na göre toplumdaki sınıflar arası kuvvet durumu tüccar ve büyük çiftçi lehine ağır basıyordu ve kongre kuvvet dengesizliğini tescil etmiştir.³⁰⁸

Kongre genel nitelikleri itibariyle ‘İktisat Kongresi’ olmaktan çok uzaktır. Örneğin bu kongrede durumu açıkça gösterecek bir tek istatistik bile kullanılmamıştır. Ayrıca teklifler ve kararlar belirli durumlara açıkça çözüm getirmekten uzak, temenni niteliğini taşıyan genel isteklerdir.³⁰⁹

Yine başka bir olumsuz ifade 8 Mart 1923 tarihli Akşam Gazetesi'nde yayımlanan ‘Ahlak mı? İktisat mı?’ başlıklı bir makalede yer alıyor. ‘[...] Bunları bulmak için 1135 kişinin İktisadiyat Kongresi namı altında ta İzmir'e kadar giderek toplanması lazım değildi. İlkokullarda okuyan halk, hatta kiraat kitaplarından herhangi birinden bir nüsha satın alınıp azaya dağıtmak kâfi idi.’³¹⁰ Bu gibi eleştirilere İstanbul basınından pek çok yazar katılmıştır. İstanbul basınındaki eleştirilerin yanı sıra Atatürk'ün açış nutkunda devletçilikten bir tek kelime bile söz etmeyişi ‘zaferden sonra ihtilal kendi felsefesine ihanet etti’ şeklinde yorumlanmıştır.³¹¹

Literatürdeki olumsuz görüşlere rağmen bu kongre son derece önemli bir oluşumdur. Bu kongreyi yalnızca alınan kararlar ile değerlendirmek eksik ve yanlış sonuçlara sebep olur.³¹² Gerçekleştiği dönem dikkate alındığında kongrenin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Genel olarak kongre oluşum sürecini; Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmış bir milletin henüz cumhuriyet bile ilan edilmemişken, Osmanlı'dan kalma yıkık bir ekonomi üzerine ekonomide yeniden bir inşa süreci başlatma çabası olarak

³⁰⁷ Avcioğlu, **Ön. ver.**, s.165.

³⁰⁸ **Aynı**, s.169.

³⁰⁹ Ülken, **Ön. ver.**, s.34.

³¹⁰ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.155.

³¹¹ Ülken, **Ön. ver.**, s.34.

³¹² **Aynı**, s.35.

değerlendirebiliriz. Yıllarca süren savaş döneminin ardından yeni bir devlet kuruluyor ve hükümet devraldığı yokluk içindeki ekonomi ile siyasi bağımsızlıktan sonra ekonomik bağımsızlık mücadelesi veriyordu. Böyle bir dönemde oluşturulan bu kongrede alınan kararlar dönemin şartlarıyla birlikte değerlendirildiğinde belki de bu yüzden bu kadar anlamlı ve önemli olarak nitelendirilmektedir. Kurtuluş Savaşından çıkmış yorgun ve yoksul bir halk, ekonominin son derece geri yapısı, sermaye, insan gücü, teknolojinin yetersizliği bütün bunlar dönemin şartlarını ifade etmede gösterilebilecek yalnızca birkaç örnektir. Böyle bir ortamda gerçekleşen İzmir İktisat Kongresi son derece tarihi ve son derece önemli bir oluşumdur. Burada çıkan kararlarda ise milli bir ekonomi oluşturma amacı, karma bir ekonomik sistem ve liberal bir anlayış mevcuttur. Bu kararların ardından tam da kongreden beklendiği gibi yeni Türkiye'nin ekonomi politikaları belirlenmiş ve kongre sonrası süreçte buradan çıkan kararlar doğrultusunda yeni yapılanmalar, düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

2.5.2. Misak-ı İktisadi Kararlarının Değerlendirilmesi

Bu esaslar kongrenin bir sonuç bildirisidir. Ekonomik hayatta milli bilincin oluşmasını istemektedir. Kongrede benimsenen bu esaslarda, Türk halkının tutum ve davranışları hakkında görüş ve ilkeler yer alır.

[...] Misak-ı İktisadî; halkımızın iktisat âleminde bizzat kendisini mücehhez bulundurması için murahhasların verdiği bir ahittir. Memleketimizin her tarafından gelen hakiki dertlerimizi bilmekle beraber milletten bir salâhiyet ve kuvvet alan mütehasıs ve tecrübeli yüzlerce murahhasımız müttehiden iktisadiyatımızın en kuvvetli temelini siyasi, ahlaki, içtimaî lekesizlikte bulunmakta olduklarından bu âhdi, yani Misak-ı İktisadî'yi tesbit ve müttefikân ve alkışlarla kabul etmişlerdir.³¹³

Hafizoğulları, Misak-ı İktisadi Esasları kavramıyla kastedilen şeyin 'Devlet' kimliği kazanmış Türk toplumuna yalnızca basit bir ekonomik model kazandırmak olmadığını, bunun aksine tarihi inceleyerek, laiklik temel alınarak yeni Türkiye Devleti'nin toplumsal, ekonomik, siyasi ve hukuki temel yapılarını belirlemek

³¹³ Hâkimiyet-i Milliye, (11 Mart 1923), s.3.

olduğunu ifade etmektedir. Hafizoğulları Misak-ı İktisadi ile ilgili olarak aynı yazısında; “1921 Anayasası Kurtuluş Savaşı’na meşruiyet sağlayan milli irade ilkesini benimsemiş olmakla birlikte, savaş sonrasında oluşacak devletin niteliklerini açıkça belirlememiştir. İzmir İktisat Kongresi’nde, milli iradeye dayalı olarak oluşturulması tasarlanan devletin, ulus devleti veya milli devlet olması esası doğrulanmakla kalınmamış, bu konunun artık bir zorunluluk olduğu kabul edilmiştir” ifadesi ile bu esaslardaki ikinci maddenin anlamını belirtmektedir.³¹⁴ Misak-ı İktisadi Esasları, 11. maddede, “Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler” ifadesinin kullanılmış olması yeni devlette herhangi bir sınıfçı toplum veya hukuk düzenine eğilim olmadığını kanıttır. Bu esasların tüm maddelerinde geleneklerden söz edilmekte, ekonomik hayatta Türklerden yana ekonomik bir tutum sergilenmektedir. Misak-ı İktisadi, Türk kavramının üzerinde önemle durmakta ve bu kavrama ekonomik bir anlam yükleme amacını içermektedir.³¹⁵ İzmir İktisat Kongresi’nde, milli iradeye dayalı olarak oluşturulması tasarlanan devletin, “ulus devlet” veya “milli devlet” olması esası doğrulanmakla kalınmamış, bu konunun artık bir zorunluluk olduğu kabul edilmiştir. Misak-ı İktisadi Esasları’nın 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10 ve 11. maddelerinde Türkiye halkının, milli hâkimiyet esasına dayalı, laik, evrensel ahlaki değerleri belirlenmiş, böylece daha barış görüşmeleri aşamasında Türkiye halkının, temsilcileri barış görüşmesine katılan halklar kadar uygar olduğuna ve etik değerlere sahip bulunduğuna işaret edilmiştir.³¹⁶

Bu ilkeler on binlerce basılarak ülkenin her yerine dağıtılmıştır. Köylerde halka anlatılması, evlerin ve dükkânların uygun yerlerine asılması hatta hutbelerde okutulması için delegeler tarafından alınıp yurdun her yerine götürülmüştür.³¹⁷ 7 Mart 1923 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde belirtildiğine göre, bu esasların daha sonra basılacak tüm kitapların ilk sayfalarında gayet okunaklı biçimde yerleştirilmesi uygun görülmüştü.

³¹⁴ Hafizoğulları, **Ön. ver.**, s.1.

³¹⁵ Aksoy, **Ön. ver.**, s.33.

³¹⁶ Hafizoğulları, **Ön. ver.**, s.1.

³¹⁷ **Hâkimiyet-i Milliye**, (7 Mart 1923), s.3.

Misak-1 İktisadi Esasları ile ilgili olarak literatürde olumsuz görüşlerin de yer almakta olduğunu görmekteyiz. Nitekim 16 Mart 1923'de Tanin'de çıkan "Misak-1 İktisadi" başlıklı bir makalede Hüseyin Cahit Yalçın bu ilkeler için, "Ben bunları okuduğum zaman kendi kendime acı acı gülmekten kendimi alamadım. Misak-1 İktisadi ne güzel, ne munis ve ne hoş bir mana, fakat ne hoş bir hülya!"³¹⁸ diyerek bu ilkelerin aslında bir hayalden ibaret olduğunu belirtmektedir. Yine olumsuz bir ifade Yüksel Ülken tarafından şu şekilde yapılmıştır: "Çocuksu ve biraz saf ifadelerin yer aldığı Misak, genel olarak iktisadi ilkelerden çok bir özlemi dile getirdiği izlenimi uyandırmaktadır".³¹⁹ Misak-1 İktisadî, iktisadi bir program olmaktan çok dönemin hırs ve heyecanını yansıtmaktadır.³²⁰ Bu ilkeler Tefik Çavdar tarafından "ekonomik ahlak standartları" olarak ifade edilir.³²¹ Şevket Süreyya Aydemir, Misak-1 İktisadi Esasları'nı "Bir iş ve inşa siyasetinin ana hatları olmaktan ziyade, devrin havasına uyan bazı saf heyecan belirtilerinden temennilerden ibaret kaldı" biçiminde değerlendirmiştir.³²² Hafizoğulları'na göre İzmir İktisat Kongresi, kongre metinleri ve konuşmacıların değerlendirmeleriyle birlikte değerlendirildiğinde, mükemmel bir biçimde bir "iş ve inşa siyasetinin" ana hatlarını oluşturmaktadır.³²³ Tezel'in Misak-1 İktisadi Esasları ile ilgili değerlendirmelerine baktığımızda "romantik bir metin özelliği göstermektedir"³²⁴ şeklinde iktisadi olmaktan uzak tutanlar arasında yer aldığını görürüz. Ahmet Hamdi Başar ise hatıralarında bu esaslarla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır; "Fikir doğrudan doğruya kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa'nındır. [...] İçinde bir takım öğütler, öğünmeler vardı, ama iktisada ait hiç bir şey yoktu. Türk yılmaz, Türk çalışır, Türk dinini sever, milletini sever gibi marşlara girecek laflar bir araya toplanmıştı. [...] Hazırladığı Misak-1 İktisadi,

³¹⁸ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.155.

³¹⁹ Ülken, **Ön. ver.**, s.32.

³²⁰ İzmir İktisat Kongresi... **Ön. ver.**, s.7.

³²¹ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.157.

³²² Aydemir, **Ön. ver.**, s.352.

³²³ Hafizoğulları, **Ön. ver.**, s.1.

³²⁴ Tezel, **Ön. ver.**, s.150.

*O'nun saf emellerini yansıtan bir vesika olarak tarihe geçecektir''.*³²⁵ İktisat Vekili Mahmut Esat'ın şu sözleri Misak-ı İktisadi Esasları'nın tam anlamıyla bir iktisat programını ifade etmediğini açıkça belirtmektedir.; *''İktisat Misakı'nı basıldıktan ve dağıtımından sonra görebildim. Umarım ki gelecek yılların kongrelerinden tam anlamıyla bir iktisat programı çıkabilecektir''.*³²⁶

Misak-ı İktisadi Esasları dönemin şartları dikkate alınarak değerlendirildiğinde, dönemin hırs ve heyecanını yansıtan, milli bilinci ve milli ekonomiyi oluşturmak açısından kabul edilmiş önemli ilkelerdir. Literatürde her ne kadar küçümsenmiş, iktisadi bir program olmadığı şeklinde eleştiriler almışsa da dönemin şartları içerisinde özellikle de milli bir ekonomi yaratma çabasında bulunduğu bir dönemde bu amaçla atılan önemli bir adımdır. Milli ekonomi oluşturulurken halkın da bu heyecana katılması, bu konuda bilinçli olması amaçlanmış ve bu doğrultuda ilkeler oluşturulmuştur. Tamamı doğrudan iktisadi anlamda ilkeler olmasa bile yukarıda aktarılan ifadeler gibi çok sert eleştirilere de maruz kalması bu esasların haksızlığa uğradığını gösterir. Bu esaslar ile dönemin mevcut durumu içinde doğrudan iktisadi kararlar almanın yanında, milleti de bu doğrultuda bilinçlendirmek, *''milli iktisat''* fikrini yerleştirmek amaçlanmıştı. Nitekim bu esaslar içerisinde yer alan *''Türkiye halkının bütün mesaisi iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur''* (m.3), *''Türkiye halkı sarf ettiği eşyayı mümkün merteye kendisi yetiştirir. Milli üretimi temin için geceli gündüzlü çalışır''* (m.4), *''Türkiye halkı madenlerini kendi milli üretimi için işletir''* (m.5) gibi esaslar doğrudan ekonomide milli bilinci uyandırmakla ilgilidir. Dolayısıyla yeni Türkiye'de milli bir ekonomi oluşturulmasının amaçlandığı bir ortamda halkın da buna katılması istenmiş ve bu çerçevede dönemin heyecanını yansıtan Misak-ı İktisadi Esasları kabul edilmiştir.

³²⁵ Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!..", Cilt:1, Yay. Haz. Murat Koraltürk, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), ss.150-152'den aktaran Varlı ve Koraltürk, **Ön. ver.**, s.133.

³²⁶ Ülken, **Ön. ver.**, s.35.

2.5.3.Kongreye Katılan Grupların Kararlarının Değerlendirilmesi

Dört grubun istekleri yeni hükümet için temel kalkınma hedeflerine işaret etmektedir. Kongrede kabul edilen esasların bir yaptırımı olmayıp yalnızca yeni hükümete tavsiye niteliği taşımaktaydı. Hükümet bu kararların pek çoğunu uygulamaya koymuştur. Bu ilkeler ile tüccar, sanayici ve büyük toprak sahipleri nasıl bir ekonomik politika izlenmesini istediklerini açık bir biçimde ifade etmişlerdir. Kongreye katılan grupların taleplerinin hemen hemen tamamı yerine getirilmiştir. 1930–1946 yılları arasındaki ekonomik bunalımın ve savaş yıllarının dışında bu gruplar ülke ekonomisinde önemli derecede etkili olmuşlardır.³²⁷

2.5.3.1.Çiftçi Grubu Kararlarının Değerlendirilmesi

Bu grubun esaslarından ilki Reji İdaresi'nin kaldırılmasıdır. Osmanlı dış borçları sonucunda 1881 yılında kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi'ne önemli gelir kaynakları bırakılmıştı. Bırakılan bu önemli gelirler arasında tütün ve tuz tekeli gelirleri de bulunuyordu. 1883 yılında bu idare tütün tekeli Osmanlı Bankası ile Viyana ve Berlin bankalarının kurdukları ortak bir şirkete bırakmıştır. ‘Reji’ adı verilen bu ortaklık tütün alımını, işlenmesini ve satımını üstleniyordu. Tütün kendi belirlediği fiyatla Reji tarafından alınacak, işlenip satılacaktı. Reji'nin uyguladığı fiyat politikası ve oluşan karaborsayı önlemek için aldığı sert tedbirler kanlı çatışmalara yol açmış, kolcu ve devlet güçlerinden 20.000 kişi bu çatışmalarda ölmüştür. Reji İdaresinin tütün alım fiyatlarını düşük tutması, satış fiyatlarını arttırması ülkede tütün sanayini mahvederek devlet gelirlerini azaltmıştır. Osmanlı tütün fabrikaları ve tütün tüccarları piyasadan silinmiş, piyasada yalnızca Reji İdaresi kalmıştır.³²⁸ Daha önce girişimlerde bulunulduysa da ülkenin şartları bu idarenin kaldırılmasına izin vermemiş aksine bu idareden borç alındığı için imtiyaz süresi uzatılmak zorunda kalınmıştır. Bu idareye son vermek kongrede alınan bir kararla (m.1) mümkün olabilmiştir. Meclis uzun tartışmalardan sonra Reji İdaresine son vermiş, onun yerine bugünkü Tekel İdaresi kurulmuştur.³²⁹ Çiftçi gurubunun

³²⁷ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.164.

³²⁸ Duru, Turan ve Öngeoğlu, **Ön. ver.**, ss.56-59.

³²⁹ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.67.

ekonomik esaslarında belirtilen reji idaresinin kaldırılması ile bir Osmanlı imtiyazı kaldırılarak, ekonomik bağımsızlık için bir adım atılmıştır.

Ziraat ve eğitim meselelerine baktığımızda burada temelde istenen, tarımın ülke ekonomisindeki önemine istinaden bu alanda eksikliğin eğitim ile kapatılmasıdır. İlkokulda bile pratik olarak ziraat dersleri öğretilmesi istenmiştir (m.2). 6. maddeye baktığımızda köylerdeki ilkokullarda mutlaka beş dönümlük bir bahçe, ahır ve kümes olması ve buralarda öğrencilere pratik olarak ziraatın öğretilmesi öngörülmüştür. Köyün kentleştirilmesi düşüncesinin ve daha sonra Köy Okulu ve Köy Enstitüsü eğitim düzeni adıyla ortaya çıkacak olan yeni bir milli eğitim düzeninin temelleri atılmıştır.³³⁰ 1927 yılında TBMM’de “Ziraat ve Baytar Enstitüleri ile Ali Mektepleri Tesisine ve Ziraat Tedrisatının Islahına Dair Kanun” kabul edilmiştir.³³¹ Ancak tarım okullarının öğrenci sayısı her yıl azalmıştır. 1923/24’te orta ve yüksek dereceli tarım okullarında öğrenci sayısı sırasıyla 2.258, 1924’te 171 iken, 1929/30’da bu sayı 222 ve 39’a düşmüştür. Hükümetin tarımsal üretimdeki bilgi ve beceri düzeyini yükseltmek amacıyla personel yetiştirme çabası istenilen sonucu vermemiştir.³³² Askeri kışla ve talimgâhlarda ziraat dersleri verilmesini öngören 8. maddeyle ilgili olarak, 1924 silah altına alma yasası ile askerlik hizmetine alınanlara askerlik esnasında tarım tekniklerinin ve tarım makinelerinin öğretilmesini öngören bu kanun dikkatimizi çekmektedir.³³³ Tarım okullarının geliştirilmesiyle ilgili olarak 1927 yılında başka bir kanun kabul edilmiştir.³³⁴

Çiftçi grubunun isteklerinden biri de Ziraat Bankası’nın yeniden yapılandırılmasıdır (*Ziraat Bankası ve itibar-ı zirai meseleleri m.2*). Bu anlamda 1924 yılında bu bankaya her türlü banka işlemi yapma yetkisi tanınmıştır.³³⁵ Bankayı yeniden

³³⁰ Hafizoğulları, **Ön. ver.**, s.1.

³³¹ http://www.kultur.gov.tr/TR_25262/1927.html (Erişim Tarihi: 30Mart 2012)

³³² Bülbül, **Ön. ver.**, s.113.

³³³ <http://www.tarimkredi.org.tr/goster.php?tablo=topic&id=1> (Erişim Tarihi: 27 Mart 2012)

³³⁴ Keyder, **Ön. ver.**, s.45.

³³⁵ Hüsni Erkan, ‘‘Cumhuriyet’in Kuruluşundan Bugüne Türk Ekonomisinde Temel Dönüşümler-Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Türk Ekonomisi’’, s.34. (Erişim Tarihi: 28 Ocak 2012), <http://kisi.deu.edu.tr/husnu.erkancumhuriyet.html>

örgütlemek ve kalkınmada daha aktif bir rol yükleyebilmek için 21 maddelik Ziraat Bankası Bütçe Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun ile bankanın hukuki esaslarında önemli değişiklikler gerçekleştirilmiş; banka yalnızca tarımsal kredi veren bir devlet kurumu olmaktan çıkarılıp, diğer bütün banka işlerini de yapabilecek bir Anonim Şirket haline getirilmiştir.³³⁶

Yeni hükümet tarımdaki iş gücü kıtlığının farkında olduğundan 1924 yılında bir kanun kabul etmiştir. Buna göre; bir çift öküzü olan çiftçi en az 100 dönüm arazi işlemekle yükümlü tutulmuş, savaş yetimleri, dulları ve sakatlarına ait topraklarda her köylünün haftada bir gün çalışması zorunluluğu getirilmiş, belediye meclislerine, çiftçiye, Ziraat Bankası aracılığıyla tarım makine ve aletleri sağlamada yardımcı olma görevi verilmiştir. Ayrıca devlete ait teşebbüslerde sermayenin ilk 5000 lirası için en az 250 dönüm, ilave her 1000 lira için 25 dönüm toprak işlenmesi zorunlu tutulmuştur.³³⁷

Çiftçi meselelerinden olan aşarın kaldırılması (*aşar meselesi m.1*) son derece önemli bir konudur. Tarım kesimine yönelik olarak en önemli yenilik bu konuda olmuştur. Çiftçinin ürettiği her türlü tarım ürününün % 12'si çiftçiden ürün veya para olarak alınıyordu ve bu vergi köylü üzerinde ağır bir yük oluşturuyordu.³³⁸ ‘*Yarı feodal bir ortaçağ vergisi*’³³⁹ ve ‘*köylü üzerinde pek ağır bir vergi olan ve ağırlığı yüzünden çiftçiye fazla arazi zerretmek, çalışmak için hiçbir şevk ve heves bırakmayan*’³⁴⁰ aşar 17 Şubat 1925 tarihinde kaldırılmıştır.³⁴¹ Bu karar ile toprak sahibi köylülerin bütçedeki payı % 40’tan % 10’a düşmüş, büyük çaplı bir vergi indirimi gerçekleşmiştir.³⁴² Bu vergi indirimi devlet gelirlerinde düşüşe neden olacağı için pazara sunulan ürünlerden yerel ya da piyasa fiyatı üzerinden % 8–10 arasında

³³⁶ Bülbül, **Ön. ver.**, s.97.

³³⁷ Keyder, **Ön. ver.**, s. 44.

³³⁸ Alptekin Müderrisoğlu, **Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi**, (Ankara: T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1998), s.119.

³³⁹ Boratav, **Ön. ver.**, s.47.

³⁴⁰ Keyder, 1982, **Ön. ver.**, s.52.

³⁴¹ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, s.120.

³⁴² Ülken, **Ön. ver.**, s.18.

değişen vergi alınması öngörülmüştür.³⁴³ Aşar'ın kaldırılmasının ardından 1926 yılında kabul edilen kazanç vergisi ile ticaret ve sanayi sektörünün vergi yükü artırılmış, Kazanç Vergisi temel bir vergi çeşidi olarak geliştirilmiştir. Aşarın kaldırılması ile vergi gelirlerinde meydana gelen boşluk kazanç vergisiyle doldurulamayınca 1926 yılında muamele vergisi kabul edilmiştir. Bu vergi ile her türlü ticari ve sınaî faaliyet her aşamada vergilendirilmiştir.³⁴⁴ Hükümet aşar vergisinden elde ettiği gelir kaybını tüketim vergisi, arazi vergisi gibi vergiler koyarak gidermenin dışında tütün, tuz, şeker, spirtolu içkiler, PTT hizmetleri, oyun kâğıdı vb. mali tekelleri kurarak, harç ve resimlerin oranını yükselterek karşılamaya çalışmıştır. Aşarın kaldırılması ile köylü üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi amaçlanmıştır. Vergi yükü toprak sahiplerine ve tekel maddelerini daha çok tüketen şehirli nüfusa kaydırılmıştır.³⁴⁵ Çiftçi kesiminin isteklerinden biri olan tütün tekelinin kaldırılması isteği yerine hükümet tütün ve tütün ürünleri tekeli kurmuştur

1925 yılında çıkarılan bir başka kanun ile Hükümet, köylüyü topraklandırmak için bedeli yirmi yılda ödenmek üzere köylüye toprak dağıtmıştır. 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun ile toprak üzerindeki özel mülkiyet yasalarla çerçevelenmiştir.³⁴⁶

Çiftçiliğe ait bazı maddelerde yer alan 16. madde de belirtilen şeker fabrikaları kurulması isteğiyle ilgili olarak 5 Nisan 1925'te Şeker fabrikalarının kurulması ile ilgili kanun TBMM'de kabul edilmiştir.³⁴⁷ 1926 yılında bu kanun ile Alpulu ve Uşak şeker fabrikaları kurulmuştur.³⁴⁸ Yine bu gruptaki maddelerden biri olan 5. madde uyarınca (muhtelif merkezlerde borsaların açılması) 1925 yılında İstanbul Borsası tarım ürünleri için kurularak hızla gelişmiş ve Türkiye'nin belli başlı ticari

³⁴³ <http://www.tarimkredi.org.tr/goster.php?tablo=topic&id=1> (Erişim Tarihi: 27 Mart 2012)

³⁴⁴ Türk, **Ön. ver.**, ss.16-19.

³⁴⁵ Hershlag, **Ön. ver.**, s.45.

³⁴⁶ <http://www.tarimkredi.org.tr/goster.php?tablo=topic&id=1> (Erişim Tarihi: 27 Mart 2012)

³⁴⁷ <http://www.kultur.gov.tr/TR.25260/1925.html> (Erişim Tarihi:30 Mart 2012)

³⁴⁸ Serin, **Ön. ver.**, s.218.

merkezlerinde benzer borsaların kurulmasına öncülük etmiştir.³⁴⁹ Aynı grupta yer alan 12. madde (meyve ağaçlarının teşviki ve meyve bahçelerinin vergiden affı) ile ilgili olarak cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan bir yasayla çalılıkları bahçeye çevirenlere fidan yardımı yapılmış ve on yıl vergi muafiyeti tanınmıştır. Meyve ağaçlarının ıslahı için fidanlıklar kurulmuş ve üreticilere ücretsiz fidan dağıtılmıştır.³⁵⁰

Kongrede çiftçi kesiminin en başta gelen taleplerinden biri de demiryolu ulaşım maliyetlerinin ucuzlatılması ve yeni yolların yapılmasıydı (*yollar meselesi m.1*). Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısında İstanbul'un Batı ve Balkan ekonomileriyle bütünleşmesi, Anadolu'nun iç kısımlarıyla bütünleşmesinden daha güçlüydü. Çiftçi grubunun bu talepleri yeni bütünleşme ilişkileri yaratmakta olan ulusal bir ekonominin gelişmesi ile uyumludur. 1922 ve 1923 yıllarında Amerikan sermayesini temsil eden Chester Projesi ile ilgili girişimler sonuçsuz kalınca, demiryollarından yabancı sermayenin tasfiyesi doğrultusunda karar alınmıştır. Demiryollarına kavuşmak Cumhuriyet yönetiminin büyük bir özlemiydi. 1924 yılında Atatürk; *“Memlekette her vasıta ile bir karış fazla şimendifer vücuda getirmek, fakat vaziyet her ne olursa olsun bir gün geri kalmamak düsturu milletin hakiki ihtiyacına tamamen mutabıktır”* sözleri ile bu özlemi belirtmiştir.³⁵¹ 1924 yılında Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı, 1928 yılında ise Mersin-Tarsus-Adana demiryolu hatları devletleştirilmiştir.³⁵² Hükümet demiryolu ve karayolu yapımına önem vermiş, taşıma ücretlerini düzenlemiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi İstanbul'a New York'tan buğday nakletmek (5,06 dolar), Ankara'dan (8,84 dolar) nakletmekten daha ucuzdu.³⁵³ 1923 yılında Türkiye sınırları içinde 3.126 km normal ölçüde demiryolu ve ayrıca 323 km dar demiryolu mevcuttu. 1924–1928 arası dört yıllık dönemde meclis yaklaşık olarak 2.000 km yedi tane yeni demiryolu hattı için fon ayrılmasını kararlaştırmıştır. 1929'da 1.000 km demiryolu hattı tamamlanmış

³⁴⁹ Tezel, **Ön. ver.**, ss.229-230.

³⁵⁰ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, s.122.

³⁵¹ Kuruç, **Ön. ver.**, s.21.

³⁵² Boratav, **Ön. ver.**, s.47.

³⁵³ Keyder, **Ön. ver.**, s. 50.

geri kalanı ise inşaatı ilerlemiş durumdaydı. 1924'te tekerlekli araçlar için yol miktarı 10.000 km olarak tahmin edilmektedir. Bu yollarında ancak üçte birlik bir kısmı bakımlı vaziyettedir. 1928 yılında 1.089 km karayolunun yapımı tamamlanmış, 2.096 km. kara yolunun da inşası devam etmekteydi.³⁵⁴ Milli bir ekonomi oluşturma düşüncesi içinde olan bir ülkede, ülke içi ulaşım ağının güçlendirilmesi son derece önemliydi ve bu yıllarda devlet yatırımlarının yöneldiği başlıca alan, demiryolları olmuştur.

Çiftçi grubu esaslarında ziraatta makine meselesi başlığı altında bulunan 6.madde ile ilgili olarak 1929 yılında Gümrük Vergisi Kanunu karşımıza çıkmaktadır. Bu kanun ile yeni tarifeler belirlenmiş ve bütün tarım makineleri, araç ve gereçleri gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.³⁵⁵ Böylece bu grubun isteklerinden biri ancak 6 yıl sonra Hükümet tarafından uygulama alanı bulmuştur.

Bu esaslarda çiftçiliğe ait bazı maddeler grubunda yer alan 7.madde (ölçü ve tartıların memleketin her tarafından birleştirilmesi ve Hükümetin resmen kabul ettiği âşarî (ondalık) usulünün uygulanması uyarınca 1931 yılında Ölçüler Kanunu kabul edilmiştir.³⁵⁶

Kongrede çiftçi grubunun kabul edilen istekleri incelendiğinde büyük oranda bu isteklerin Cumhuriyet hükümetinde uygulama alanı bulduğu görülmektedir. Kongrenin teorik olmaktan ziyade pratik anlamda da ekonomiye yön verdiği açıkça ifade edilebilir. Özellikle aşarın ve reji idaresinin kaldırılması, demiryolları yapımı gibi temel konulardaki uygulamalar çiftçi grubunun bu kongreden iyi sonuçlar aldığını göstermektedir.

Kongredeki temel sorunlardan biri olan tütün tekelinin kaldırılması konusunda hükümet bir uygulama gerçekleştirmemiş aksine yabancı sermayeye ait olan tütün tekeli millileştirmiş ve buna yeni devlet tekelleri eklenmiştir. İspirto, kibrit üretimi,

³⁵⁴ Aynı, ss. 47, 48, 51.

³⁵⁵ Hershlag, **Ön. ver.**, s.58.

³⁵⁶ <http://www.kultur.gov.tr/TR,25266/1931.html> (Erişim Tarihi:30 Mart 2012)

şeker ithali devlet tekeline alınmıştır. Tekellerin oluşturulması ile devletin elinde kaynak birikmiş ve bu kaynaklar 1933'ten sonra devlet tarafından gerçekleştirilen sanayi yatırımlarına yöneltmiştir.³⁵⁷ Tütün tekelinin kaldırılmayıp millileştirilmesini, dönemin ekonomik şartları dikkate alındığında özellikle aşar vergisinin kaldırılması sonucu hükümetin yeni gelir kaynakları yaratma konusunda ki çabasının net bir örneği olarak algılanabilir. Netice olarak bazı eksiklikler dışında kongre sonrası çiftçi kesiminde yapılan uygulamalar, yenilikler, çıkarılan kanunlar neticesinde bu grubun ekonomik esaslarının önemli oranda gerçekleştiği söylenilebilir.

2.5.3.2. Tüccar Grubu Kararlarının Değerlendirilmesi

Tüccar grubunun istekleriyle ilgili kararlar büyük ölçüde İstanbullu tacirlerin kongreye sunduğu raporu yansıtmıştır. Bu grubun önemli isteklerinden biri olan bir ticaret bankası kurulması ile ilgili olarak, ticaret kredisi sağlanması için 1924 yılında Atatürk tarafından 250.000 TL ödenmiş sermayesi verilerek³⁵⁸ İş Bankası kurulmuştur. Bu banka Kurtuluş Savaşı'ndan gelme nüfuzlu politikacılar ile sivrilmiş eşraf ve tüccarı bir araya getirerek, devlet gücüyle kısa sürede gelişmiş ve bu sayede pek çok kapitalist imal etmiştir.³⁵⁹

Tüccar grubu isteklerinden biri olan ticaret odaları ile ilgili mesele de 1. maddeyi teşkil eden bir ticaret odası kurulması isteğiyle ilgili olarak; TBMM'de "Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu" 22 Nisan 1925 yılında kabul edilmiştir.³⁶⁰ Bu kanun ile tüccar ve sanayicilerin Ticaret ve Sanayi Odaları'nda örgütlenmelerine yasal bir zemin hazırlanmıştır. Bazı hakların kullanılmasının ön koşulu olarak bu odalara üye

³⁵⁷ Hershlag, **Ön. ver.**, s.45.

³⁵⁸ *İlk sermaye ödemesi olan 250.000 TL'yi, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nda Hint Müslümanlarından gelen ve tutarı yaklaşık 500–600 bin TL olan paradan ödendiği kaydedilmektedir.* Bkz. Mustafa Aysan, **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, (Kırklareli: Sermet Matbaası, 1981), s.52.

³⁵⁹ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, ss.180-181.

³⁶⁰ <http://www.kultur.gov.tr/TR,25260/1925.html> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2012)

olunması şartı getirilmiş böylece hükümet, tüccar ve sanayicilerin iktisadi ve toplumsal örgütlenmelerine önemli bir destek sağlamıştır.³⁶¹

Tütün tekelinin kaldırılmasını isteyen çiftçi grubundan sonra tüccar grubunun da tekel sisteminin kaldırılması isteği bulunmaktadır. Bu anlamda hükümet tekel sistemini kaldırmak yerine bazı malları kendi tekeline almıştır. Bu dönemde yapılan bu uygulamayı dönemin şartlarına göre ılımlı karşılamak gerekir. Nitekim 1925 yılında aşarın kaldırılmasıyla birlikte devlet önemli gelir kaynaklarından birini kaybetmiştir. Bu gelir kaybını telafi etmek için bazı malları tekeline almıştır. Tütün, tuz, şeker, petrol, alkollü içki, kibrit vb. gelir kaynaklarında mali tekeller yaratılmıştır.

Kongrede hâkim görüş olan milli iktisat oluşturma fikrine ticaret grubu da katılmış, milli iktisat politikaları doğrultusunda ekonomiyi Türkleştirmeye ilişkin ilkeler benimsemiştir. Bu grup içinde ağırlığı bulunan İstanbul ticaret kesiminin, odaların yanı sıra Türkleştirilmesini istediği bir diğer kurum borsalar olmuştur. Bu istek, *“Kambiyo merkezleri ve bilhassa nakit ve tahvilat borsalarının millileşmesi ve buralara Türk’e düşman siyasi entrikaların girmesine mümanaat edilmesi ve binaenaleyh borsaların ıslahı”* biçiminde dile getirilmiştir. Kongrede ticaret gurubunun oybirliği ile kabul ettiği, *“Herhangi din ve mezhebe salık olursa olsun Cuma günleri hiçbir dükkân ve müessese açık bulundurulamaz”* ifadesi, gayrimüslim bütün unsurlara karşı alınmış bir karardır. Bu doğrultuda 2 Ocak 1924 yılında TBMM'de "Hafta Tatili Hakkında Kanun" kabul edilmiştir.³⁶²

Tüccar grubunun deniz ticareti meselesinde 1. maddedeki (kabotaj hakkımızın³⁶³ tamamen kullanılması) esaslarıyla ilgili olarak Lozan Antlaşması ile Türkiye kıyıları arasında deniz ulaşımının; kılavuzluk, yükleme, boşaltma ve diğer liman hizmetlerinin yalnızca Türkler tarafından yapılması sağlanmıştır. Bu anlaşmaya göre 1926 yılından sonra yabancı gemiler ancak bir yabancı limandan bir Türk limanına

³⁶¹ Tezel, **Ön. ver.**, ss.229-230.

³⁶² <http://www.kultur.gov.tr/TR,25259/1924.html> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2012)

³⁶³ *Kabotaj Hakkı: Her egemen devletin yalnızca yurttaşlarına tanıdığı kendi liman ve iskeleleri arasındaki yük ve insan taşıma hakkıdır.*

veya iskelesine geçebilecek, iki veya daha fazla Türk iskelesi veya limanı arasında sefer yapamayacaktır. 1926'dan sonra ise kılavuzluk, yükleme, boşaltma ve liman hizmetleri yalnızca Türkler tarafından yapılacaktır.³⁶⁴

2.5.3.3.Sanayi Grubu Kararlarının Değerlendirilmesi

Sanayi grubunun önemli isteklerinden biri olan bir sanayi bankası kurulması isteği ise 1925 yılında gerçekleşmiş, 16 Nisan 1925'te TBMM'de Ticaret Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu kabul edilerek bir sanayi bankası kurulmuştur.³⁶⁵ Bu banka kuruluş kanunu ile Osmanlı Devleti'ne ait dört sınaî işletmeyi devralmıştır. Bu bankanın sınaî tesis kurmasına imkân verilmemiş, devraldığı tesisleri uygun koşullarda özel sektöre aktarması amaçlanmıştır.³⁶⁶ Sanayi ve Maadin Bankası özel sektöre sınaî kredi açacak, devletin kendisine devredeceği fabrikaları işletecek ve özel sektör teşebbüslerine ortak olarak sınaî faaliyetlerde bulunacaktı. 1932 yılına kadar faaliyette bulunan banka, kendisine devredilen fabrikaları anonim şirket haline getirip özel sektöre aktaramamış ancak yeni teşebbüslere katılarak ülkede birçok yeni tesis kurulmasına yardımcı olarak devlet mülkiyetindeki sınaî teşebbüslerin ticarî ve sınaî usullerle yönetilebileceğini ispatlamıştır.³⁶⁷

1925 yılında şeker fabrikaları için özel teşvik ve imtiyazlar getiren bir kanun kabul edilmiştir. Atatürk ülkenin hızla gelişmesinin sanayileşmeye büyük ölçüde bağlı olduğunun farkındadır ve tarım alanındaki gelişmenin tarımsal sanayiye bağlı olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin ilk sanayi kuruluşları 1926 yılında faaliyete geçen pancar üretiminin 4 yıl içinde 5 katına çıkmasına yol açan Alpullu ve Uşak şeker fabrikaları olmuştur.³⁶⁸ Şeker fabrikası kurulması isteği çiftçi grubu esasları içerisinde de yer almaktaydı. Böylece her iki grup için de önemli isteklerinden biri gerçekleşmiştir.

³⁶⁴ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, s.201.

³⁶⁵ <http://www.kultur.gov.tr/TR,25260/1925.html> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2012)

³⁶⁶ Boratav, **Ön. ver.**, s.47.

³⁶⁷ Türk, **Ön. ver.**, s.13

³⁶⁸ Serin, **Ön. ver.**, s.218.

Teşvik-i Sanayi Kanunu hakkındaki esaslardan 8. maddede (kadın ve erkek bilumum ahali, memurin-i mülkiye ve askerlerin yerli mamulât ve mensucat kullanmasının mecburi olması) uyarınca 1925 yılında TBMM'de "Yerli Kumaştan Elbise Giyilmesine Dair Kanun" kabul edilmiştir.³⁶⁹ Ayrıca 1929 yılında Atatürk, elbiselerin Hereke Fabrikası kumaşlarından yapılmasının talimatını vermiş ve Türk halkını yerli kumaş kullanmaya teşvik etmiştir. Aynı yıl Milli Sanayi Birliği tarafından İstanbul'da Yerli Mallar Sergisi düzenlenmiştir.³⁷⁰ Yine bu anlamda Teşvik-i Sanayi Kanunu ile bir düzenleme getirilmiş, % 10'a kadar daha pahalı olması durumunda bile devlet alımlarında yerli malın tercih edilmesi esası belirlenmiştir.³⁷¹

1913 yılındaki Teşvik-i Sanayi Kanunu yeniden gözden geçirilerek ve genişletilerek 1927'de tekrar çıkarılmıştır ve bu kanun bütün özel sınaî teşebbüslere ve maden işletmelerine geniş avantajlar sağlamıştır. 1913'teki teşviklere ek olarak teşvik kapsamındaki kuruluşlara, vergi muafiyeti, yatırım mallarının gümrüksüz ithali, bir kısım kamu tekeli maddelerinin indirimli satışı, demiryolu taşıma bedellerinde indirim, teşvik kapsamındaki tesislerin üretimlerinin % 10'una varan prim ödemesi gibi teşvikler getirilmiştir.³⁷² Bu kanuna göre çeşitli sanayi müesseseleri Arazi Vergisi'nden, Müsakkafat Vergisi'nden, Kazanç Vergisi'nden, bu vergilerin özel idare ve belediyelere ait munzam kesirlerinden, maktu zam vergisinden, ruhsatiye ve damga resminden muafı. Ayrıca, sınaî müesseseler memleket dâhilinde bulunmayan veya yeteri miktarda üretilmeyen maddeler için Gümrük ve Duhuliye Resmi'ndeki muaflik hükümlerinden yararlanıyorlardı.³⁷³ Kanun ile getirilen geniş teşviklere rağmen, pazarın sınırlı ve sermayenin yetersiz oluşu ile tüketim malları ithalatı

³⁶⁹ <http://www.kultur.gov.tr/TR,25260/1925.html> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2012)

³⁷⁰ Oral, **Ön. ver.**, ss.119-120.

³⁷¹ *Teşvik-i Sanayi Kanunu Madde 13: Hükümet, idarei hususiye ve belediyeler ve bunlara ait Müessesat ile imtiyazlı şirketler ve bu kanundan istifade eden müesseseler, ihtiyaçlarına göre alacakları her nevi mevattan, memleket dâhilinde kâfi miktarda istihsal veya imal olunup da mümâsillerinin gördükleri işi görebileceği fer' en mütehakkık bulunanları hariçten gelenlerden % 10 pahalı dahi olsa tercihan dâhilden tedarik ve mubayaa mecburdurlar. Bkz. Bülbül, **Ön. ver.**, s.135.*

³⁷² Hershlag, **Ön. ver.**, s.54.

³⁷³ Türk, **Ön. ver.**, s.18.

önlenemediği için özel sektör başarı sağlayamamıştır.³⁷⁴ İsmail Cem'in ‘‘cumhuriyetin mutlu azınlığı’’ diye nitelendirdiği kısa sürede zenginleşen kesim devletin her alanda sağladığı kolaylıklardan en iyi şekilde yararlanmıştır. Devletten alınan krediler sanayide ya da tarımın makineleşmesine değil, kısa sürede çok kazanç sağlayan işlere harcanmıştır. Devletin Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi iyi niyetli çabaları boşa gitmiş, devlet teşvikleriyle mutlu azınlığı beslerken, diğer yandan yatırımların % 90'ını kendisi yapmak zorunda kalmıştır.³⁷⁵

Sanayi grubunun kabul edilen esaslarından ilk konuyu teşkil eden gümrüklerde koruyucu bir politika izlenmesi konusunda Cumhuriyetin ilk yıllarında Lozan Anlaşması hükümleri uyarınca istenilen düzeyde bir gelişme olmamıştır. Anlaşma kısıtlarına rağmen 1924 yılında çıkarılan bir kanunla, ihracat sanayinin kullandığı ithal hammaddeler gümrük vergisi muafiyeti kapsamına alınmıştır.³⁷⁶ Lozan Anlaşması koruyucu bir gümrük politikası uygulayabilme olanağını geciktirmiştir. Bu anlaşma gereğince yeni Türk devletinin gümrük egemenliği, beş yıl süreyle 1916 tarihli Osmanlı gümrük vergi ve resimlerinin sürdürülmesi, beş yıl boyunca gümrük tarifelerinde bir değişiklik yapmaması koşuluyla kabul edilmiştir.³⁷⁷ Bu anlaşmaya göre Türkiye; Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya 1 Eylül 1916'daki Osmanlı gümrüklerini taahhüt ediyordu.³⁷⁸ 1929 yılına kadar gümrük tarifeleri oranlarında değişiklik yapmak mümkün değildi. 1929 yılında bu anlaşmada belirlenen beş yıllık süre bitmiş ve yeni bir gümrük tarifesi yürürlüğe konmuştur. Bu tarifede Türkiye'de üretilmeyen sanayi hammaddeleri için oranlar oldukça düşük tutulmuştur. Yeni tarife özellikle iplik ve kumaş, şeker, un ve diğer gıda malları, deri ve ağaç ürünleri, çimento gibi gelişmekte olan yerli sanayi alanlarındaki ithalata, yerli üretimi korumak için yüksek vergi oranları getirmiştir.³⁷⁹

³⁷⁴ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.185.

³⁷⁵ Cem, **Ön. ver.**, ss.304-305.

³⁷⁶ Ahmet Kal'a, ‘‘Cumhuriyet Ekonomisinde İlk Dönem Gelişmeler (1923–1939)’’, **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, Sayı:23–24, (Eylül-Aralık, 1998), s.3306.

³⁷⁷ Hershlag, **Ön. ver.**, s.22.

³⁷⁸ Türk, **Ön. ver.**, s.12.

³⁷⁹ Tezel, **Ön. ver.**, s.162.

Bu uygulamalarla sanayi grubu kararlarından gümrüklerde himaye usulü ile ilgili 1, 2 ve 3. maddelerinin de gerçekleştiğini görmekteyiz.

Sanayi grubunun esaslarından koruyucu bir gümrük politikası ve dış ticaret politikası uygulanması; sanayi makine ve gereçleri ithalatının gümrükten muaf tutulması; 1913 yılı Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun genişletilmesi; bir sanayi kredi bankasının kurulması; sanayi üretiminin girdi ve çıktılarına kamu deniz ve demiryolu taşımacılığında düşük tarifeler uygulanması gibi temel ilkeler İzmir İktisat Kongresi sonrasında gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmelere baktığımızda kongrenin yalnızca ekonomi politikalarının belirlendiği bir platform olmayıp daha sonraki süreçte belirlenen esasların uygulama alanı bulması bakımından başarılı bir şekilde gerçekleştiğini ifade edebiliriz.

2.5.3.4. İşçi Grubu Kararlarının Değerlendirilmesi

İşçi Grubu başkanlığına seçilen Kütahya temsilcisi Aka Gündüz Bey İzmir İktisat Kongresi sonrasında şu değerlendirmeyi yapmıştır;

Bu grup da otuz dört maddelik mukarreratı kongrede kabul ettirmiştir. Kongrenin hulûs - u niyeti, ciddi mesai ve hissiyatı sayesinde Türkiye işçileri birçok memleket işçilerinden fazla müsaadâta nail olmuşlardır. Bu muvaffakiyetin amillerinden birisi de Türkiye işçilerinin bütün diğer zümrelerle elbirliği içinde çalışmak istemesi ve bunu her vesile ile temin eylesidir. Türkiye işçileri sây, refah ve memleket istiklâli istiyorlar. Her ne şekil ve surette olursa olsun bu üç umde haricinde Türk işçisi bulamazsınız... Kongre bazı müstacel temenni kararları vermiştir. Bunları Hükümete arz ettiğimizden azami beş gün zarfında cevaplar aldık ve temennimizin ehemmiyetle nazar - ı dikkate alındığını gördük. Bu kongre mukarreratı velev resmen olsun kanunî mahiyetini aldığı gün iktisadiyatımızın temelleri atılmış olacaktır ve bu halk devletinin tecellilerinden birisidir. O günü göreceğimizi kuvvetle ümit ediyorum.³⁸⁰

İşçi grubu esaslarındaki başlıklara baktığımızda sosyal istekleri güçlü olan bir işçi kesimi olduğunu anlayabiliriz. İşçi kesiminin talepleri ileride çıkacak olan iş kanunlarının temelini oluşturması bakımından önemlidir. Kongrede ilk kez ulusal

³⁸⁰ Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.270.

düzeyde işçilerin sorunları ele alınmıştır, işçiler bu fırsattan yararlanmasını bilmiş isteklerini gerçekçi bir şekilde ifade etmişlerdir.

10 Şubat 1923 yılında Aydınlık dergisinde, ‘İktisat Kongre’sinde İşçi ve Köylü Sınıflarının Mevkii’ başlıklı bir makale yayımlanmıştır. Bu makalede, bir iktisat yöntemi tespit ederken dikkate alınacak unsurların başında emek unsurunun olması gerektiği belirtilir. Makalenin yazarı Şefik Hüsnü amacın, çalışan halkın meydana getireceği iktisadi kıymetlerin kısa bir sürede köylü ve işçilere kayıtsız şartsız iadesi olduğunu ifade etmektedir. Kongrede işçi sınıfının temsil sorununun ihmal edilmiş olmasından şikâyet etmektedir. ‘*Mevcut işçi cemiyetlerine, toplu işçi zümrelerine başvurmak yerine, köy ve şehir emekçileri namına gönderileceklerin belirlenmesi vali ve mutasarrıflara bırakılmıştır. Ve bu tayin adeta memur tayini gibi yapılmaktadır. Amele işleri ile az ve çok ilgisi olan bazı kimselerin oylarını almaksızın İstanbul’dan İktisat Kongresi’ne amele delegeleri tayin olunmuştur.*’³⁸¹ Şeklinde ifadesi işçi grubu delegelerinin seçimindeki uygulamadaki yanlışlığı belirtmektedir.

Kongrede işçi grubu ile ilgili belirlenen esaslara baktığımızda, birinci madde (*amele sözcüğü yerine işçi sözcüğünün kullanılması*) ile ilgili kongrenin kararı ancak II. Dünya Savaşı sonrasında etkili olmuştur. O tarihe kadar bazı işçi örgütleri amele sözcüğünü kullanmaya devam etmiştir. Üçüncü maddeyle ilgili olarak, milletvekili ve belediye seçimlerinde işçilerin temsilcilerinin de seçilmesi önemliydi fakat daha sonraki yıllarda bu karar uygulanmamıştır. 1909 yılında kabul edilen Tatil-i Eşgâl Kanunu, kamuya yönelik hizmetlerde sendikaların örgütlenmesini yasaklıyordu. Kongrede bu kanun yeniden düzenlenerek işçilerin hakkını tanımayı hedeflemesi, önemli bir tavidir. Beşinci madde (*çalışma süresinin günlük 8 saat olarak belirlenmesi*) ile ilgili düzenleme 1936 yılında kabul edilen ve 1937 yılında yürürlüğe giren 3008 sayılı İş Kanunu ile gerçekleştirilmiştir. İşçi kesiminin memur statüsünde istihdam edilen kısmı bu haktan yararlanmaya 1926 yılında başlamıştır. İşçilerle ilgili olarak altıncı maddede belirtilen istek bugün dahi geçerli değildir.

³⁸¹ 10 Şubat 1923 Aydınlık Dergisi, Sayı:13, ss.333-335’ten aktaran; Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.150.

Yürürlükteki mevzuata göre bu nitelikteki fazla çalışmaya % 50 zamlı bir ödeme söz konusudur.³⁸²

Kongrede işçilerin bir isteği de, günlük sekiz saat çalışmasını tamamlayan bir işçi gecede çalıştırılırsa en fazla dört saat çalıştırılır ve bu dört saat için tam gündelik alır şeklinde, % 100 zamlı bir ödeme yapılması konusundaydı. İşçilerin istekleriyle ilgili olarak yedinci maddede belirtilen maden ocaklarında çalışan işçilerin gündelik çalışma saatinin 6 saat olarak belirlenmesi isteği, bugün bile geçerli olan bir uygulama değildir. Kongrede oy birliği ile kabul edilmiş olması ilgi çekicidir. Yine bu maddenin devamında istenen on sekiz yaşın altındakilerin maden ocaklarında çalıştırılmaması ile ilgili olarak 1921 yılında kabul edilen bir yasa ile Ereğli maden işçileri için kabul edilen uygulama yaygınlaştırılmıştır. Kongrede doğum izni ile ilgili onuncu madde için memurların hakları 1926 yılında verilirken, ülkemizde işçi statüsünde olan işçiler için 2003 yılında yasalaşmıştır. Asgari ücret 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu'nda yerini almıştır. Uygulamaya geçmesi ise 1951 yılını bulmuştur.³⁸³

Oybirliği ile kabul edilen on birinci maddede, asgari ücret uygulamasının tüm işçiler için geçerli olması ve bu uygulamanın üç ayda bir gözden geçirilmesi istenmekteydi. Yine oybirliğiyle kabul edilen on ikinci madde 1936 yılındaki İş Kanunu'nda yerini almıştır. Bu maddeye göre işçi gündelikleri nakit ve düzenli olarak verilmelidir. On üçüncü madde için, 1924 yılında 394 sayılı Hafta Tatili Hakkında Kanun kabul edilerek işçilere haftada bir gün istirahat izni verilmiştir.³⁸⁴

Özetle, kendilerine “amele” sıfatıyla hitap edilen kesim, “işçi” sıfatını ilk kez İzmir İktisat Kongresi ile kazanmıştır. Kongrede, emek değerli kılınmış, işçilere, sendika kurma hakkı tanınmış, asgari ücret esası, sekiz saatten fazla çalıştırılmama yasağı getirilmiş, kadın işçiler ve çocuklar esirgenmiş, fazla mesai ve ücretli tatil hakkı kabul edilmiş ve 1 Mayıs “Türkiye İşçileri bayramı” ilan edilmiştir. Kongrede işçi

³⁸² Yıldırım Koç, “İzmir İktisat Kongresi (1923) ve İşçiler”, **Egiad Yarın Dergisi**, (Ağustos: 2009), ss. 4-5.

³⁸³ Koç, **Ön. ver.**, s.5.

³⁸⁴ **Resmi Gazete**, (21 Ocak 1924)'den aktaran Koç, **Ön. ver.**, s.5.

kesimiyle ilgili kabul edilen esasların ardından Cumhuriyet işçilere yeni bir şey getirmemiştir. Hatta işçiler ağırlaşan koşullarda çalıştırılmıştır. Günlük çalışma süresi en az 12 saat; genellikle de 14–16 saattir. 1920’lerde işçilerin günlük ücretleri en fazla 250 kuruş olmuştur. Kurtuluş Savaşı’ndan öncesine kıyasla bu dönemde hayat pahalılığı 20 kat artmış ancak ortalama olarak işçi ücretlerindeki artışlar 7 kat gerçekleşmiştir. Bu düşük ücret koşullarında çalışan işçiler basit demokratik haklarında bile yoksun bırakılmıştır. Bu yıllarda işçilerin yayın organları kapatılmış, az sayıda gerçekleşen grev faaliyetleri güvenlik güçlerince bastırılmıştır.³⁸⁵

³⁸⁵ Cem, **Ön. ver.**, ss.306-307.

3.BÖLÜM: KONGRENİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

3.1.KONGRE SONRASI EKONOMİK GÖRÜNÜM

Bu bölümde Türkiye ekonomisinin gelişimine katkıları bağlamında kongrenin bitiş tarihi olan 4 Mart 1923 tarihinden sonra ekonomideki yansımaları özellikle de 1923–1929 arası dönem incelemeye alınacaktır. Bilindiği gibi 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının ortaya çıktığı tarihtir. Çalışmanın bu bölümünde kongrenin ekonomide yön verdiği yeni oluşumlar araştırılırken temelde rakamsal veriler için 1929 yılına kadar olan dönem dikkate alınmıştır. Kongre sonrası ekonomik manzarayı ortaya koymaya çalışırken bunalımın ülke ekonomisi üzerindeki etkilerinden dolayı veriler bu döneme kadar sınırlı tutulmuştur. Ayrıca ele alacağımız 1923–1929 arası dönem, özel teşebbüsün hareket serbestisini sınırlayıcı devlet müdahaleciliğinin ve işletmeciliğinin en düşük düzeyde tutulduğu bir dönemdir ve ‘‘Liberal Dönem’’ olarak adlandırılır.³⁸⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarından 1930'lara kadar Türkiye’de izlenen iktisat politikalarının liberal bir karakter taşıdığı yönünde yaygın bir görüş vardır. Bu yıllar özel teşebbüsün hareket özgürlüğünü kısıtlayan devlet müdahalelerinin ve işletmeciliğinin minimum seviyede tutulduğu bir süreçtir.³⁸⁷ İncelemeyi 1929 ile sınırlandırmamızın bir diğer nedeni de buradan kaynaklanmaktadır. Bu yıldan itibaren devletçilik uygulamaları gündeme gelmeye başlamıştır. Liberal dönemden çıkılıp devlet müdahalesinin belirgin şekilde ekonomiye yön verdiği yeni bir döneme geçilmiştir. İncelediğimiz 1923–1929 döneminde ise devletin iktisadi hayat üzerindeki müdahaleleri genelde düzenleyicilik ve özel sektörü özendirme şeklinde sınırlı kalmıştır.

³⁸⁶ Hasan Özyurt, ‘‘Atatürk’ün İktisadi Görüşleri ve Uygulamaları’’, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı:13, (Ağustos 1981), s.129.

³⁸⁷ Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974), s.17.

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulamaya çalışılan iktisat politikalarının İzmir İktisat Kongresi kararları ile oluşturulması amaçlanmıştır. Devlet ilke olarak, özel girişim eliyle serbest piyasa koşullarında sanayileşme politikası ve iktisadi denetimin milli unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı, ılımlı bir korumacılık politikası izlemiştir. Fakat bu, devletin iktisadi hayata hiç katılmaması anlamında bir özel girişimcilik değil, özel girişimin gücünün yetmediği ya da kârlı bulmadığı alanlarda devlet yatırımlarının yapılacağı bir politikaydı.³⁸⁸ Kongrede alınan kararlar çerçevesinde hükümet pek çok kanun çıkarmıştır. 1924'ten başlanarak ekonomide yeni bir zemin hazırlanmıştır. Cumhuriyetin kadroları modern bir ticaret, mali sermaye ve sınaî mülkiyet yapısına erişmeyi amaçlıyorlardı ve bu yapıya eski politikalarla erişilemeyeceği için rejimin kuruluşu ekonomiden geçecek ancak ekonomi eskisinden farklı bir vatandaş anlayışı üzerine oluşturulacaktı.³⁸⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomideki gelişmeler yabancı sermaye, dış ticaret, bütçe ve milli gelir başlıkları altında aşağıda aktarılacaktır. Ayrıca İzmir İktisat Kongresi sonrasında ekonomik yapıyı daha iyi anlayabilmek için tarım, ticaret ve sanayi sektörlerinin durumu analiz edilecektir.

3.1.1.Yabancı Sermaye

Türk bağımsızlık savaşının sömürgeciliğe karşı verilmiş olması yeni Türkiye hükümetinin yabancı sermayeye karşı bir tavır almasını gerektirmemiştir. 1920'lerde yabancıların ulusal ekonomiyle ilgili karar verme sürecine karışmamaları ve Türkiye'de bizim kanunlarımıza göre iş görmelerinin sağlanması çerçevesinde yabancı sermayeye karşı durulmamıştır.

1920'lerde egemen olan iktisadi milliyetçiliğin doğrultusu, yani amacı sermaye birikiminin çok sınırlı olduğu Türkiye ekonomisindeki yabancı unsurları tasfiye etmek değil, bu unsurlardan milli kaygılardan hareket ederek gayrimüslimlerin etkinliklerini Müslüman-Türk unsur lehine azaltmak olarak ifade edilebilir. Bu

³⁸⁸ Hershlag, **Ön. ver.**, s.37.

³⁸⁹ Kuruç, **Ön. ver.**, s.13.

doğrultuda kongrede birçok görüş dile getirmiştir.³⁹⁰ Cumhuriyet kurulduğunda Osmanlı Devleti'nden kalan yabancı sermayeye ait demiryollarının millileştirilmesi çalışmaları başlatılmıştır. Atatürk ulaştırma sektörüne özel bir önem vermiştir. Bu önemi O'nun şu sözlerinden anlayabiliriz, ‘*Bütün vatan bir demir kitle haline gelecektir. Demiryolları memleketin tüfekten, toptan daha önemli bir güvenlik silahıdır. Demiryolları Türk milletinin refah ve uygarlık yollarıdır*’.³⁹¹ Ayrıca yeni Türk Devleti'nin yabancı sermaye ile ilgili ilk resmi görüşleri 1923'de İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya konmuştur. Atatürk yabancı sermayenin gerekli olduğunu ve kanunlar dâhilinde yabancı sermayenin yurda girişinin ekonomi için faydalı olacağını İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında şu sözlerle ifade etmiştir.

Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken sanılmasın ki yabancı sermayeye hasımız; hayır bizim memleketimiz geniştir. Çok emek ve sermayeye ihtiyacımız var kanunlarımıza uymak şartıyla yabancı sermayeye gerekli olan teminatı vermeye her zaman hazırız. Yabancı sermaye bizim emeğimize inzıman etsin ve bizim ile onlar için faydalı sonuçlar versin.³⁹²

Cumhuriyetin ilk yıllarında iktisadi gelişme için gereken yabancı sermayenin içerde yok denecek kadar az olması Atatürk'ün bu sözlerini güçlendirici nitelikteydi. İzmir İktisat Kongresi'nde, yeni kurulan Türk Devleti'nin menfaatlerine ve kanunlarına uygun olduğu her süreçte, yabancı sermayeye izin verilebileceği ifade edilmiştir. Yabancı sermayeyle ilgili bu düşünce "Misakı İktisadi" belgesinin 9. maddesinde yer almıştır. Bu maddenin gereği Ocak 1924'te yabancıların mülk edinmelerini serbestleştiren bir yasa ile yerine getirilmiştir. Ayrıca 1927 Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yabancı sermayenin de yararlanması düşünülmüştür.³⁹³ Kongrede milliyetçi bir hava esmekte, yabancı sermayeye karşı bir kuşku ve düşmanlık vardır. Ancak ekonomik gelişmenin yabancı sermayesiz mümkün olamayacağı kanısı

³⁹⁰ Varlı ve Koraltürk, **Ön. ver.**, s.137.

³⁹¹ Ali Coşkun, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi”, **Atatürkçü Düşünce Dergisi**, Sayı:4, (Kasım 2003), s.75.

³⁹² Sefer Şener ve Cüneyt Kılınç, “Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yabancı Sermaye”, **Bilgi Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-1 (2008), s.28.

³⁹³ Sabır, **Ön. ver.**, s.11.

yaygındır.³⁹⁴ Kongre başkanı Kâzım Karabekir'in yabancı sermaye ile ilgili görüşleri de Atatürk ile aynı doğrultudadır. İktisat Esaslarımız isimli kitabında şu sözlerle yabancı sermaye hakkındaki görüşlerini belirtmektedir.

Yabancı sermayeyi iyi karşılamakla beraber, milletimizin kendi emeğiyle yapılması mümkün olan her işi, bundan böyle estetik ve sağlamlığıyla yabancı mallara rekabet eder bir hale getirmeye var gücümüzle çalışmalıyız. Beşikten mezara kadar yabancı mallarına bürünmekten, yeni doğmuş bebeklerin kursağına yabancı süt dökmekten bir an önce kurtulmak gerekir.³⁹⁵

İktisat Vekili Mahmut Esat'ın da yabancı sermaye ile ilgili görüşlerini basın temsilcilerine verdiği bir demeçten anlayabiliriz. Verdiği demeçte; bazı yabancı gazete ve ajanslarının kongre aleyhine propagandalar yaptığını ve yabancı sermayeye düşman bir tavır takınıldığını iddia ettiklerinden bahsederek bunların kesinlikle yalan olduğunu belirtmiştir. Yabancı sermaye düşmanı olmadıklarını Chester Projesi'ni³⁹⁶ örnek göstererek kanıtlamaya çalışırken, bu proje ile ülkeye 400 milyon liralık yabancı sermaye geleceğini ifade etmiştir.³⁹⁷

Türkiye Cumhuriyeti ilk kurulduğu dönemde yabancı sermaye ile ilgili temel görüş, Osmanlı döneminde yabancı sermayenin ekonomiye egemen olmasının olumsuz etkileri olduğu ancak ekonominin sermaye gereksiniminden dolayı yabancı sermayeye izin verilmesi gerektiğidir. Temelde milli ekonomi, milli sermaye esastır ancak ulusal sermayemizin yetmediği alanlarda ve kanunların izin verdiği ölçüde yabancı sermayeye de izin verilmelidir.

İlk bölümde bahsettiğimiz gibi yabancı sermaye ülkede demiryolları, bankacılık gibi alanlarda yoğunlaşmıştı. Cumhuriyet kurulduğunda ülke sınırları içerisinde 500 milyon TL yabancı sermaye bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu rakam 94 firma

³⁹⁴ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.346.

³⁹⁵ Karabekir, **Ön. ver.**, s.20.

³⁹⁶ 1920'lerin başında Amiral Chester'in başını çektiği bir Amerikan sermaye grubuyla yapılan ve 1923'te Meclis tarafından onaylanmasına rağmen, Musul-Kerkük bölgesinin Cumhuriyet Türkiye'sinin sınırları dışında kalacağına anlaşılmaması nedeniyle gerçekleştirilmemiştir. Bkz. Bülbül, **Ön. ver.**, s.159.

³⁹⁷ **Hâkimiyet-i Milliye**, (15 Şubat 1923), s.3.

arasında dağılmış olup, bunlardan 12'si imalat sektöründe, 6'sı da madencilikte faaliyet göstermekteydi.³⁹⁸

Cumhuriyet döneminin başında ülkedeki mevcut bankaların yapısına baktığımızda büyük çoğunluğunun yabancı sermayeye ait bankalar olduğunu görürüz. 1924 yılında toplam mevduat içerisinde yabancı bankaların payı % 78 dolaylarında iken bu oran 1924–1929 döneminde % 57'ye düşmüştür. Kredilerde 1924'te yabancı bankalar % 53 oranında paya sahipken 1924–1929 döneminde bu pay % 47'ye düşmüştür. Ulusal nitelikteki bankaların hemen hemen hepsi küçük yerel bankalardır. Ulusal çapta ilk büyük banka 1924'te kurulan İş Bankası olmuştur. 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası bunu izlemiştir. 1923 yılında yabancı bankaların sayısı 13, ulusal bankaların sayısı 18 iken, 1928'de yabancı banka sayısı 18, ulusal banka sayısı 39 olmuştur.³⁹⁹

Aşağıdaki tabloda 1926–1929 döneminde Türkiye'deki yeni yabancı sermaye yatırımları verilmiştir.

Tablo13. Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye Yatırımları (1926–1929), (Milyon TL)

Yıllar	Yeni Yatırımlar	Kâr ve Faiz Gelirleri*
1926	6.5	8.3
1927	5.3	8.3
1928	8.0	7.0
1929	12.0	6.0
Toplam	31.8	29.6

Kaynak: Y. Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 2002, s.168.

*Türkiye'deki yabancı özel sermayeden doğan Kâr ve faiz gelirleridir.

Türkiye'de yeni yabancı sermaye yatırımları 1930 yılına kadar artan bir hızla gerçekleşmiştir. 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan sonra bu artış daha da belirginleşmiştir. Bu kanun ile Osmanlı Devleti'nden kalan ayrıcalıklı şirketlerin pek çoğu varlığını korurken Cumhuriyet hükümeti ticaret, ormancılık, madencilik gibi

³⁹⁸ Keyder, **Ön. ver.**, ss.88-89.

³⁹⁹ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.174.

alanlarda yeni yabancı sermayeli şirketlere ayrıcalıklı statüler tanımıştır. Belçika ve Fransız sermayeli iki çimento fabrikası kurulmuş, bir İngiltere firması 1925'te Adana'da büyük bir çırçır fabrikası açmış, İstanbul'da Nestle'nin çikolata fabrikası kurulmuş, plak fabrikası, ilaç fabrikaları ipekli dokuma fabrikaları bu dönemde ülkedeki yabancı sermaye yatırımlarına örnek olarak verilebilir.⁴⁰⁰

Özetle, yeni Türkiye Devleti ekonomide hızlı bir kalkınma için ihtiyaç duyduğu sermayeyi yabancılardan sağlamakta zarar görmemiş ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında savaştan çıkmış bir ülke ekonomisine olan güven zayıf olduğu için yabancı sermaye girişi istenilen düzeyde olmamıştır.

3.1.2.Dış Ticaret

Dönemin başlarında hükümet bağımsız bir dış ticaret politikası uygulama olanağından yoksun bulunuyordu. Daha önceki bölümde belirtildiği gibi Lozan Anlaşması hükümleri mevcut gümrük oranlarının 1929'a kadar değiştirilmesine izin vermiyordu. Mevcut oranlar ise 1916 yılında belirlenen vergi oranlarıydı ki bunları da 1923 yılında Lozan Anlaşması ile hükümet beş yıl süreyle değiştirmemeyi kabul etmişti. Bu sürenin bittiği tarihte ise yeni bir spesifik gümrük tarifesi yürürlüğe konularak korumacı bir dış ticaret politikası izlenme imkânı bulunmuştur.

1929 öncesi gümrük tarifelerinde değişiklik yapılamadığı için hükümet farklı yollarla dış ticaretten bütçeye gelir artışları yaratmıştır. 1920'lerde kahve, çay, benzin gibi ülkede üretilmeyen mallara önemli harcama vergileri konmuştur. Ayrıca kibrit, sigara, kâğıdı, şeker, gaz yağı ve benzin, alkol ve alkollü içkiler, barut ve patlayıcı maddelerin ithalatında tekeller oluşturulmuştur.⁴⁰¹

1923–1929 döneminde ithalat ve ihracatın yapısına incelenirse ihracatta en büyük pay sanayi bitkisi ve hammaddelerde olduğu görülmektedir. 1923 yılında ihracatın % 57,6'sı, 1929'da ise % 44,1'i sanayi bitkisi ve hammaddeden oluşuyordu. İhracatta

⁴⁰⁰ Tezel, **Ön. ver.**, 196.

⁴⁰¹ **Aynı**, s.165.

ikinci sırayı tarım ürünleri almaktaydı ve 1923'te toplam ihracat içerisinde % 21,5 olan tarım ürünü ihracatı 1929'da % 23,8 olarak gerçekleşmiştir.

İthalatın yapısında ise en önemli payın tüketim maddelerinde olduğu görülmektedir. Nitekim 1923 yılında toplam ithalat içinde % 57 olan tüketim maddeleri 1929'da % 46,3 olarak gerçekleşmiştir. İthalatta ikinci sırayı hammaddeler almaktadır. 1923 yılında toplam ithalat içindeki payı % 31,2 olan hammaddeler 1929'da % 40,6 olarak gerçekleşmiştir. Son sırada ise yatırım malları bulunmaktadır. 1923 yılında yatırım mallarının toplam ithalattaki payı % 11,8 iken bu oran 1929'da % 13,1 olarak gerçekleşmiştir.⁴⁰² Bu dönem aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi ithalat ihracatı daima aşmıştır.

Tablo 14. Türkiye'de İthalat ve İhracat (1923–1929), (Milyon TL)

Yıllar	İthalat	İhracat	Fark	İhracatın İthalata Oranı (%)
1923	144.8	84.7	— 60.1	59
1924	193.6	158.9	—34.7	80
1925	241.6	192.4	—49.2	80
1926	234.7	186.4	—48.3	80
1927	211.4	158.4	—53.0	74
1928	223.5	173.5	—50	78
1929	256.3	155.2	—101.1	60

Kaynak: Alptekin Müderrisoğlu, **Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi**, Ankara, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1998, s.229. ve Mustafa A. Aysan, **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Kırklareli, Sermet Matbaası, 1981, s.107.

Cumhuriyetin ilk yıllarında uluslararası serbest piyasa rekabeti karşısında kalan ve bu piyasanın etkilerine karşı koyamayan ekonomi dış açıklardan kurtulamamıştır.⁴⁰³ Türkiye 1928 yılına kadar zorunlu olarak serbest ticaret siyasetini uygulamıştır. Bu da 1928 yılına kadar olan dönemde genç Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ticaret açığının devamına neden olmuştur. Oysa Atatürk'ün iktisat siyasetinin temeli ekonomik

⁴⁰² Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, s.230.

⁴⁰³ Kuruç, **Ön. ver.**, s.33.

dengelerin yani istikrarın sağlanmasıdır.⁴⁰⁴ 1920’li yıllarda yurt içi üretim yetersiz olduğu için pek çok mal yurt dışından sağlanmaktaydı ve bu durum dış ticarete kronikleşen açıklara neden olmuştur.⁴⁰⁵

Dış ticaret yapısında ülkelerin paylarına baktığımızda ise, I.Dünya Savaşı öncesi durumla karşılaştığımızda yalnızca ülkelerin önem sırasının değiştiğini, ticaretin birkaç önemli ülkede yoğunlaşmasında değişiklik olmadığını görmekteyiz. Aşağıdaki tabloda Türkiye’nin 1924–1929 yılları arası ithalat ihracat değerlerinde başlıca ülkelerin payları verilmiştir.

⁴⁰⁴ Hasan Sabır, ‘Atatürk’ün Ekonomi Anlayışı’, **Sayıştay Dergisi**, Sayı: 62., s.8.

⁴⁰⁵ Çavdar,2003, **Ön. ver.**, s.187.

Tablo 15. Türkiye'nin Dış Ticaretinde Başlıca Ülkelerin Payları, 1924–1929, (%)

Yıllar	Almanya*		İtalya		İngiltere		Fransa		ABD	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1924	13	11	22	21	15	18	12	9	10	6
1925	14	13	26	18	9	16	12	11	13	8
1926	13	16	28	16	11	14	12	14	13	3
1927	10	17	23	12	11	14	11	14	16	4
1928	14	17	18	12	10	12	11	13	16	5
1929	14	17	22	13	10	12	13	10	10	7

Kaynak: Y. Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 2002, s.168.

*Almanya ve Avusturya ile olan ticaret bir arada değerlendirilmiştir.

1924–1929 yılları arasında Türkiye'nin en önemli dört müşterisi olan İtalya, ABD, Almanya ve Fransa'nın ihracat içindeki toplam payları % 60; dört önemli kaynak ülke olan İtalya, İngiltere, Almanya ve Fransa'nın ithalatımızdaki toplam payları % 54 kadardı. I.Dünya Savaşı öncesine göre ülkelerin önem sırasının değiştiğini, ticaretin birkaç önemli ülkede yoğunlaşmasında değişiklik olmadığını görmekteyiz.⁴⁰⁶ İtalyan iş çevrelerinin bu yıllarda Çukurova'daki pamuk üretiminin ticari denetimini ele geçirmek ve pamuklu kumaş ithalatını kendilerine bağlamak için gösterdiği gayretler sonucu 1924–1929 döneminde İtalya Türkiye ticaretinde ön plana çıkmıştır.⁴⁰⁷ İngiltere'nin ise dış ticaretimizdeki payı, I.Dünya Savaşı sonrasında Türkiye politikasındaki ve Kurtuluş Savaşı karşısındaki tutumu nedeniyle sınırlı kalmıştır. Ayrıca İngiltere'nin 1920'lerde ülke dışına yapılacak sermaye transferlerini kısıtlayan önlemler alması da bunda etkili olmuştur.⁴⁰⁸

3.1.3.Bütçe ve Milli Gelir

1920–1923 yıllarında günün koşulları nedeniyle bütçe hazırlayıp uygulamaya sokmak mümkün olmamış; bu yıllarda devlet harcamaları avans kanunları ile verilen ödeneklerle yürütülmüştür.⁴⁰⁹ 1923 ve 1924'ten sonraki yıllar bütçe disiplinin, kamu gelirlerinin kurumlaşmaya başladığı yıllar olmuş bu dönemde halk yeni vergilerle tanışmaya başlamıştır.⁴¹⁰ Yeni devletin ilk normal bütçesi, Cumhuriyetin ilk bütçesi olan 1924 yılına ait bütçedir.⁴¹¹ Cumhuriyet yönetimi "denk bütçe" ilkesini benimsemiştir ve 1924'ten sonra denk bütçe sağlayabilmenin yollarından biri mali tekeller olmuştur. Tütün, tuz, şeker, petrol, alkollü içki, kibrit vb. gelir kaynakları olmuştur. Cumhuriyet kurulduğunda gelir kaynaklarının kıtlığı, hükümeti bütçe

⁴⁰⁶ *Bir karşılaştırma yapmak açısından belirtmek gerekirse; Osmanlı Devleti'nde 1911–1913 döneminde İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, ABD'nin ihracattaki toplam payları % 60; İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Fransa'nın ithalattaki toplam payları % 55 kadardı. Bkz. Tezel, Ö.n. ver., s.165.*

⁴⁰⁷ Tezel, Ö.n. ver., s.166.

⁴⁰⁸ Aynı, s.194.

⁴⁰⁹ Mustafa Aysan, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, (Kırklareli: Sermet Matbaası, 1981), s.34.

⁴¹⁰ Kuruç, Ö.n. ver., ss.30-39.

⁴¹¹ Türk, Ö.n. ver., s.11.

açıklarını dış borçlanma yoluyla kapatmaya hiçbir zaman yönlendirmemiştir.⁴¹² 1924–1929 arası dönemde bütçede denklik ilkesine bağlı kalınmış hatta bazı yıllarda bütçe fazlası bile verilmiştir. Bu dönem içinde yalnızca 1924 ve 1925 yılı bütçesi açık vermiş bunun sebebi de Şeyh Sait İsyanı nedeniyle meydana gelen ek harcamalar⁴¹³ ve aşarın kaldırılmasının ardından mali yıl içinde alınan ek vergi önemlerinin aynı yıl içinde sonuç vermemiş olmasıdır. Alınan önlemler bir sonraki yıl bütçesine yansımış ve 1926 yılı bütçesi 8 milyon TL fazla vermiştir.⁴¹⁴

1923 yılı devlet vergi gelirleri 72,2 milyon TL, diğer kamu gelirleri 39,1 milyon TL ve genel bütçe gelirleri toplamı ise 113,3 milyon TL olmuştur.⁴¹⁵ 1924 Bütçesi 11,2 milyon, 1925 bütçesi, 33,9 milyon TL açık vermiştir. 1926–1929 yıllarına ait bütçeler denk ve hatta fazlalıkla bağlanmış bütçelerdi. Bu yıllar, bütçede denklik ilkesinin sağlandığı yıllardır.⁴¹⁶ Bu dönemde hazinenin “denk bütçe, düzgün ödeme” ilkesine önem vermesiyle I.Dünya Savaşı sonunda yurt içinde ve dışında mali itibarı ve güveni kalmayan Türk maliyesi mali itibarını yeniden kazanmıştır.⁴¹⁷

Dönemin başında aşarın kaldırılması kamu gelirlerinde önemli bir nitelik değişimi yaratmıştır. Buna ek olarak 1929 yılına kadar gümrük vergilerinin değiştirilememesi de göz önüne alınınca kamu gelirleri tuz, tütün, şeker gibi temel tüketim mallarının satışından sağlanmış ya da bu malların kullanıcılarına yüklendiği sonucuna ulaşılır.⁴¹⁸ Aşağıdaki tabloda Cumhuriyetin ilk bütçesi olan 1924 yılı bütçesine ait gelir rakamları aktarılmıştır.

⁴¹² Kuruç, **Ön. ver.**, ss.30–31.

⁴¹³ Erkan, **Ön. ver.**, s.35.

⁴¹⁴ Aysan, **Ön. ver.**, s.,35.

⁴¹⁵ DPT, **Ön. ver.**, s.12.

⁴¹⁶ Türk, **Ön. ver.**, s.11.

⁴¹⁷ Aysan, **Ön. ver.**, s.,35.

⁴¹⁸ Kepenek ve Yentürk, **Ön. ver.**, s.30.

Tablo 16. Türkiye Cumhuriyeti Bütçe Gelirleri (1924), (TL)

Gelirler Kalemleri	Tutar
Vasıtasız (Dolaysız) Vergiler	43.950.500
Damga Vergisi, Harçlar, Kaydiyeler, Para Cezaları	3.210.000
Vasıtalı (Dolaylı) Vergiler	28.170.000
İnhisarlar (Tekeller)	16.044.100
Müessesat	703.000
Emlak ve Eşyayı Devlet Hâsılatı	4.480.000
Müteferrik Gelir	5.204.296
İstirdat	219.714
İstihlak Rüsumu (Özel Harcama Vergileri)	14.461.000
Toplam	129.214.000

Kaynak: İsmail Türk, ‘Atatürk ve Türk Mali Sistemi’, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s.15.

Toplam vergi gelirleri içinde, dolaysız vergilerin⁴¹⁹ payı % 49’dur. Bu vergiler içinde yer alan aşar ve ağnam yaklaşık olarak dolaysız vergiler hâsılatının % 80’inini sağlamaktadır.⁴²⁰ Buradan anlaşılacağı üzere vergi yükü büyük ölçüde köylü kesim üzerindedir. Daha önceki bölümde belirtildiği gibi İzmir İktisat Kongresi’nde alınan bir kararla 1925 yılında aşar kaldırılmış⁴²¹ ve devlet önemli bir gelir kaynağını kaybetmiştir. Dolaylı vergilerin⁴²² toplam vergi gelirleri içindeki payı ise yaklaşık olarak % 32’dir ve bu vergi grubu içinde % 90 ile en yüksek pay gümrük vergilerine aittir. Özel harcama vergileri⁴²³ ise toplam vergilerin % 17’sini oluşturmaktadır.⁴²⁴ Aşağıdaki tabloda 1923/29 dönemi devlet gelir ve giderleri aktarılmıştır.

⁴¹⁹ Dolaysız vergilerin içinde; bina ve arazi vergileri, temettü vergisi, hayvanlar vergisi, aşar, madenlerden alınan vergiler yer almaktadır.

⁴²⁰ Türk, **Ön. ver.**, s.16.

⁴²¹ Aşarın kaldırıldığı yıl olan 1925’te aşar vergi gelirleri hâsılatının % 50’sini oluşturuyordu. Bkz. Türk, **Ön. ver.**, s.16.

⁴²² Dolaylı vergiler içinde; gümrük vergileri, gemi harçları, deniz ve kara avcılığı vergileri yer almaktadır.

⁴²³ Özel harcama vergileri; kahve, çay, kakao, şeker, akaryakıt, sigara kâğıdı, oyun kâğıdı, kibrit ve kav tüketimi üzerinden alınan vergilerdir.

⁴²⁴ Türk, **Ön. ver.**, s.16.

Tablo 17. Türkiye’de Kamu Gelir ve Giderleri (1923–1929), (Milyon TL)

Yıllar	Bütçe Giderleri	Bütçe Gelirleri
1923	105,9	111,3
1924	140	138,4
1925	183	170,4
1926	172,2	180,4
1927	199,0	202,2
1928	201,1	222,0
1929	213,4	224,1

Kaynak: Halil Nadaroğlu, “Türkiye’de Kamu Giderleri”, **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Seminer Tebliği**, İstanbul, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1973, s.229. ve Yakup Kepenek; Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1994, s.30.

1924–1929 döneminde devletin giderlerine birinci sırayı % 19–30 oranları arasında millî savunma giderleri, ikinci sırayı % 7,5–15,8 oranları arasında bayındırlık giderleri, üçüncü sırayı % 5–14,6 oranları arasında Düyun-u Umumiye giderleri, dördüncü sırayı % 3,1–4,9 oranları arasında millî eğitim giderleri almaktadır.⁴²⁵

Cumhuriyet kurulduğu yıllarda milli gelir ile ilgili çalışmalar istatistikî verilerin yokluğundan dolayı gerçekleştirilememiş, müspet ve teknik biçimde milli gelir tahminleri ilk kez 1935 yılında yapılabilmıştır.⁴²⁶

Cumhuriyetin kuruluşundan 1929 yılına kadarki GSMH’daki değişimler aşağıdaki tabloda aktarılmıştır.

⁴²⁵ Türk, **Ön. ver.**, s.11.

⁴²⁶ Cumhuriyet Dönemi... **Ön ver.**, s.34.

Tablo 18. Gayrisafi Milli Hâsıla* ve Artış Hızları (1923–1929), (Milyon TL)

Yıllar	Sabit Üretici Fiyatları ile GSMH	Artış Hızı (%)	Cari Üretici Fiyatları ile GSMH	Artış Hızı (%)
1923	2.929.5	-	952.6	-
1924	3.363.8	14.6	1.203.8	26.4
1925	3.793.3	12.9	1.525.6	26.7
1926	4.484.0	16.2	1.650.5	8.2
1927	3.909.6	—12.6	1.471.2	—10.9
1928	4.341.3	11.0	1.632.5	11.0
1929	5.278.2	21.6	2.073	27.0

Kaynak: Ahmet Gökçen, "Cumhuriyet Döneminde İktisadi Gelişme", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, Sayı:23–24, 1998, s.3261.

*1948 baz yılına göre

Tablodan da görüldüğü gibi 1923 yılı sabit fiyatlarla GSMH 2.929.5 milyon TL, cari fiyatlarla ise 952.6 milyon TL'dir. Bu miktar 1923/29 döneminde iniş ve çıkışlar göstermekle birlikte dönem sonu itibariyle dönem başına göre artış göstermiştir. 1927 yılındaki düşüş, özellikle bu yıl yaşanan kuraklıktan kaynaklanmaktadır.

Kısacası, cumhuriyetin ilk döneminde kamu maliyesi alanındaki gelişmeler; kamu gelir ve giderlerinin denkleştirilmesi, bunların denetiminin kurallara bağlanması ilkesine dayanmıştır. Gelirlerin içinde dolaylı vergilerin payı artmış, giderlerde ise borç ödemeleri, demiryolları, merkezi yönetimin oluşturulması için yapılan harcamalar öne çıkmıştır. Milli gelir ise 1923–1929 döneminde 1927 yılı hariç % 10'un üzerinde artış göstermiştir.

3.2.EKONOMİK SEKTÖRLERDEKİ GELİŞMELER

3.2.1.Tarım Sektöründeki Gelişmeler

Çiftçi kesiminin esasları doğrultusunda kongreden sonra meydana gelen yapılanmalar daha önce aktarılmıştır. Bu yapılanmalar genellikle ekonomide çiftçi kesiminin güçlendirilmesi, tarımın geliştirilmesi esasına dayanan hukuksal çerçevelerin oluşturulması sürecidir. Kongrenin etkileri araştırılırken incelenmesi gereken başka bir konu da ekonomik sektörlerin durumudur. Bu bağlamda kısaca

Kongreden sonraki yıllarda, özellikle 1923–1929 arası dönemde ekonomik sektörlerin durumunu incelemek yararlı görülmüştür.

Cumhuriyet'in yönetici kadrosunun ana hedeflerinden biri tarımsal üretimin hızlı bir şekilde artışını sağlamaktı. Bu artışla amaçlanan hem tarımda yaşayan nüfusun yaşam düzeyini geliştirmek, hem de tarımın sanayi sektörünün ve alt yapı sermayesinin geliştirilmesine katkısını arttırmaktı.⁴²⁷ Tarımda gelişme sağlamak temel hedeflerden biriydi çünkü bu dönemin başlangıcında üretim tekniklerinin geriliği ve nüfus yetersizliği gibi nedenlerden dolayı Türkiye'de ekilen toprakların miktarı 4–5 milyon hektardı ve bu miktar ekilebilir alanların % 20'sinden azını oluşturuyordu. Toplam alanın ise yalnızca % 5–6,5 kadarını oluşturuyordu.⁴²⁸ İlkel teknolojiyle insan ve hayvan gücünden yararlanılarak tarımsal üretim yapılıyordu. Halkın beşte dördü köylerde yaşıyor ve çalışan nüfusun % 80'i tarımla uğraşıyordu.⁴²⁹ Aynı zamanda yaşanan savaşlar üretimde düşüslere neden olmuş, Kurtuluş Savaşı başında yıllık pamuk üretimi 150.000 balya iken, savaşın ardından 90.000 balyaya düşmüştür. Yine afyon ve kuru incir üretimi de savaş başlarında sırasıyla 10.000 sandık ve 20.000 ton iken, savaşın ardından 2.200 sandık afyon ve 6.200 ton kuru incir üretilebilmiştir.⁴³⁰ Bu rakamlar tarımda ne derece gelişmeye ihtiyaç duyulduğunu açıkça göstermektedir. Cumhuriyet döneminin tarımla ilgili ilk önemli politikaları, 1925 yılında Aşar vergisinin kaldırılması ve 1926 yılında Medeni Kanunun kabulü ile çiftçilerin toprak mülkiyeti hakkının resmen gerçekleştirilmesi olmuştur. Ayrıca cumhuriyetin ilk yıllarında tüketicilere ucuz buğday ve ekmek temin etmek ve dolayısıyla buğday fiyatlarının yükselmesini engellemek için İktisat Bakanlığı buğday ithal etmiştir.⁴³¹

⁴²⁷ Tezel, **Ön. ver.**, s.155.

⁴²⁸ Çelik Aruoba, 'Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar', **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri** (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s.80.

⁴²⁹ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, s.95

⁴³⁰ **Aynı**, s.113.

⁴³¹ Türkiye'de Tarım, **Ön. ver.**, s.46.

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ihracat gelirlerinin yaklaşık % 80'i tarımsal ürün ihracından sağlanıyordu. Ülke toprakları tarıma elverişli ve ekonomi tarıma dayanıyordu. Osmanlı Devleti'nden kalan kötü durumdaki ekonomik miras tarım kesiminde kötü durumdaydı. Sermaye, insan gücü, teknoloji yetersizdi. Ancak yeni kurulan ülkede başta Atatürk olmak üzere dönemin ileri gelenleri ekonominin ve tarımın önemini farkındaydılar. İzmir İktisat Kongresi'nde de bu önem belirtilmiştir. Yeni kurulan Türkiye'nin ekonomisinde tarımın ne derece önemli olduğu Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasındaki şu sözlerinden anlayabiliriz.

[...] Geniş ve feyizli toprakları işleyebilmek, işletebilmek için eksik olan el emeğini bir an önce telafi etmek zorundayız.[...] Memleketimiz ziraat memleketidir. Bu itibarla halkımızın ekseriyeti çiftçidir, çobandır. Binaenaleyh en büyük kuvveti, kudreti bu sahada gösterebiliriz. Ve bu sahada önemli müsabaka meydanlarına katılabiliriz.⁴³²

Tarım, memleketin kıyı bölgelerinde ve batı kesimlerinde bazı gelişmeler kaydetmesine rağmen iç bölgelerde çok geri durumda bulunuyordu. Çiftçi üretimini, ulaştırma imkânlarının kısıtlılığından dolayı dar bir çevre için gerçekleştiriyordu ve daha önceki kötü tecrübelerden sonra dış âlemden sakınarak adeta kapalı bir ekonomi⁴³³ şeklinde varlığını sürdürüyordu. Tarımda genellikle küçük işletmeler yaygındı. Tarıma makine girmemişti, savaşların üretimde neden olduğu azalmayı gidermek için Almanya ve Avusturya'dan tarım makineleri getirilmiş ve bu makineler bazı büyük çiftçilere dağıtılmıştır.⁴³⁴ Cumhuriyetin ilk yıllarında başlıca tarım araçlarını karasaban ve kağrı oluşturuyordu. 1923 yılında ülkede 221 adet traktör bulunmaktaydı.⁴³⁵ 1926'da yaklaşık 600 traktör olduğu tahmin edilmektedir.⁴³⁶ Devlet bu dönemde tarımsal makineleşmeyi teşvik etmek amacıyla akaryakıt muafiyetini kabul etmiş, yine devlet teşvikiyle ülkeye 2.500 dolaylarında

⁴³² Ökçün, 1997, **Ön. ver.**, s.213.

⁴³³ *Kapalı Ekonomi Sistemi: Üreticilerin yalnızca kendi öz ihtiyaçları için faaliyette buldukları, kendi mallarını dışarıya satmak ve dışarıdan kendi ihtiyaçlarını gidermek yollarını aramadıkları bir sistemdir.*

⁴³⁴ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, s.96.

⁴³⁵ DPT, **Ön. ver.**, s.44.

⁴³⁶ Aruoba, **Ön. ver.**, s.83.

traktör girmiştir.⁴³⁷ 1927 tarım sayımında ülkede 15.711 adet tarım makinesi tespit edilmiştir. Dönem boyunca ithal edilen makine ve aletlerden yeterince yararlanılamamıştır. Kullanım, tamir, yedek parça, bakım vb. sorunlar dönem boyunca varlığını sürdürmüştür.⁴³⁸

Tarım ihracatın % 90'ından fazlasını sağlıyordu ancak ülkedeki üretim buğday ihtiyacını karşılamaya yetmiyordu. Büyük miktarlarda buğday ithali gerçekleştiriliyordu. Bu durum Türkiye'yi "*kendini beslemekten aciz bir tarım ülkesi*" konumunda bulduruyordu.⁴³⁹ Aşağıdaki tabloda 1923 ve 1929 yılları arasındaki bazı tahıl ürünlerinin üretim miktarları verilmiştir.

Tablo 19. Türkiye'de Bazı Tahıl Ürünlerinin Üretimi (1925–1929), (Ton)

Yıllar	Buğday	Arpa	Mısır
1925	1.075.287	1.251.541	523.423
1926	2.469.367	1.432.735	388.677
1927	1.333.151	629.281	129.422
1928	1.641.072	900.127	417.586
1929	2.718.143	1.699.114	623.221

Kaynak: Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900–1960)**, İmge Kitabevi, 2003, s.198.

Anadolu'da ekili toprakların yaklaşık % 90'ı tahıl üretiminde kullanılıyordu.⁴⁴⁰ Türkiye'de tahıl ekimi susuz toraklarda yapılmaktaydı ve bu nedenle üretim miktarı doğal koşullara bağlıydı. Ülkede yalnızca Almanlar tarafından Konya'da yapılmış olan bir adet sulama tesisi bulunuyordu. Yalnızca birkaç çiftlikte verim artırıcı girdiler kullanılmıştır, suni gübre bilinmemektedir ve doğal gübrenin kullanım miktarı da gerekli olanın çok altındadır.⁴⁴¹ Kısacası bu dönem üretimin ilkel koşullarda yapıldığı, toprak yoğaltan girdilerin kullanılmadığı, tarımda üretimin doğa

⁴³⁷ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.203.

⁴³⁸ Aruoba, **Ön. ver.**, s.84.

⁴³⁹ Cumhuriyet Dönemi... **Ön. ver.**, s.13.

⁴⁴⁰ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, s.115.

⁴⁴¹ **Aynı**, ss.106, 109.

koşullarına bırakıldığı bir dönemdir. Üretimde yıllar itibariyle görülen dalgalanmalar bunu desteklemektedir. 1927 yılında tarımdan elde edilen gelir miktarı 337 milyon Türk Lirası'dır ve bunun yüzde yetmişini tahıl ürünleri içermektedir.⁴⁴²

Bu dönem mevcut olan küçük çiftçi örgütlenmesi hayvancılığa dayalıdır. Toprak ürünleri daha çok öz tüketim için yapılırken hayvancılıkta pazara açılma oranı daha belirgindir. Ekilmeyen yaygın mera ve çayırlar hayvancılığın ön planda olmasının nedeni olarak gösterilebilir. Ayrıca ulaştırma alanındaki gerilik bir yerden bir yere götürülmesi daha kolay olan hayvan ve hayvan ürünlerinin yaygınlaşmasının bir başka sebebidir.⁴⁴³ Cumhuriyet ekonomisinde 1925 yılı toplam hayvan sayısı 26.474 iken 1939'da bu sayı 55.465'e ulaşmıştır.⁴⁴⁴ 1927 yılında canlı hayvan ticaretinden elde edilen gelirin miktarı ise 650 milyon Türk Lirası olarak tahmin edilmektedir.⁴⁴⁵

1924–1929 döneminde tarımsal alandaki uygulamalar sonucu büyüme oranları şu şekilde gerçekleşmiştir;

Tablo 20. Tarımsal Üretimdeki Büyüme Hızları (1924–1929), (%)

Yıllar	Büyüme Oranı
1924	41.6
1925	2.1
1926	29.1
1927	—27.2
1928	20.2
1929	31.4

Kaynak: T. Bulutay; Y. S. Tezel; N. Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri:1923–1948 Tablolar**, A.Ü.SBF Yayınları, Yayın No:375, 1974, Tablo:8.2.C.

Tabloda görüldüğü gibi 1924'te ülkenin uzun yıllar süren savaş döneminden çıkıp huzurlu bir ortama kavuşması ile tamamen üretime yönelebilmesi ile % 41,6 gibi

⁴⁴² D. Mehmet Burak, 'Camilla Jacquart'ın Raporuna Göre Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi'', **Kastamonu Eğitim Dergisi**, (Mart 2008), Cilt: 16, No: 1, s.225.

⁴⁴³ Aruoba, **Ön. ver.**, s.82.

⁴⁴⁴ DPT, **Ön. ver.**, s.48.

⁴⁴⁵ Burak, **Ön. ver.**, s.225.

yüksek bir büyüme oranı elde edilmiştir. 1925'teki % 2,1'lik düşük oran; nüfustaki büyük hareketlilikten ve modern tarımsal teknikleri başarı ile uygulayan azınlık nüfusun mübadelesinden kaynaklanmıştır. 1926 ise teşvik edici önlemlerin etkilerinin olduğu bir yıl olmuştur ve tarımsal üretimde % 29,1'lik bir büyüme gerçekleşmiştir. 1927'de ise 27,2'lik küçülmenin nedenleri arasında; ülke içi kuraklık, ABD'nin Türk tarım ürünlerine muayene şartı koyması, İngiltere'nin sömürgelerinden gelen tarım ürünlerinin İngiltere piyasalarında Türk ürünlerinin yerini alması gibi nedenler sayılabilir. 1929'da dünya piyasalarında yaşanan bunalım nedeniyle tarımsal ürün fiyatlarının düşmesine rağmen gerçekleşen % 31,4'lük büyüme oranı, büyük bir üretim patlamasını ifade etmektedir.⁴⁴⁶

Bir tarım ülkesi olan Osmanlı'dan devraldığımız miras ne kadar kötü durumda olsa da bu alanda 1923 sonrası önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde tarımsal araştırma merkezleri, deneme çiftlikleri, danışma kurulları kurma girişimleri başlatılmış; tohum dağıtılıp belirli ürünlerin yetiştirilmesi teşvik edilmiştir. Tüm iyi niyetli çabalara karşın Anadolu'nun tarımsal yapısını değiştirmek mümkün olmamıştır. Bunun nedenleri olarak şu faktörler gösterilebilir: ticaret yollarının eksikliği, Doğu ve Güneydoğu'da feodal ilişkilere benzer bir düzenin aşiretler şeklinde sürmesi, toprak ağalığının devam etmesi, belirli bölgeler dışında ticari tarımın yaygın olmaması, kooperatifçilik konusundaki çalışmaların yetersiz olması.⁴⁴⁷

İsmail Cem'e göre, bu dönemde yapılan tek olumlu davranış aşarın kaldırılması olmuştur. Bundan da asıl yararlanan zengin çiftçiler olmuştur. Yine Ziraat Bankası'nın sağladığı krediler zengin çiftçi yararına olmuştur. Bu kişiler aldıkları kredilerle makine almaktansa ucuza toprak alıp ucuz ırgat çalıştırmayı tercih etmişlerdir. Bu dönemde yaşanan tarımsal gelişmelerden orta ve fakir köylü faydalanamamış aksine daha da yoksullaşmıştır.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Bülbül, **Ön. ver.**, ss.114-115.

⁴⁴⁷ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, ss.203-204.

⁴⁴⁸ Cem, **Ön. ver.**, s.307.

Bu dönem toprak mülkiyetinde adaletsiz bir dağılım gerçekleşmiş, ekilen topraklar genellikle ortakçı ve topraksız köylüler tarafından basit teknolojiler kullanılarak ekilmiştir.⁴⁴⁹ Hükümet bu dönem toprak sorununu çözecek bir önlem alamamıştır. 1923–1934 döneminde toprak mülkiyetindeki adaletsizliğin düzeltilmesi yerine, ilkel ve geri, yetersiz tarımsal işletme biçimini değiştirmek; tarımsal geliri arttırmak için önlemler almak yoluna gidilmiş, ekonomisi tarıma dayalı olan yeni Cumhuriyet'in ekonomik bağımsızlığı ve kalkınmasını temin için köklü bir değişiklik yerine, var olanı değiştirmek yolu tercih edilmiştir. Devlet 1925'te küçük üretici köylülerin yararına olarak devlet arazilerin köylülere satılmasına dair bir kanun çıkarmışsa da, bu anlamda uygulamalar 1930'lara kadar çok sınırlı kalmıştır.⁴⁵⁰

Olumsuzluklara rağmen bu dönemde yeni çiftlik makineleri yardımıyla işgücü açığının azda olsa kapatılması ve hükümet teşvikleri 1924 ve 1928 arasında ekili toprak alanının genişlemesi sonucunu vermiş ve I.Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında % 50 oranında üretim düşmeleri gözlenen başlıca ürünlerde savaş öncesi üretim düzeylerine ulaşılmıştır. Buğday üretimi 1 milyon tondan 1929'da 2 milyon tona yükseltilmiştir.⁴⁵¹ 1923'teki tarım ürünleri ithalatı % 27 iken alınan tedbirlerle bu oran 1928'de % 18'e düşmüştür.⁴⁵² 1923/24 yıllarında 2 bin kadar çiftçi 12 bin dekar alanda 980 bin kilo tütün üretirken, 1927'de 6600 çiftçi 75 bin dekar alanda, 3,5 milyon kilo tütün üretir hale gelmiştir.⁴⁵³ Üretim düzeyleri artmasına rağmen ekonomik yetersizlikler nedeniyle fenni ziraat usulleri ve makine bu alana girememiştir. Karasaban ve ilkel tarımcılık incelenen dönemde tarımda başat konumdadır. Verim yükselişi ve istenilen üretim artışı bu dönemde sağlanamamış ancak ileriki dönemler için tarım politikasının temellerini belirleyecek deneyimler kazanılmıştır.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ <http://www.tarimkredi.org.tr/goster.php?tablo=topic&id=1> (Erişim Tarihi: 27 Mart 2012)

⁴⁵⁰ Bülbül, **Ön. ver.**, s.108.

⁴⁵¹ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, s.122.

⁴⁵² <http://www.tarimkredi.org.tr/goster.php?tablo=topic&id=1> (Erişim Tarihi: 27 Mart 2012)

⁴⁵³ Aruoba, **Ön. ver.**, s.84.

⁴⁵⁴ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.185.

3.2.2.Sanayi Sektöründeki Gelişmeler

Cumhuriyetin devraldığı topraklarda çağdaş anlamda sanayiden söz etmek mümkün değildi. İstanbul, İzmir ve Çukurova'da enkaz haline gelmiş birkaç dokuma tesisleriyle hemen hepsi İstanbul'da toplanan ve bunlar da enkaz halinde olan birkaç askeri fabrikayı sanayi varlığından saymak mümkün değildi.⁴⁵⁵ Cumhuriyet'in lider kadrosunun birinci ana hedefi de Türkiye'nin sanayileşmesini hızlandırmaktı. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların başında da sanayileşme geliyordu. Devletin sanayiye teşvik için elinden geleni yapması isteniyordu. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte yoğun bir sanayileşme hamlesine girişilmişti. Bu dönem sanayileşme yalnızca iktisadi kalkınmanın değil, ulusal bağımsızlığın sağlanması ve güçlendirilmesinde de temel bir koşul olarak görülüyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında iktisadî bakımdan kuvvetli bir devlet olması için sanayileşmenin gerektiğine inanılmış ve mevcut kaynakları kullanarak, mümkün olan büyük, küçük her çeşit sanayi yaratmak amaç olarak kabul edilmiştir.⁴⁵⁶ Ancak milli mücadele sonrası mevcut sanayi yapısı çok zayıftı, Cumhuriyet kurulduğu sırada ülkedeki modern anlamda mevcut sanayi işletmeleri, askeri ihtiyaçlar için çalışan Feshane, Hereke, Zeytinburnu gibi devlet fabrikalarından ve özel şahıslara özellikle yabancılara ait mensucat, çimento, zeytinyağı fabrikaları gibi bazı kuruluşlardan ibaretti.⁴⁵⁷ Cumhuriyet'in kurulduğu sırada sanayileşmenin bu geri yapısının dışında sanayileşmeyi yürütecek gerekli bilgi, beceri ve deneyime sahip yerli bir girişimci sınıfı da mevcut değildi. Osmanlı ekonomisinde ticari ve mali faaliyetlerin genellikle gayri müslim azınlıkların elinde bulunması ve bunların da savaşlar ve mübadele sonucu ülkeyi terk etmeleri sonucunda Cumhuriyet'in ilk yıllarında milli bir girişimci sınıftan yoksun kalınmıştır.⁴⁵⁸

Cumhuriyet'in kurulduğu yıllardaki sanayi rakamlarına baktığımızda sanayinin zayıf yapısını daha iyi anlayabiliriz. 1921 yılında ülkede 33.085 müessesede 76.216 işçi çalışmaktaydı. Ortalama işçi sayısı ise 2,3'tü ve toplam işçilerden 35.316 işçi, 20.057

⁴⁵⁵ Aydemir, **Ön. ver.**, s.358.

⁴⁵⁶ Serin, **Ön. ver.**, s.218.

⁴⁵⁷ Cumhuriyet Dönemi... **Ön. ver.**, s.13.

⁴⁵⁸ Halil Seyidoğlu, **Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası**, (Ankara: Turhan Kitabevi, 1982), s.6.

dokuma sanayinde çalışmaktaydı. Bu işyerlerinin hepsi basit el ve halı tezgâhı imalathanelerinden oluşuyordu. 17.964 işçi ise 5.347 tabakhane ile birkaç deri atölyesinde istihdam ediliyordu.⁴⁵⁹ 1922 yılında ise ülkede toplam 32.721 işyeri, 75.411 işçi bulunuyordu ve işyeri başına ortalama 2,3 işçi düşüyordu. Çalışan işçi sayısının dörtten az oluşu bu işletmelerin küçük üretim yapısında olduğunu göstermektedir. Sanayi kuruluşlarının % 75,3'ü özel sektöre ait, % 24,7'si devlete ait askeri fabrikalardan oluşuyordu. Özel kesime ait kuruluşların dağılımı şu şekildeydi; % 28'i gıda, % 27 dokuma, % 19'u kırtasiye ve kalan % 24'ü ağaç, toprak, deri, kimya ve madeni imalat sanayinden oluşuyordu.⁴⁶⁰ 1927 sanayi sayımına göre sanayi işletmelerinin çoğunluğu küçük işletmelerdir. 65.245 adet mevcut işletmenin % 79'unda çalışan sayısı 3 ve daha az, % 96,8'inde 5 ve daha azdır. 50'den fazla işçi çalıştıran işletmelerin sayısı yalnızca 321'dir. Bu rakamların içerisinde yeni kurulan Uşak ve Alpullu şeker fabrikaları da bulunmaktadır.

Sanayide makine çok az kullanılmaktadır. 2.822 işletmede motor bulunmaktadır ki aynı dönemde bu rakam Almanya'da, Türkiye'dekinin 113 katıdır.⁴⁶¹ "London General Press" isimindeki haber gazetesinin İstatistik Genel Müdürü Camille Jacquart 1929 yılında "Türkiye'nin Ekonomik Geleceği" başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre; 1927 yılında Türkiye'de 4.850 sanayi makinesi kurulmuştur. Bu makinelerin çoğu 163.548 beygir gücündedir. 87.223 beygir gücündeki makinelerin 2.585'i elektrikle çalışan makinelerdir.⁴⁶² Aşağıdaki tabloda 1927 sanayi sayımına göre işyeri, çalışan sayısı ve üretim değerleri gösterilmiştir.

⁴⁵⁹ Aydemir, **Ön. ver.**, s.358.

⁴⁶⁰ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, ss.131-132, 136.

⁴⁶¹ Cumhuriyet Dönemi... **Ön. ver.**, s.14.

⁴⁶² Burak, **Ön. ver.**, s.225.

Tablo 21. Türkiye Sanayinde Üretim Değeri, İşyeri ve Çalışan Sayısı, (1927)

Sanayi Kolları	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı	Üretimin Değeri*
Maden Sanayi	556	18.932	12.380
Tarım Sanayi	28.439	110.480	281.605
Dokuma Sanayi	9.353	48.025	76.366
Ağaç Sanayi	7.896	24.264	15.161
Kâğıt Sanayi	348	2.792	4.238
Metal Sanayi	14.752	33.866	14.444
İnşaat Sanayi	2.877	12.345	3.816
Kimya Sanayi	697	3.107	17.244
Elektrik Sanayi	106	1.805	122
Çeşitli Sanayi	221	1.239	7.364
Toplam	65.245	256.855	432.740

Kaynak: T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, **Sanayi Sayımı 1927**, Yayın No:584, Ankara, 1969, s.14.

* Gayri safi değeri (1000TL olarak).

Türkiye’de sanayi üretiminin rakamsal değeri 432.740 TL olarak tahmin edilmektedir. Bu tahmini bedelin % 65’ini tarım ürünleri teşkil etmektedir. Tekstil ürünlerinin ekonomideki payı % 18 ile ilk sırada yer almaktadır.

Jacquart’ın raporuna göre; 1927 yılında toplam 65.245 işletmenin % 43,6’sı tarım, evcil hayvanlar, balık ve av ürünleri sanayinde yoğunlaşmıştır. Maden sanayi, maden işleme ile makine onarımı ve imalatı % 22,6’lık payla ikinci sırada gelmektedir.⁴⁶³

1923–1927 arası dönemde işyeri sayısında 32.187 adet artış olmuştur. İşçi sayısı ise dört yıllık bu sürede 180.7797 kişi artmıştır. Bu gelişmelerden memnun olmayan hükümet 1913 yılında çıkarılmış olan Teşvik-i Sanayi Yasası’nın kapsamını genişleterek 1927 yılında yeniden kanunlaştırılmıştır. Bu teşvikten faydalanacak olan işletmeler kullandıkları beygir gücü, işletmede çalışan kişi sayısı ve yıllık çalışma sürelerine göre ayırıyordu. Bu kanunun bazı maddeleri şu şekildedir; uygun görülen işletmelere 10 hektara kadar karşılıksız arazi verilecek, gümrük ve kazanç

⁴⁶³ Aynı, s.225.

vergilerinde çeşitli bağışıklık sağlanacak, yıllık üretimin % 10'una kadar olan kısmının satışı devlet garantisinde gerçekleştirilecek, kamu ürünleri bu işletmelere indirimli olarak satılacaktır.⁴⁶⁴ Bu yasadan faydalanan işyeri sayısı 1923'ten önce 341 iken, 1923–1929 arası dönemde iki katından fazla artarak 754 olmuştur. Bu işletmelerin yarısından fazlası gıda ve dokuma sanayinde faaliyet göstermekteydi. Bu durum söz konusu kanuna rağmen özel kesimin sanayileşme adına herhangi bir çaba göstermediğinin bir kanıtıdır.⁴⁶⁵

Tablo 22. Bazı Mamullerin Yurtiçi Arz Miktarı ve Toplam Arzda Yurtiçi Üretimin Payı, (1000 Ton ve % olarak)

Yıllar	Demir-Çelik		Çimento		Kâğıt		Pamuklu dokuma		Şeker	
	Arz*	(%)**	Arz	(%)	Arz	(%)	Arz	(%)	Arz	(%)
1924	87	0	32	75	16	0	23	4	53	0
1927	92	0	97	42	21	0	23	13	67	7
1929	163	0	144	49	23	0	25	12	77	10

Kaynak: Y. Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2002, s.286.

*Yurtiçi arz miktarı: İthalat artı yurtiçi fabrika üretimi.

**Fabrika üretiminin ithalat artı yurtiçi fabrika üretimindeki payı.

1923 yılında enerji konusunda hâkim olan görüş, zorunlu durumlar dışında enerji ihtiyacımızın yerli kaynaklardan özellikle maden kömürü ile sağlanmasıdır. Ancak İzmir İktisat Kongresi ile alınan önlemler yeterli olmamış ya da iyi uygulanmamış, alınan sonuçlar sınırlı kalmıştır. Bu alanda başlıca ilerleme; 1923'te 597 bin ton olan taşkömürü üretiminin, 1930'da 1.595 bin tona yükselmesidir. Petrol ithalatı 1923'te 46 bin tondan 1930'da 93 bin tona çıkmıştır.⁴⁶⁶

1923–1929 döneminde sanayide önemli tesisler oluşturulamamış, özel sektör sahasında belirgin bir gelişme yaşanmamış, devlet kesiminde de verimsiz bazı çalışmalar gerçekleşmiştir. Teşvik-i Sanayi Kanunu ve 1929'da çıkarılan sanayiye

⁴⁶⁴ Çavdar, 2003, **Ön. ver.**, s.180.

⁴⁶⁵ **Aynı**, s.208.

⁴⁶⁶ Bülbül, **Ön. ver.**, s.117.

koruyacak kanunlarla da ciddi sonuçlar alınamamıştır.⁴⁶⁷ İzmir İktisat Kongresi ile ekonominin temelleri kurulmaya çalışılırken sanayinin geliştirilmesine de büyük önem verilmiştir. 1923 yılından sonra sanayileşme alanında bazı adımlar atıldıysa da bunların modern anlamda gelişmiş bir sanayi yapısı oluşturduğunu söylemek güçtür. 1923–1929 döneminde liberal ekonomi yaklaşımları sanayileşme amacına ulaşma açısından başarısızlığa uğramıştır. Sanayinin gelişmemiş yapısı ve teşviklerin sanayide olumlu etkiler yaratmayışı devletin 1929 Dünya Bunalımı'nı fırsat bilerek 1930'lu yıllarda bu alana girmesi ve devletçiliğin oluşması sürecini başlatmıştır.

3.2.3. Ticaret Sektöründeki Gelişmeler

Türkiye'de küçük iç ticaret⁴⁶⁸ çok ilkel ve gelişmemiş olup ülkedeki en geniş olan ticaretti. Kasaba ve kentlerde halkın çoğu küçük iç ticaretle uğraşmaktaydı. En yaygın olan manifatura ticaretidir. Manifaturacılar da çoğu yurt dışından ithal edilen patiska, yünlü kumaşlar, pazen, dikiş ve nakış malzemesi satılmaktaydı. Küçük ticarete gezici satıcılığın yanı sıra dükkânlar da mevcut bulunuyordu. Dükkânlarda ise halkın aile ekonomisi içinde üretmediği mallar ile kasaba ve kentlerde geçici süreli görev yapan kamu görevlilerinin günlük ihtiyaçlarını karşılayacak yiyecek maddeleri satılmaktaydı.⁴⁶⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ticaret sektörünün büyüme hızı aşağıdaki tabloda aktarılmıştır.

⁴⁶⁷ Aydemir, **Ön. ver.**, ss.361-362.

⁴⁶⁸ *Küçük Ticaret: köy, kasaba ve kentlerde pazar yerleri ve dükkân, mağaza şekillerinde meydana gelen alım-satım işlemleridir.*

⁴⁶⁹ Müderrisoğlu, **Ön. ver.**, ss.213-217.

Tablo 23. Ticaretin Büyüme Hızı (1924–1929), (%)

Yıllar	Büyüme Oranı
1924	15.8
1925	18.8
1926	12.4
1927	4.5
1928	1.4
1929	4.3

Kaynak: T. Bulutay; Y. S. Tezel; N. Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri:1923–1948 Tablolar**, A.Ü.SBF Yayınları, Yayın No:375, 1974, Tablo:8.2.C.

Tabloda görüldüğü gibi ticaretin en gözde uğraş olduğu 1924–1926 yıllarında büyüme hızı % 12'nin üzerinde gerçekleşmiştir. Bu yıllardan sonra tarımsal üretimdeki düşüş, 1929 dünya ekonomik bunalımı gibi önemli nedenlerden dolayı ticaret sektöründeki büyüme % 5'in altında gerçekleşmiştir. Bunlar ticaretin, halkın alım gücünün azalmasından dolayı durgunlaştığı yıllar olarak ifade edilebilir.⁴⁷⁰

Osmanlı ekonomisinde ticari faaliyetler genellikle gayri müslim azınlıkların elinde bulunuyordu. Osmanlının son döneminde yaşanan savaşlar ve mübadeleler sonucu bu azınlıklar ülkeyi terk edince Cumhuriyet'in ilk yıllarında milli bir girişimci sınıftan yoksun kalınmıştır.⁴⁷¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında yerli girişimci eksikliğinin yanı sıra Türkiye'de ilkel ticaret, el ve ev sanatları dışında Türk sermaye ve iş adamlarına ait kuruluşlar da bulunmuyordu. Türkiye'de sermaye ve bu sermayeyi yönetecek girişimci insan gücü çok sınırlıydı. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlam bir yapı üzerine kurulması gerekiyordu ve yeni yapıyı kurarken, bütün iktisadi faaliyetler, özellikle hemen hemen tamamen azınlıkların, yabancıların elinde bulunan ticari faaliyetler üzerinde tam bir iktisadî egemenlik kurmak gerekiyordu. Ticarî faaliyetlerin gelişmesi ve çeşitlenmesi, Türkiye'nin iktisadî kalkınması ancak bu şekilde gerçekleşebilirdi.⁴⁷² Atatürk'ün cumhuriyetin ilk yıllarında ticaret ile ilgili şu sözleri dikkat çekicidir; '*Ticaretimiz ise çok cılız, çünkü*

⁴⁷⁰ Bülbul, **Ön. ver.**, s.149.

⁴⁷¹ Seyidoğlu, **Ön. ver.**, s.6.

⁴⁷² Serin, **Ön. ver.**, ss.219-220.

*sermayemiz yok. Yabancılar bizi eziyor. Benim amacım milli ticareti kalkındırmak, fabrikalar açmak, yeraltı zenginliklerini meydana çıkarmak, Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır. Bunlar devletin önünde duran işler. Biz bunları kanunlaştıracamız.*⁴⁷³ Bu sözlerinden açıkça anlaşılacağı gibi cumhuriyetin ilk yıllarında ticaret kesimi de sanayi ve tarımda olduğu gibi sorunlar yaşayan gelişmemiş bir yapıdadır.

1920'ler boyunca hükümet iktisadi kalkınmanın ve modernleşmenin ana aktörü olarak yerli ve milli burjuvaziyi görmüş ve yerli, milli burjuvazinin yetiştirilmesine yönelmiştir.⁴⁷⁴ Bu politika Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İttihat ve Terakki tarafından da uygulanmıştır. Ancak dönemin şartlarından dolayı bu politika ekonomiyi kurtarmada yeterli olamamıştır. Cumhuriyet hükümeti de İttihatçıların 'milli burjuvazi' ve 'milli iktisat' fikirlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde ülkenin kalkınması milli burjuvaların kalkınmasına bağlı görülmektedir. Bu görüş Atatürk'ün görüşlerinde şu sözlerle yerini almıştır: '*Tüccar sınıfını zengin edebilmek için, ticaretin yabancı ellerde bulunmasına mani olmak mecburiyetindeyiz.*'⁴⁷⁵

İzmir İktisat Kongresi'nin ardından 1923'ten sonra uygulanan liberal iktisat politikası ticaret burjuvazisinin lehine olmuştur.⁴⁷⁶ Ticaret alanında mahallî tüccar bankaların kurulması İttihat ve Terakki döneminde başlamış ve 1923–1929 döneminde de devam etmiştir. Bankaların bünyesinde büyük toprak sahipleriyle mahallî tüccarlar bir araya gelerek ticari faaliyetlerin kredi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmişlerdir.⁴⁷⁷ Cumhuriyet'in ilk yıllarında 'milli burjuvazi' yaratılma süreci başlatılırken 'milli olmayan' tüccarların yerini, devletin değerlerine ve çıkarlarına yakınlık duyan bir kesimin alması için çaba gösterilmiştir. 1920'li yıllarda kurulan girişimlerde bakanlar, siyaset adamları ve milletvekili oranları çok yüksekti. Örneğin 1924'te kurulan İş Bankası'nın genel müdürlüğüne İktisat Bakanı Celal Bayar

⁴⁷³ Bülbül, **Ön. ver.**, s.88.

⁴⁷⁴ Varlı ve Koraltürk, **Ön. ver.**, s.128.

⁴⁷⁵ Cem, **Ön. ver.**, s.297.

⁴⁷⁶ Bülbül, **Ön. ver.**, s.87.

⁴⁷⁷ Aynı, s.99.

atanmıştır ve kurucu ortakların çoğu Atatürk'e yakınlığıyla tanınmaktadır. Ayrıca bu bankanın bütün yönetim kurulu milletvekillerinden oluşuyordu.⁴⁷⁸ Cumhuriyetin ilk yıllarından özellikle sivil asker memurlarla bir kısım büyük toprak sahibi Türkler ticaret alanında azınlık ve yabancıların yerini alarak ulusal ticari sermayenin gelişimini hızlandırmışlardır. Savaş döneminde Türkler ticaret alanında azınlıkların yerini almaya başlamıştır. İstanbul Ticaret Bakanlığında görevli bir memur Türklerin, savaştan önce ticaret ve sanayiye katılma oranını % 10'un altında tahmin etmiş; savaştan sonra ise önceleri boş oturan pek çok kişinin hükümet himayesi ile ticarete atılıp zengin olduğunu, savaş milyonerlerinin büyük bir yüzdesini Türklerin meydana getirdiğini belirtmiştir.⁴⁷⁹ Yerli tüccar milli mücadeleden hemen sonra örgütlenmiş ve Milli Türk Ticaret Birliği kurulmuştur. Bu birliğin kuruluş amacı; Levantenler ile Rum ve Ermenilerin ellerinde bulunan ticari mevkileri, milliyetçilik düşüncesi kapsamında ele geçirmek ve yabancı sermaye ile ortaklıklar kurmaktır.⁴⁸⁰ Bu amaç için devletin desteği sağlanarak yerli tüccarın hâkimiyeti; ithalat, ihracat, imalat ve ticarete sağlanacaktır.⁴⁸¹

Özetle, Türkiye'nin ilk yıllarında ticaret kesiminde Osmanlının son döneminde görülen milli burjuvazi oluşturma çabaları devam etmiş, ticaret alanında bankalar kurularak bu bankaların yönetiminde hükümete yakınlığıyla bilinen isimler öne çıkmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında milli iktisat oluşturma çabaları ticaret burjuvazisi lehine sonuçlanmış, yüksek kazançlar elde eden bir ticaret kesimi ortaya çıkmıştır.

⁴⁷⁸ Insel, **Ön. ver.**, ss.138-139.

⁴⁷⁹ Kepenek ve Yentürk, **Ön. ver.**, s.29.

⁴⁸⁰ Cem, **Ön. ver.**, s.296.

⁴⁸¹ Avcıoğlu, **Ön. ver.**, s.166.

SONUÇ

İzmir İktisat Kongresi I. Dünya Savaşı ve ardından Milli Kurtuluş Savaşı'nın hemen akabinde toplanmış olması açısından önem arz eden hayli tartışmalı bir organizasyon olarak ekonomi tarihimizin sayfalarının ilk yaprağı olmayı hak etmektedir. Bu çalışmamızda kongrenin oluşum ve toplanma sürecine girmeden önce bu kongrenin hangi iktisadi şartlarda toplandığını kavrayabilmek için Osmanlı Devleti'nden devraldığımız yapıyı iyi analiz etmek gerektiği bizce hayli önem arz etmektedir. Çünkü Türkiye ekonomisi Osmanlı'dan kalan ekonomik mirasın üzerine oturmuştu. Dış borçlar ile bu borçlar sonucu kurulan ve Osmanlı maliyesini denetim altına alan Duyun-u Umumiye İdaresi, bütçe açıkları, yabancı sermayenin ülkeyi dışarıya bağımlı hale getiren olumsuz sonuçları, ticaret anlaşmaları ile verilen ayrıcalıklar sonucu Osmanlı ekonomisinin açık pazar haline gelmesi, aktif nüfusun % 80'inin geçimini tarımdan sağlamasına rağmen tarımın gelişmemiş yapısı, sanayide son dönem çabalar harcansa da istenilen gelişmenin sağlanamaması Osmanlı Devleti'nden devraldığımız az gelişmiş ekonomik yapıyı özetlemektedir. Devraldığımız kötü mirasa bir de yaşanan savaşların etkileri eklenince, genç Türkiye harap durumda bir ekonomiyi yeniden inşa etme çabasına girmiştir. Savaşların ardından kazanılan siyasi bağımsızlıktan sonra ekonomik anlamda da bağımsızlık amaçlanmış ve yıkık durumdaki ekonomiyi canlandırmak (yeniden kurmak), uygulanacak olan iktisat politikasını belirlemek, ülkedeki ekonomik hayatın aktörlerinin (birimlerin) birbirlerini daha iyi tanımalarını sağlamak ve Batılı devletlere bir güvence vermek gibi amaçlarla, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı sırada I. İzmir İktisat Kongresi (1923) toplanmıştır. Türkiye'nin ilk ekonomi kongresi olması ve uygulanacak olan iktisat politikasında ülkedeki ekonomik birimlere söz hakkı tanınmış olması bakımından bu kongre önem taşımaktadır.

Kongreye çiftçi, sanayi, tüccar ve işçi kesimlerini temsil eden delegeler katılmış ve iki hafta süren çalışmalar sonucu bu dört grubun isteklerini yansıtan iktisadi esaslar kabul edilmiştir. Kongre sonrası süreçte alınan bu kararlar doğrultusunda pek çok yasal düzenleme yapılmıştır. Çiftçi grubu esaslarına yönelik olarak; Reji İdaresi ve aşar vergisinin kaldırılması, demiryollarının millileştirilmesi, Ziraat Bankası'nın

yeniden yapılandırılması başlıca düzenlemelerdendir. İş Bankası'nın kurulması, tüccar ve sanayicilerin Ticaret ve Sanayi Odaları'nda örgütlenmelerine yasal bir zemin hazırlanması tüccar grubu isteklerine yönelik olarak yapılan uygulamalardır. Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun genişletilerek 1927'de yeniden uygulanması, koruyucu bir gümrük politikası uygulanması amacıyla 1929'da yeni gümrük tarifesinin uygulamaya konulması ise sanayi gurubunun isteklerine yönelik düzenlemelerdir. Kendilerine “amele” sıfatıyla hitap edilen işçi kesiminin “işçi” sıfatını kongre ile kazanması, işçilere sendika kurma hakkı tanınması, sekiz saatten fazla çalıştırılmama yasağı getirilmesi, kadın ve çocuk işçilerin çalışma şartlarının düzenlenmesi işçi kesimine yönelik oluşumlardır. Dört grubun istekleri doğrultusunda alınan kararların büyük çoğunluğu kongre sonrası süreçte gerçekleştirilmiştir. İzmir İktisat Kongresi ile ekonomide hukuksal anlamda bir zemin oluşturulmuş, pek çok kanun çıkarılarak yeni düzenlemeler yapılmış ve var olan kanunlar genişletilmiştir.

Kongrede iktisadi esasların yanı sıra Misak-ı İktisadi Esasları da kabul edilmiştir. Bu esaslar kongrenin bir sonuç bildirisidir ve ekonomik hayatta milli bilinci uyandırmak istemesi bakımından önem taşımaktadır. On iki maddeden oluşan bu esaslar iktisadi olmaktan uzak, çocuksu ve saf ifadelerle yer verildiği ve boş bir hayalden ibaret olduğu şeklinde eleştiriler almıştır. Literatürde her ne kadar küçümsenmiş, eleştiriler almışsa da dönemin şartları içerisinde özellikle de milli bir ekonomi yaratma çabasında bulunduğu bir dönemde bu amaçla atılan önemli bir adımdır. Milli ekonomi oluşturulurken halkın da bu heyecana katılması, bu konuda bilinçli olması amaçlanmış ve bu doğrultuda ilkeler oluşturulmuştur.

1923–1929 arası “liberal dönem” olarak adlandırılmış, kongrede kabul edilen esaslar doğrultusunda liberal bir iktisat anlayışı ekonomide hâkim olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet ilke olarak, özel girişim eliyle serbest piyasa koşullarında sanayileşme politikası ve iktisadi denetimin milli unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı, ılımlı bir korumacılık politikası izlemiştir. Kongrede yabancı sermaye ile ilgili ayrıca kararlar alınmasına ve yabancı sermayeye karşı olunmamasına rağmen kongreden sonra istenilen düzeyde sermaye ülkeye çekilememiş, Lozan Anlaşması'nın kısıtlayıcı hükümleri dolayısıyla 1929'a kadar koruyucu bir dış ticaret politikası uygulanamamıştır. Tarımsal alanda pek çok düzenlemeye rağmen üretimde istenilen

gelişme sağlanmış büyüme oranları sınırlı kalmış, tarımın ilkel yapısı giderilememiştir. 1923–1929 döneminde sanayide önemli tesisler oluşturulamamış, özel sektörde belirgin bir gelişme yaşanmamış, devlet kesiminde verimsiz bazı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Teşvik-i Sanayi Kanunu ve 1929’da çıkarılan sanayiye koruyacak kanunlarla da ciddi sonuçlar alınamamıştır.

İzmir İktisat Kongresi ile kabul edilen esaslar doğrultusunda pek çok hukuksal düzenleme yapılmasına karşın Türkiye ekonomisinde 1923–1929 arası dönem bir gelişme dönemi olamamış, ekonomik sektörlerdeki ilerlemeler sınırlı kalmıştır. Kongrenin Osmanlıdan devralınan mirası aşmada bir etkisi olmamış, Batılı devletlere bir güvence sağlama amacı taşımasına rağmen yine de yabancı sermaye ülkeye çekilememiştir. İktisat tarihimiz açısından, düzenlenen kongre büyük önem taşımasına ve dönemin şartlarına göre anlamlı bir oluşum olmasına rağmen Türkiye ekonomisinin inşa sürecine hukuksal bir zemin oluşturma anlamında katkıları olmuş, bu kongre ile Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik sektörlerde belirgin gelişmeler sağlanamamıştır. Ancak yine de, 1923–29 yılları arası dönemde, I. Dünya Savaşı öncesi ekonomik seviyeye ulaşılabilmiş ve bu nedenle de devlet eliyle sanayileşme sürecini zorunlu kılacak olan 1929 yılındaki Büyük İktisadi Buhan’a kadar olan dönem Türkiye ekonomisi açısından literatürde telafi ve yeniden inşa dönemi olarak adlandırılacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Afetinan, Ayşe. **İzmir İktisat Kongresi: 17 Şubat–4 Mart 1923**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Aksoy, Yaşar. **Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi**, Maya Yayıncılık, 1991.

Aruoba, Çelik ‘‘Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar’’, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Türkiye Ekonomi Kurumu. A.Ü. S.B.F. Yayınları: 513. Ankara, 1982.

Avcioğlu, Doğan. **Türkiye’nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.

Aybar, Celal. **Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi: 1878–1913**, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın No: 132, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1939.

Aydemir, S. Şevket. **Tek Adam Mustafa Kemal 1922–1938**, 3.Cilt, 2.Baskı. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1966.

Aysan, Mustafa. **Atatürk’ün Ekonomi Politikası**, Kırklareli, Sermet Matbaası, 1981.

Barkan, Ömer Lütfi. ‘‘Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı’’, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Editör: Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınlar, 8–11 Haziran 1973.

Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi (1908–2005)**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

_____. **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974.

Bülbül, Yaşar. **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Özel Girişimciliğe Yönelik Devlet Politikaları**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No: 2010–11, 2010.

Cem, İsmail. **Türkiye’de Geri kalmışlığın Tarihi**, 3.Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi, 1973.

Çavdar, Tevfik. **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900–1960)**, İstanbul: İmge Yayınevi, 2003.

_____. “Cumhuriyet Devri Başlarken Türkiye Ekonomisi”, **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Seminer Tebliğleri**, İstanbul, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1973.

_____. **Osmanlıların-Yarı Sömürge Oluşu**, İstanbul: Ant Yayınları, 1970.

Duru, Cihan; Turan, Kemal; Öngeoğlu, Abdurrahman. **Atatürk Dönemi Maliye Politikası, 1.Kitap: Mondros’tan Cumhuriyet’e Mali ve Ekonomik Sorunlar**, Ankara: Tisa Matbaacılık, 1982.

Eldem, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi- Sa.96, 1994.

_____. **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi- Sa.98, 1994.

_____. “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Metinler/Tartışmalar, Editör: Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 8–11 Haziran 1973.

Ferid, Hasan. **Nakit ve İtibar-ı Mali –Bankacılık**, Cilt:3, İstanbul, 1334/1918.

Herslag, Z.Y. **Turkey: The Challenge of Growth**, E.J. Brill-Leiden, 1968.

İnsel, Ahmet. **Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996.

İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 04 Mart 1923**, İstanbul, 2004.

Kasaba, Reşat. **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, İstanbul, Belge Yayınları, Çeviren: Kudret Emiroğlu, 1993.

Kazgan, Gülten. **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Karabekir, Kâzım. **İktisat Esaslarımız: Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi**, İstanbul, Emre Yayınları, 2001.

Kepek, Yakup; Yentürk, Nurhan. **Türkiye Ekonomisi**, 6. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1994.

- Keyder, Çağlar. **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)**, Ankara, Yurt Yayınevi, 1982.
- Kuruç, Bilsay. **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987.
- McGowan, Bruce. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600–1914**, Editör: Halil İncik, Donald Quataert, Çeviren: Ayşe Berktaş, Cilt:2, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004.
- Müderrişoğlu, Alptekin. **Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi**, Ankara, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1998.
- Nadaroğlu, Halil. "Türkiye'de Kamu Giderleri", **Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Seminer Tebliğleri**, İstanbul, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1973.
- Oral, Atilla. **Atatürk ve İktisadi Kalkınma "Türk Ticaret ve Sanayi Tarihinde" Atatürk Dönemi**, İstanbul, Yeğenağa Matbaası, 2006.
- Ökçün, Gündüz. **Türkiye İktisat Kongresi; Haberler, Belgeler, Yorumlar**, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997.
- _____. **Osmanlı Sanayi İstatistikleri: 1913–1915**, İstanbul: Hil Yayın, 1984.
- Önsoy, Rifat. **Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi: 1500–1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- _____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para: 1326–1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt:2, Çeviren: Serdar Alper, Editörler: Halil İncik, Donald Quataert, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004.
- _____. **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500–1914**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988.
- _____. **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820–1913)**, İstanbul, Yurt Yayınları, 1983.
- Parasız, İlker. **Türkiye Ekonomisi: 1923'den Günümüze Türkiye'de İktisat ve İstikrar Politikaları Uygulamaları**, Bursa, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1991.
- Seyidoğlu, Halil. **Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası**, Ankara, Turhan Kitabevi, 1982.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1986.

- Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, **Türkiye’de Tarım**, Editör: Fahri Yavuz, Aralık 2005.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Yayın No: 683, Ankara, 1973.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. **Sanayi Sayımı 1927**, Yayın No:584, Ankara, 1969.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. **Kalkınan Türkiye: Rakamlarla 1923–1968**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, Yayın No: DPT 772-KD:62, 1969.
- Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları. **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: II-III, Ankara, 1961.
- Türk, İsmail. ‘‘Atatürk ve Türk Mali Sistemi’’, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Türkiye Ekonomi Kurumu. A.Ü. S.B.F. Yayınları: 513. Ankara, 1982.
- Tezel, Y. Sezai. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, 5. Basım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Toprak, Zafer. **Türkiye’de Milli İktisat: 1908–1918**, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.
- Ülken, Yüksel. **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, Yapı Kredi Bankası, 1981.
- Quataert, Donald. **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876–1908**, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- _____. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600–1914**, Editör: Halil İncılık, Donald Quataert, Çeviren: Süphan Andıç, Cilt:2, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004.
- Yeniay, İ. Hakkı. **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 1074, Ekin Basımevi, 1964.

Ansiklopediler

- Akar, Şevket Kamil. ‘‘Osmanlı Maliyesinde Bütçe Uygulaması’’, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Boztemur, Recep. ‘‘XIX. Yüzyılda Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu’’, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923–1978, Editör: Memduh Yaşa, İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980.

Güran, Tefvik. “Tarım Politikası: 1839–1913”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ekonomisi Ansiklopedisi**. Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Gürsel, Seyfettin. “Osmanlı Dış Borçları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ekonomisi Ansiklopedisi**. Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Kütükoğlu, Mübahat. “Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri”, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Keyder, Çağlar. “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi”, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Martal, Abdullah. “Osmanlı Sanayileşme Çabaları: XIX. Yüzyıl”, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Mardin, Şerif. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ekonomisi Ansiklopedisi**. Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Rifat, Önsoy. “Muharrem Kararnâmesi ve Düyun-u Umumiye İdaresi”, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Thobie, Jacques. “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ekonomisi Ansiklopedisi**, Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Toprak, Zafer. “Tanzimat’tan Sonra İktisadi Politika”, **Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Yılmaz, Faruk. “Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları”, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Zaim, Sabahaddin. Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti’nin İktisadi Durumu”, **Osmanlı İktisat Ansiklopedisi**, Cilt:3 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Sürelî Yayınlar

Acartürk Ertuğrul, Kılıç Ramazan. “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, **Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt-Sayı:29–2, 2011, s.s.1–21.

- Alkan, Mehmet. Türkiye İktisat Kongresi–1923-İzmir'e Katkı–2 : "Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi'ne Tevdii Edilen Rapor", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 47–1, 1992, ss.395–402.
- Burak, D. Mehmet. ‘‘Camilla Jacquart’’ın Raporuna Göre Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi’’, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt: 16, No: 1, Mart 2008, ss.221–236.
- Coşkun, Ali. ‘‘Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi’’, **Atatürkçü Düşünce Dergisi**, Sayı:4, Kasım 2003, ss.72–77.
- _____. ‘‘Cumhuriyet Dönemine Toplu Bakış ve Ekonomik Gelişmeler’’, **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, Sayı:23–24, (Eylül-Aralık, 1998), ss.3203–3208.
- Dikmen, Nedim. ‘‘Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları’’. **Karadeniz Teknik Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt-Sayı: 19–2, Eylül 2005, ss.137–159.
- Erkan, Hüsnü. ‘‘Cumhuriyet’in Kuruluşundan Bugüne Türk Ekonomisinde Temel Dönüşümler-Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Türk Ekonomisi’’, ss.19–65. <http://kisi.deu.edu.tr/husnu.erkancumhuriyet.html>
- Gökçen, Ahmet. ‘‘Cumhuriyet Döneminde İktisadi Gelişme’’, **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, Sayı:23–24, (Eylül-Aralık, 1998), ss.3255–3264.
- Hafizoğulları, Zeki. ‘‘İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler’’, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt-Sayı: XVI–46, Mart 2000. <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=317> (Erişim Tarihi: 03 Mart 2012)
- Kal’a, Ahmet. ‘‘Cumhuriyet Ekonomisinde İlk Dönem Gelişmeler (1923–1939)’’, **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, Sayı:23–24, Eylül-Aralık 1998, ss.3305–3312.
- Kaplan, Leyla. ‘‘Cumhuriyetin İlk Yıllarında Hükümetin Milli Ekonomi Oluşturma Girişimlerine Bir Örnek’’, **Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, VI/22 1998, ss.159–164.
- Karataş, Muhammed. ‘‘Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisinin Temellerinin Atılmasında İzmir İktisat Kongresi’nin Yeri ve Önemi’’, **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, Sayı:23–24, Eylül-Aralık 1998, ss.3317–3324.
- Kılınç Cüneyt, Şener Sefer. ‘‘Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Yabancı Sermaye’’, **Bilgi Dergisi**, Sayı:16, 2008, s.s. 22–49.
- Koç, Yıldırım. ‘‘İzmir İktisat Kongresi (1923) ve İşçiler’’, **Egiad Yarın Dergisi**, Ağustos 2009, ss.1–8.

- Öztürk, Serdar; Yıldırım, Fatih. "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", **C.U. İİBF Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-2, 2009, ss.145-165.
- Özyurt, Hasan. "Atatürk'ün İktisadi Görüşleri ve Uygulamaları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı:13, Ağustos 1981, ss.125-138.
- Pamir, Aybars. "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı:51-2, 2002, s.s. 80-119.
- Sabır, Hasan. "Atatürk'ün Ekonomi Anlayışı", **Sayıştay Dergisi**, Sayı:62, Temmuz-Eylül 2006, ss.3-19.
- Şener, Sefer; Kılınç, Cüneyt. "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yabancı Sermaye", **Bilgi Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-1, 2008, ss.22-49.
- Serin, Necdet. "Atatürk'ün İktisadi Politika Anlayışı", **Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:2, 1988, ss.215-222.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", **Ankara Üniversitesi Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 28-46, 2009, ss.53-69.
- Şeker, Murat. "Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı: 8-2, 2007, ss.115-134.
- Toprak, Zafer. "70. Yılında İzmir İktisat Kongresi", **Görüş Dergisi**, Sayı:8, Mart 1993, ss.64-69.
- Ülken, Yüksel. "Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar- Eylemler- Olaylar", <http://iudergi.com/tr/index.php/iktisatmecmua/article/viewFile/7623/7125> (Erişim Tarihi: 02 Mayıs 2012)
- Varlı, Arzu; Koraltürk, Murat. "II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi", **ÇTTAD**, IX/20-21, 2010, ss.127-142.
- Yavuz, Ali. "Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler", **SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 20, Aralık 2009, ss.203-226.
- Yıldırım, İsmail. "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine bir Değerlendirme: 1838-1918", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı:11-2, s.s 313-326.

Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi, 30 Ekim 1981
 Hâkimiyet-i Milliye, 15 Şubat 1923
 Hâkimiyet-i Milliye, 7 Mart 1923
 Hâkimiyet-i Milliye, 11 Mart 1923
 Milliyet Gazetesi, 22 Şubat 1973
 Milliyet Gazetesi, 4 Kasım 1981
 Milliyet Gazetesi, 5 Kasım 1981
 Milliyet Gazetesi, 15 Şubat 1983
 Milliyet Gazetesi, 26 Ağustos 1997
 Milliyet Gazetesi, 2 Mayıs 2004
 Vakit Gazetesi, 14 Ocak 1923
 Vakit Gazetesi, 15 Şubat 1923
 Vakit Gazetesi, 18 Şubat 1923

İnternet Kaynakları

<http://www.kultur.gov.tr/TR,25262/1927.html> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2012)

<http://www.kultur.gov.tr/TR,25260/1925.html> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2012)

<http://www.kultur.gov.tr/TR,25266/1931.html> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2012)

<http://www.kultur.gov.tr/TR,25259/1924.html> (Erişim Tarihi: 30 Mart 2012)

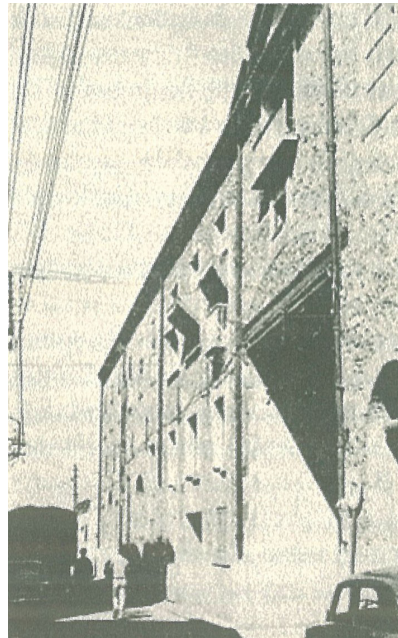
<http://kisi.deu.edu.tr/husnu.erkancumhuriyet.html> (Erişim Tarihi: 28 Ocak 2012)

<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=317> (Erişim Tarihi: 03 Mart 2012)

<http://www.tarimkredi.org.tr/goster.php?tablo=topic&id=1> (Erişim Tarihi: 27 Mart 2012)

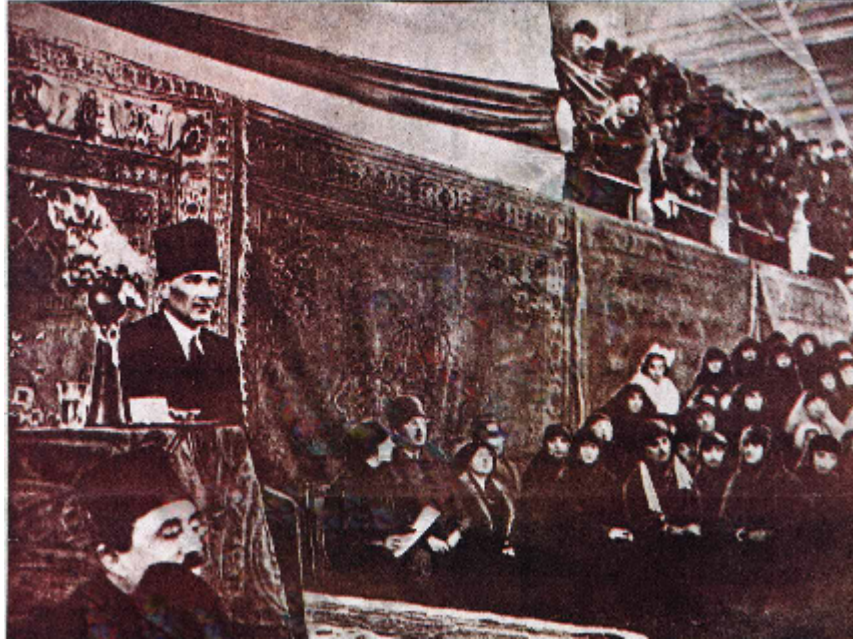
EK 1. KONGRE İLE İLGİLİ FOTOĞRAFLAR

1. İzmir İktisat Kongresi'nin toplandığı Kemeraltı mevkiindeki Homparsomyan İncir-Üzüm işletmesi olarak kullanılan bina.⁴⁸²

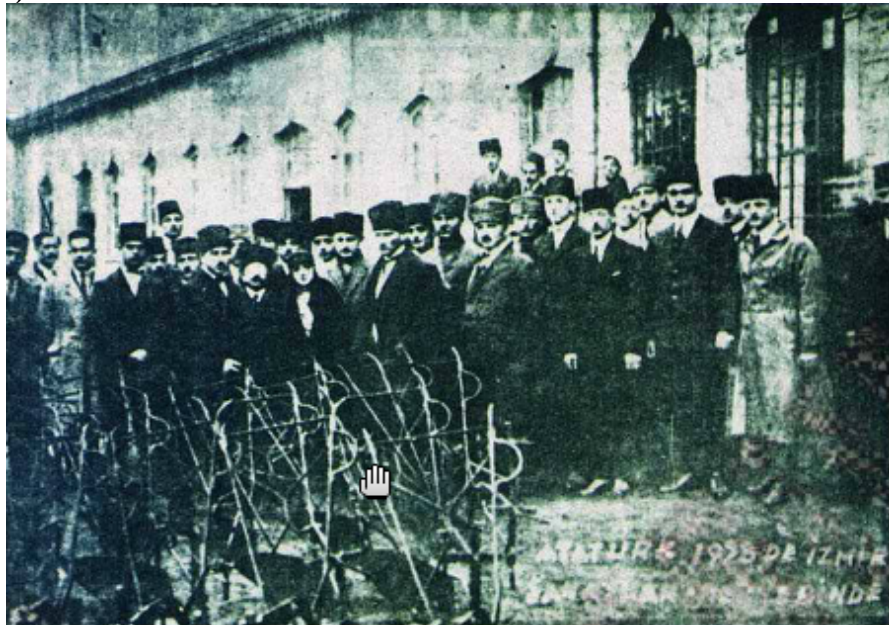
⁴⁸² İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, **İzmir İktisat Kongresi:17 Şubat-4 Mart 1923**, s.6. ve **Milliyet Gazetesi**, (04 Kasım 1981)

2. Kongre binasının iç görünümü.

Kongre salonunun duvarları rengârenk halılarla kaplanmıştı. Başkanlık kürsüsü ve sıra sıra dizilmiş sandalyelerde bayan dinleyiciler, asma katta da erkek dinleyiciler yer almıştır.⁴⁸³

3. İktisat Kongresi'ne bağlı olarak İzmir Sanatlar Mektebi'nde açılan Yerli Malı Sergisi'ni Atatürk, Latife Hanım ve arkadaşları gezerken (10 Şubat 1923).⁴⁸⁴

⁴⁸³ Milliyet Gazetesi, (04 Kasım 1981), s.1.

⁴⁸⁴ Milliyet Gazetesi, (04 Kasım 1981), s.1.

4.Kongre dolayısıyla Atatürk onuruna Hükümet Konağında verilen resepsiyona katılanlara takılan kokart.

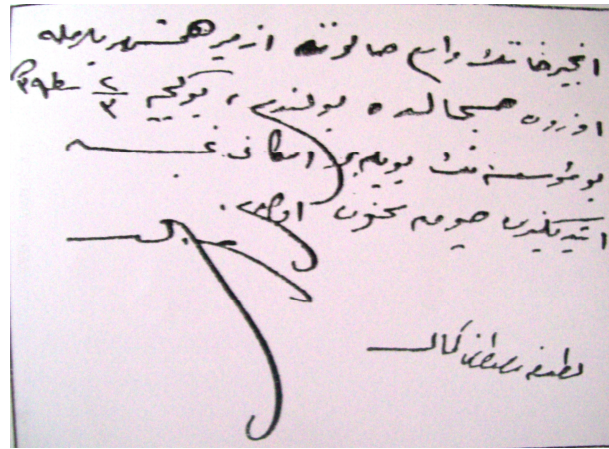
İzmir Belediyesi Hükümet Konağında Atatürk için bir akşam yemeği düzenlemiştir. Bu davette kırmızı beyaz ipekten kurdele ile sarılmış kart, davetlilere verilmiştir.⁴⁸⁵

5. Hanımlarla toplantı. Mustafa Kemal İktisat Kongresi için geldiği İzmir’de hanımlarla bir söyleşi yapmıştır. Toplantı, İktisat Kongresi’nin yapıldığı binada gerçekleşmiştir.

⁴⁸⁵ Milliyet Gazetesi, (04 Kasım 1981), s.2.

6. İktisat Kongresi'nin toplandığı salonda İzmirli ile buluşan Atatürk'ün teşekkür yazısı.

İncir Hanın vasi salonunda İzmir Hemşerilerimle uzun hasbihalde bulundum, bu gece 2/3 Şubat 1339 bu müessesenin böyle bir imkânı bahşettiğinden çok memnun oldum.
M. KEMAL, LATİFE MUSTAFA KEMAL

7. Kongreye Katılan Delege Grupların Amblemleri

Çiftçi Grubu

Tüccar Grubu

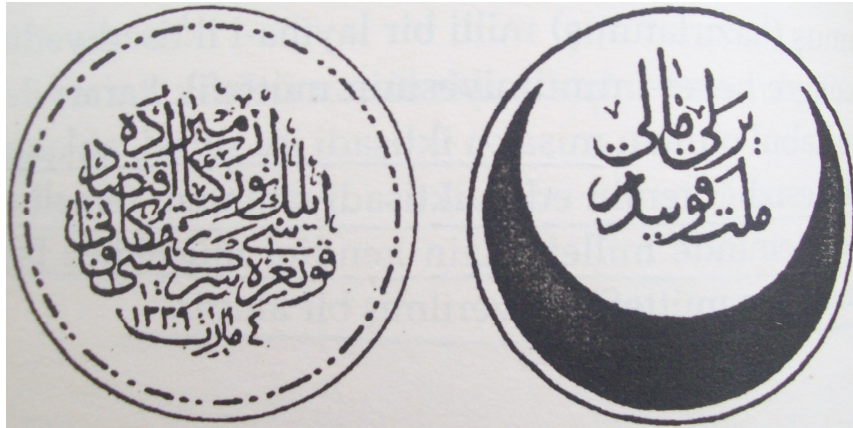

Sanayi Grubu

İşçi Grubu

8. Kongre Sergi Madalyası⁴⁸⁶

Bir tarafında: İzmir'de ilk Türkiye İktisat Kongresi Sergi Mükâfatı, 4 Mart 1339

Diğer tarafında: Yerli malı millet kuvvetidir.

9. İzmir İktisat Kongresi Anısına İzmir'de (Konak) Yapıtılan Anıt

⁴⁸⁶ Karabekir, Ön. ver., s.162.

EK-2 KONGRE İLE İLGİLİ BAZI GAZETE HABERLERİ

1. Hâkimiyet-i Milliye, 16 Şubat 1339 (1923)

İktisad Kongresi Cuma İrtesi Açılacak

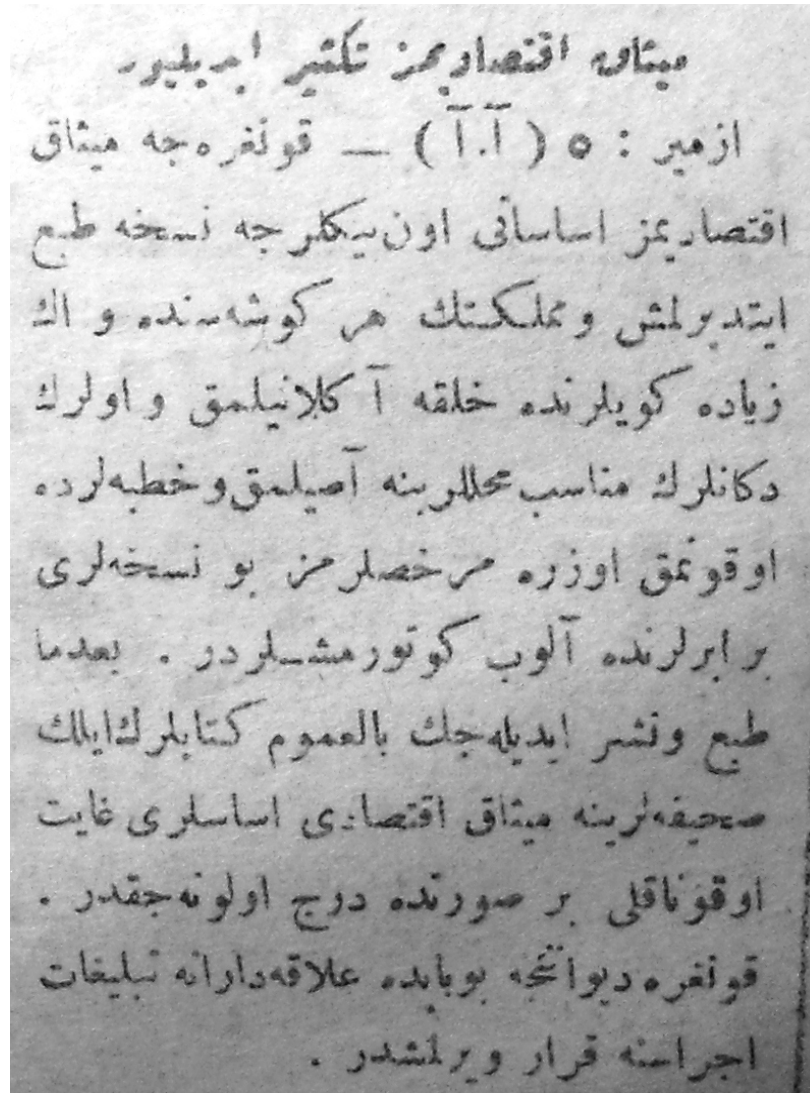
Kongre Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin irâd edeceği bir nutk-ı iftitâhîsi ile küşâd edilecektir.

İzmir: 15 (Sahib-i imtiyâzımızdan) İktisad Kongresinin küşâdı Cuma irtesi gününe ta'lik edilmiştir. Cuma günü muhtelif zümreler arasında husûsî ve ihzârî ictimâlar akd edilecektir. Kongreye intihâb olunan İzmir murahhasları arasında İzmir Türk İşçi kadınlarından dört hanım vardı. Bugüne kadar İzmir'e muvasâlat eden muhtelif vilâyât murahhaslarının adedi dokuz yüze bâliğ olmaktadır. Diğer murahhasların birçoğu yollarındadır.

Kongrenin ictimâ edeceği bina dâhilinde kongreye iştirâk eden murahhaslar tarafından getirilen ve Anadolu'nun masnû'ât ve ma'mûlâtını ve mahsûlâtını ihtivâ eden bir sergi açılmıştır. Sergiye birçok ecnebi mü'esseseler de iştirâk etmiştir. İktisad Kongresinin küşâdı münasebetiyle Reji tarafından ma'mûlâtı miyânında İktisad Kongresi Hatırası yazılı sigaralar yapıdırılmıştır. Posta ve Telgraf Müdüriyeti Umûmiyyesi tarafından yine bu kongre hatırasını te'yîden posta pulları üzerinde (Surşarj?) yapılmış ve kongre binası dâhilinde Posta ve Telgraf Şu'beleri küşâd olunarak mu'âmelâta başlanmıştır.

Küşâd merasimine a'id proğram ihzâr edilmiştir. Kongre, Başkumandanımız Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından irâd buyurulacak bir nutk-ı iftîhî ile küşâd edilecektir.

2. Hâkimiyet-i Milliye, 7 Mart 1923, s.3. (Misak-ı İktisadî'nin Kamu Oyuna Duyurulması)

Misak-ı İktisadimiz Teksîr Ediliyor

İzmir: 5 (A.A.)- Kongre'ce Misak-ı İktisadîmiz esâsâtı on binlerce nüsha tab ettirilmiş ve memleketin her köşesine ve en ziyade köylerinde halka anlatılmak ve evlerin, dükkânların münâsip mahallerine asılmak ve hutbelerde okutulmak üzere murahaslarımız bu nüshaları beraberlerinde alup götürmüşlerdir. Ba'demâ tab ve neşredilecek bi'l-umûm kitabların ilk sahifelerine Misak-ı İktisadî esâsları gâyet okunaklı bir suretde derc olunacaktır. Kongre Divânınca bu bâbta alâka-dârane teblîgât icrâsına karâr virilmiştir.

3. Vakit, 19 Şubat 1923

İktisat Kongresinde Re'is İntihâbı

Manisa Sanayi Murahhası Kâzım Karabekir Paşa riyâsete intihâb edilmişdir. Re'is vekilleri intihâbı ilk celsede ikmâl edilememiştir.

İzmir 18 Şubat (Muhabir-i mahsusumuzdan), İktisat Kongresi dün öğleden sonra ikinci celsesini akd etmiş ve bu (...) re'is ve reis-i sâniler intihab edilmiştir. Riyâsete Manisa tarafından sanayi murahhası intihab edilmiş olan Kâzım Karabekir Paşa intihâb edilmiştir. Muhtelif zümrelerden bir re'is vekili intihâbı (...) ilm (...) nasbını ikmal edilememiştir. Yalnız tacirler namına ticaret odası reisi Mahmud Bey reis vekili intihâb edilmiştir. Çiftçi, amele, sanatkârlar zümrelerinden re'is vekilleri ve kâtibler intihâbı bugün icrâ edilecektir. Kongre her livâ murahhaslarından birer zâtın terfiki ile encümenler teşkiline karâr virmişdir.

EK-3 KONGREDE KABUL EDİLEN ESASLAR

1. Misak-ı İktisadi Esasları⁴⁸⁷

Madde 1: Türkiye; milli hudutları dâhilinde, lekesiz bir istiklal ile dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir.

Madde 2: Türkiye halkı milli hâkimiyetini, kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiçbir şey feda etmez ve milli hâkimiyete dayanan meclis ve hükümetine daima yardımcıdır.

Madde 3: Türkiye halkı, tahribat yapmaz; imar eder. Bütün mesai iktisaden memleketi yükseltmek amacına yönelmiştir.

Madde 4: Türkiye halkı kullandığı eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır: Vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçır. Milli üretimi temin için gerekirse geceli gündüzlü çalışmak ilkedir.

Madde 5: Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerine oturduğunun farkındadır. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Madenleri kendi milli üretimi için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımaya çalışır.

Madde 6: Hırsızlık, yalancılık, inkâr ve tembellik en büyük düşmanımız; taassubdan uzak dindarâne bir manevi kudret her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı kutsal varlıklarına, topraklarına şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşman fesat ve propagandalarından nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyi bir vazife bilir.

⁴⁸⁷ Karabekir, **Ön. ver.**, ss.31-32.

Madde 7: Türkler, irfan ve marifet aşığıdır. Türk, her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir; fakat her şeyden evvel memleketinin malıdır. Maarife verdiği kutsiyeye dolayısıyla Kandil gününü aynı zamanda kitab bayramı olarak tes' id eder.

Madde 8: Birçok harpler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir. Bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdâd mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi bedeni terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına da aynı dikkat ve ehemmiyeti göstermekle beraber cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

Madde 9: Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve kurumlarına düşman olmayan milletlere daima dosttur; Ecnebi sermayesine ilgili değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla aracı istemez.

Madde 10: Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; işlerde tekel etmez.

Madde 11: Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.

Madde 12: Türk kadını ve kocası, çocukları iktisadi misaka göre yetiştirir.

2. Çiftçi Grubu Esasları⁴⁸⁸

Toplamda 96 madde olan çiftçi grubu esaslarından bazıları şunlardır;

Reji Meselesi

Madde 1: Reji idare ve usulünün kaldırılması.

⁴⁸⁸ Afetinan, **Ön. ver.**, ss.21–32.

Madde 2: Tütün ziraat ve ticareti serbest olup ihraç edilecek tütünlerin işlenmiş olması ve tütün vergilerinin tüketicilerden uygun surette alınması.

Ziraat ve Maarif Meselesi

Madde 1: Köylülere çiftçilere ziraatin muhtelif şubelerini pratik olarak öğretecek surette yazılmış kitab ve mecmualar bastırılarak bedava dağıtılması.

Madde 2: Umum ilk ve orta mekteplerde ileri memleketlerde olduğu gibi sanayi ve ziraatin de pratik olarak gösterilmesi.

Madde 3: Her livada, birbirine yakın olan köyler için yeterli arazisi olan yatılı birer ilkokul açılması ve bu mekteplerde ilkokul dersleriyle birlikte pratik ve teorik basit ziraat dersleri gösterilmesi.

Madde 4: Her Liva'nın büyüklüğüne göre ameli ziraat tedrisatında bulunulmak üzere numune çiftliği mahiyetinde tali mektepler yapılması.

Madde 5: Âli tahsil için bir ziraat mektebi kâfi görülerek bu mektebin Anadolu'da tesis ve mektebin teessüsünden ve Halkalı'nın bilumum levazımı tedrisiye ve demirbaş eşya ve sairesinin naklinden sonra Halkalı Ziraat Mektebinin yeni mektebe nakli ve yeni tesis edilecek mektebin mevkiinin tayin edilmesi hususunun hükümete bırakılması.

Madde 6: Köylerdeki ilkokul mekteplerinin mutlaka beş dönümlük bir bahçesi ve iki ineklik fenni bir ahır ve kümesi, yeni usul bir arılığ ve öğretmenler için iki odalı bir evi olması. Arazisinin bir kısmı sebze ve bir kısmı çiçek, bir kısmı da fidancılığa ayrılarak, öğretmenlerin gözetimi altında bizzat öğrenci tarafından idare edilerek, masraf ve gelirlerinin de köy öğretmenlerine ait olması ve bu suretle çocuklara pratik olarak çiftçiliğin öğretilmesi ve münevver zevatında köylerde yerleşmelerinin teşviki.

Madde 8: Kışla ve askerî talimgâhlarda pratik ziraat öğretimi yapılması.

Madde 9: Geçici suretle her livada birer seyyar Ziraat Mektebi açılması.

Aşar Meselesi

Madde 1: Aşarın kaldırılması.

Madde 2: Türkiye’de yaşayan bütün efrada yaygın olmak üzere ve bütçede denge temin amacıyla herhangi bir nam ve hangi usul ile olursa olsun, ılımlı bir vergi ihdas edilmesi.

Ziraat Bankası ve Zirai Kredi Meseleleri

Madde 1: Hükümetin Ziraat Bankası’ndan aldığı paraları mümkün mertebe süratle ve her bir borca öncelikli olarak iade etmesi ve bundan böyle Ziraat Bankası sermayesinin hükümet tarafından hiçbir sebep ve bahane ile bir diğer tarafa sarf edilmemesini temin.

Madde 6: Seferberliğin başlangıcından beri çiftçiden alınmış olan her türlü hayvanat, hububat ve iâşe zahiresi bedellerinin ve başka suretlerle meydana gelen her türlü nakliyat ücretlerinin hükümetçe ödenmesi ve bunların, teşekkül edecek olan teavün şirketlerine verilmesiyle, mukabilinde, alacaklı olan çiftçilere şirket hisselerinin verilmesi.

Yollar Meselesi

Madde 1: [...] mümkün mertebe kısa bir müddet zarfında memleketin her tarafının örümcek ağı gibi asrî ve vesait-i taşıtlar ile teşhizi.

Madde 3: Köylerden kasabalara ve istasyonlara ve kaza merkezlerinden vilayet merkezlerine doğru yapılacak olan yollar için mühendis ve kondoktörler tayini ve vesait-i fenniye ve sınaîye tedariki.

Madde 4: [...] şimendifer tarifelerinin kilometre başına alınmak üzere makul bir düzeye indirilmesi ve bilumum zirai mahsulât ve palamut ve hayvanat ve hayvansal ürünlerin ve madenlerin ve orman ürünlerinin ve işçilerin naklinin asgari tarifeye tabi tutulması [...]

Madde 7: Taze olarak sevk edilecek meyve ve sebzelerin nakline hususi vagonlar itası ve süt, kesilmiş hayvanlar ve balıkların nakline buzlu soğuk mahzenli vagonlar verilmesi.

Madde 9: Dekovil hatlarının⁴⁸⁹ mümkün olan yerlerde yapılması.

⁴⁸⁹ *Dekovil Hatları: Kısa zamanda az bir çaba ile döşenebilen demiryolu.*

Orman Meselesi

Madde 3: Köylü ve bilumum çiftçilerin ve çiftlik sahiplerinin binalarını ve aletlerini yapmak için muhtaç oldukları kerestelerin parasız ve müşkülatsız devlet ormanlarından kesilmesine müsaade verilmesi.

Madde 9: İpek kozası mahsulünün artması için dut bahçelerinde ağaç kesiminin önlenmesi.

Ziraatta Hayvanat Meselesi

Madde 1: Memleketimiz her nevi ehli hayvanlar yetiştirmeğe müsait olduğu halde, damızlık seçmek ve bunları çoğaltmak yolunu bilmediğimizden büyük ve küçükbaş hayvan bilgisinin bir sanat olarak kabulü ve İktisat Vekâleti'ne bağlı ve müstakil olmak üzere bir müdürlük teşkil edilerek her cins ehli hayvanlarımızın ıslahı ve çoğaltılması.

Madde 13: Uygun mahallerden hükümet marifetiyle hayvan celbedilerek, köylere ve çiftlik sahiplerine, bedelleri taksitle alınmak üzere dağıtılması.

Çiftçiliğe Ait Bazı Maddeler

Madde 4: Memleketimizde bol yetişip dahilde sarf ve tüketilen ziraat ve hayvanat mahsulatının yabancı mallara/ürünlere karşı himayesi.

Madde 9: Yabancılara mal edinme hakkı tanımamak şartıyla devlet/hazine arazisinde hakkı-ı mülkiyetin mutasarrıfının kayıtsız şartsız temini.

Madde 10: Yeni usul çerçeveli arı kovanlarının tamimi için, bunların on sene süre ile her türlü vergiden istisnası.

Madde 12: Meyve ağaçlarını çoğaltmaya teşvik için, yeniden vücuda getirilecek meyve bahçelerinin, meyve verdikleri tarihten itibaren beş yıl süre ile vergiden afları.

Ziraatta Makine Meselesi

Madde 3: Memleketimizin taşıt araçları ve yakacağı müsait bir yerinde bir tarım araçları fabrikası açılarak, şimdilik, hiç olmazsa saban, pulluk, tırmık, merdane, çapa

makinesi, tınaz makinesi vs. basit makinelerin bu fabrikada üretilmesi ve fabrikanın gittikçe terakki ve tekemmül ettirilmesi.

Madde 6: Tarım araçlarının gümrük vergisinden muafiyeti süresinin devam ettirilmesi[...]

3.Tüccar Grubunun İktisadi Esasları⁴⁹⁰

Toplamda 134 madde olan tüccar grubu esaslarından bazıları şunlardır;

Bankalar

Madde 1: Uygun bir isim altında bir ticaret ana bankası teşkili.

Madde 2: Tekâlif-i Milliye ve iaşe bedeli vesaire olarak tüccarın hükümette olan matlubatı bankaya verilerek ashab-ı matlube mazbatalarına mukabil nabka senedi itâsı.

Madde 3: Çıkarılacak hisse senedatının Türkiye tebasına ve Türk Anonim vesaire şirketlere tahsisi.

Madde 4: Hükümetin dâhil bankaya bir sermaye koyarak hissedarlığa iştiraki ve ancak hükümet aldığı bu hisseleri talep vukuunda föy ihraciyle halka satarak yavaş yavaş alâkasının kat'ı.

Kambiyo ve Borsa İşleri

Madde 1: Kambiyo merkezleri ve bilhassa nakit ve tahvilât borsalarının millileşmesi ve buralara Türk'e düşman siyasi entrikaların girmesine engel olunması ve borsaların ıslahı.

Madde 2: İstanbul'dan maada büyük ticaret merkezlerinde esham ve tahvilât borsaları küşadı.

Madde 3: Yabancı kambiyo sununun ani yükselmesinden ve düşmesinden mütevellid reaksiyonlardan piyasayı koruyacak önlemler alınması.

⁴⁹⁰ Karabekir, **Ön. ver.**, s.57-86.

Madde 4: Borsayı bankaların altüst etmesine ve lüzumsuz hava oyunlarına mani olmak üzere büyük sermayeli millî bankalar marifetiyle müsmir müdahalâtın icrası.

Maden Meseleleri

Madde 1: En mühim bir servet membaı olan madenlerimizin mebzuliyet ve kurbiyetlerine göre birkaç mühim havzaya tefriki ve mümkün olduğu kadar kendi fen adamlarımızın muavenet ve iştirakiyle ilmî bir surette tetkik edilmesi ve en haiz-i ehemmiyet olanlarının da millî menafiimize göre istismarı ve bu maksatlar için bir de tabakatülarz darülmesaisi yapılarak tabakat haritasının da bir an evvel tersimi.

Madde 4: Harp ve işgal dolayısıyla işletilmesi mümkün olmayan madenlerin hükümetin istediği kararlaştırılmış vergiler, yani cerib⁴⁹¹ harcının affı ve fakat bu muafiyetin yalnız Türkiye tebaasına hasrı.

Madde 6: Kok ve antrasit türleri hariç olmak üzere, ihtiyacımızı temin eden maden kömürlerimizin yabancı maden kömürlerine karşı korunması.

Madde 8: [...] bütün milli müesseseler ile şimendiferlerimizin ve yerli fabrikalarımızın ve ulaşım şirketleriyle ziraat makinelerinin yerli kömürü kullanmalarının temini.

Deniz Ticareti Meseleleri

Madde 1: Kendi limanlarımızda kendi bayrağımızdan başkasının ticaret yapamaması ve kabotajda bağımsızlık hakkımızın tamamen kullanılması.

Madde 2: Armatörlere vapur almak hususunda en büyük müsaade ile sermaye temin edecek deniz ticareti bankalarının tesisi ve bu bankaların merkez sigortacılığını da yapması.

Madde 3: Donanma Cemiyetinin sermaye ve matlubatının evlad-ı şühedaya tahsis ve temliki ve bu sermaye ile bir deniz ticareti bankası tesisi.

Madde 4: Deniz sanayimizin himayesi için hükümete ait araziden tersane mahalli olabilecek yerlerin karşılıksız hemen sanayi-i bahriye ustalarıyla amelesine teslimi.

⁴⁹¹ Cerib: Eskiden kullanılan bir tarla ve arazi ölçüsü, dönüm.

Madde 6: İnşaat tezgâhlarının ve ustalarının beş sene süreyle rüsumdan muafiyeti.

Madde 7: Yapılacak deniz taşıtları hammaddelerinin ve motorlarının rüsumdan muafiyeti.

Madde 9: Üç yüz tondan yukarı inşaat yapacak tezgâhlara hükümetçe mükâfatlar verilmesi.

Gümrük Siyaseti

Madde 1: Dâhilî ve mili sanayinin gelişmesi, yerli üretim ve hammaddenin ve deniz ürünlerinin revacını temin edecek şekilde koruyucu bir gümrük sistemi takibi ve gümrük meselelerinde yabancı müdahalelerin kabul edilmemesi.

Tekel Sisteminin Kaldırılması

Madde 1: Birçok siyasi entrikalara konu olan tekellerin, memleketi daima kemirmek ve emmekten başka, çalışma serbestisi ve pratik ticareti de ilga edecek derecede zararlarına yol açtığı malum olmasına binaen, yabancı sermayelerinin hükümetle iştirak ederek memleket tarım ürünlerini veya sanayi veya ticaretini tekeline alamaması ve mevcutlarının kaldırılması.

Ticari Kanun ve Hükümlerinin Islah ve Tadili

Madde 2: Kara ve deniz ticaret kanunlarımızın, tadilata mazhar edilmek suretiyle tüccara ve ülkenin ihtiyaçlarına daha yararlı bir hale konulması ve ticarete müteallik kanunların tanzimine memur komisyonlarda ticaret odalarından da üye bulunması.

Dış Ticaret Müesseseleri

Madde 3: Uygun olan büyük harici ticaret merkezlerinde Türk ticaret odaları tesisi ve açılması.

Madde 5: Dış ticareti kolaylaştırmak için, memleketimizin muayyen mahallerinde dış ticaret, mahsulât ve mevâdd-ı ibtidaiye sergileri tesisi.

İktisadi Eğitim

Madde 2: Türkiye'nin önemli ticaret merkezlerinde ticaret mekteplerinin açılması.

Madde 3: Her yerde ve bilhassa ticaret mektebi açılmayan mahallerde serbest ve mecburi çırak mektepleri tesisi.

Kâr Vergisi

Madde 1: [...] az kazanan ticaret ve sanayi müntesipleri için ağır olmayacak bir surette tanzimi ve bilhassa kanunun, kazanç nispetlerine ve yapılan muamelata göre vergi tarhı esasını ihtiva eylemesi.

Vesait-i Nakliye Meselesi

Madde 3: Memleketimizin iktisadi ana hatları olacak demiryolları inşasının hükümetçe bir program olarak kabulü.

Madde 9: Tayyare ile posta nakliyatı icrasına müsaade olunması ve hava hatlarımızda hava taşıtları işletme hakkının Türk şirketlerine ve Türk tebaasına tahsisi.

4.Sanayi Grubunun İktisadi Esasları⁴⁹²

Toplamda 24 madde olan sanayi grubu esaslarından bazıları şunlardır;

Gümrüklerde Himaye Usulü

A: Memleketimizde ihtiyaçlarımıza kâfi bir derecede imal olunan malların hariçten ithaline, ağır gümrükler konulması suretiyle engel olunması.

B: Memleketimizde mevcut ve ihtiyaca kâfi olan hammaddelerin ağır gümrük vergileri vaz'ıyla hariçten ithalinin önlenmesi ve bilakis, memleketimizde mevcut olmayıp sanayimize lazım olan hammaddenin gümrük vergisinden muaf olarak ithalinin temini.

C: Bilumum sanayi için lazım olan makine ve makine aksamının gümrükten muafiyeti.

⁴⁹² Ökçün, ,1997, **Ön. ver.**, ss.355-358.

D: Memlekette ne mamul ve ne gayr-i mamul bulunmayan asar ve sanat eseri ürünlerinin ve bize lazım olanların vergisiz veya hafif bir gümrük vergisiyle ithali.

Teşvik-i Sanayi Kanunu Hakkında

B: Kanundaki vergi muafiyetlerinin genişletilerek tatbiki.

C: Hükümet alımlarında yerli mamullerin, fiyat farkı yüzde yirmi derecesinde bile olsa, yabancı mamullere tercihi ve eksiltmelere iştirak edecek yabancı malların, birinci şart olarak gümrüklenmiş mallardan oluşması.

D: Teşvik-i sanayi kanunu müsaadeleriyle muafiyetin yalnız Türkiye tebaasına tahsisi ve Türk sanayi şirketleri içinde, şirket sermayesinin en az yüzde yetmiş beşi Türkler elinde bulunanlara verilmesi.

Z: Kadın ve erkek bilumum ahali, mülki ve askeri memurların yerli mamulât ve mensucat kullanmasının mecburi olması.

Sanayi Bankaları

A: Sanayicilere kredi yapmak için behemehâl bir sanayi bankasının tesisi.

5.İşçi Grubunun İktisadi Esasları⁴⁹³

Toplamda 34 madde olan işçi grubu esaslarından bazıları şunlardır;

Madde 1: Amele namıyla hitap edilmekte olan kadın ve erkek erbab-ı sây ve ameleye bundan sonra işçi denilmesi.

Madde 4: Dernekler yani sendikalar hakkının tanınması. Tatil-i Eşgâl Kanunu'nun yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere tetkik ve tanzimi.

Madde 5: Ziraattan maada sanayi işçileri ile bilumum işçiler için istirahat müddeti hariç olmak üzere çalışma süresinin sekiz saat olarak kabulü.

⁴⁹³ Afetinan, **Ön. ver.**, ss.53-54.

Madde 6: Sekiz saat çalışan bir işçinin gece dahi çalıştırılmasına mecburiyet hâsıl olduğu takdirde yalnız dört saat çalıştırılacak ve tam gündelik alacak. Yalnız gece çalıştırılan işçiler gündüz işçisi gibi sekiz saat çalışır, fakat iki kat gündelik alır.

Madde 7: Maden ocaklarında çalışan işçilerin altı saatlik mesaisinin bir gündelik itibar olunması. Ve maden ocaklarında on sekiz yaştan küçük olanlarla kadınların çalıştırılmaması.

Madde 10: Bilumum müesseselerde sabit işçi olarak istihdam edilen kadınlara doğumdan evvel ve sonraya ait olmak üzere sekiz hafta ve her ay üç gün izin verilmesi. Bu gündelikleriyle aylıklarının tam verilmesi.

Madde 11: Bilumum işçi gündeliklerinin memleket maişetiyle mütenasib olarak hadd-i asgari miktarının her üç ayda bir defa dernekler teşekkül edilinceye kadar işçi mümessilleri hazır olduğu halde belediye meclislerince tayiniyle müesseseler tarafından vacîb-ül-ittibâ olmak üzere neşir ve ilanı.

Madde 12: İşçi gündelik ve aylıklarının umum müesseselerde nakden ve muntazam verilmesi.

Madde 13: Haftada bir gün işçilere istirahat müddetinin verilmesi.

Madde 14: 1 Mayıs gününün işçi bayramı olarak Türkiye’de kanunen kabul edilmesi.

Madde 15: Sabit işçilerin hafta tatilleriyle resmi günlerde ve işçi bayramı gününde gündeliklerinin tam verilmesi. Umumi tatil günlerinde işçileri çalıştırmak mecburiyeti hâsıl olduğu takdirde, iki kat gündelik verilmesi.

Madde 16: Umum sanat müesseselerinde ve gümrüklerde ve matbaalarda ve şirketlerde müstahdem işçilerin hastalandıkları takdirde üç aya kadar gündeliklerinin tam verilmesi. Ve üç ay hastalanan ve hastalığı şifa bulmayan bir illetle malûl olduğu tahakkuk eden işçilerin işten çıkarıldıkları takdirde müesseselerin iktidar-ı malîyesi ile mütenasib ikramiyeler vermeleri.

Madde 17: Evlenecek işçilere gündelikleri verilmek şartıyla bir hafta izin verilmesi.

Madde 18: Bir sene iş başında bulunan işçilere senede bir ay izin verilmesi ve gündeliklerinin tam îtası.

Madde 19: Daimî büyük sanat müesseselerinde, gümrüklerde, şömendöfer, elektrik ve tramvay gibi şirketlerde, maden ocaklarında çalıştırılan işçilerin kaza ve ihtiyarlık dâhil olduğu halde hayat sigortasına rabıtları ve sigorta ücretinin müessese sahipleriyle işçiler tarafından yarı yarıya verilmesi. Ve derneklerin koyacağı tekaüdiye hakkının müesseselerce tanınması.

Madde 20: İş başında sakatlanan umum işçilerin sermayedarlar ve müesseseler tarafından hayatlarının emniyet altına alınması.

Madde 21: İki yüzelli işçi kullanan fabrikalar, şirketler müesseseleri içinde veya yakında bir dispanser, maden ocaklarıyla büyük kıt'ada ormanları işleten ve ormanlarda fabrika yapan sermaye sahiplerinin veya şirketlerin ve tuzlaların civarında birer hastane ve maden ocaklarında işçiler için behemehâl birer parasız hamam yapmalarına mecbur tutulmaları.

Madde 23: Sanat müesseseleri ve işçi çalıştıran diğer müesseselerin mevcut sıhhî nizamlara tevfikân daimî surette sıhhiye memurları tarafından teftiş ettirilmesi ve bu hastanelerin yapılması.

Madde 24: Büyük sanat müesseseleriyle, şirketler, madenler, tuzlalar ve büyük kıt'ada orman işletenler ve bu ormanlar civarında fabrika yapanların müesseseleri yakınında işçileri için sıhhî evler yapmalarına mecbur tutulması, veya ev kirası zammı vermeleri.

Madde 25: İşçi çocuklarının şehit çocuklarından sora tercihan leylî sanat mekteplerine meccanen kabulü.

Madde 26: Memlekette açılacak bütün işlerin Türk erbab-ı sa'yu işçilerine tahsisi.

Madde 27: Memleket dâhilinde ticaretin tamamen serbest bulunması ve tekel şeklinde imtiyaz verilmemesi.

Madde 28: Tekel suretiyle memleketimizde icrayı ticaret etmekte olan tütün rejisi tekelinin hemen ilgası ve imtiyazlı yabancı müesseselerin devletleştirilmesi.

Madde 29: Ham eşya ve memleketimizde bol yetişen, birinci derecede ihracat maddeleri arasında bulunan tütün, pamuk, palamut, üzüm, incir ve ikinci derecedeki yün, tiftik, deri gibi maddelerin işlenmedikçe ihracın katiyen yasaklanması. İhracı halinde de ağır ihracat vergisine tabi tutulması.

Madde 31: Hiçbir asrî zihniyete uymayan esnaf talimatnamesinin ilgasıyla cemiyet teşkili hakkının her sınıf halka kanun mucibince bahşedilmesi.

Madde 32: Gediklerin, kabzımallığın, sırik hamallığının kat'iyen ilgası. Limanlarda, gümrüklerde kâhya vesair namlarla işçinin hukukunu kaybettiren ve memlekette işçiyi istibdatla kullanan kimselerin faaliyetlerine meydan verilmemesi.

Madde 33: Müesseseler tarafından her sene işçilere verilecek ikramiyenin müsavatta tevzii.

Madde 34: Ziraat işlerinde kullanılan işçiler yukarıdaki maddelerin ahkâmından müstesnadır.

6.Yabancı Sermaye ile İlgili Esaslar⁴⁹⁴

1-Yabancı sermayesinden müstağni kalamayacağımız aşikâr ise de, bu sermayenin memleket için muzır olamayacak şekillerde girmesinin temini.

2-Tamamen yerli sermayelere terk edilecek işlerin belirlenmesi ve bu işlere muvazaa tarihiyle yabancı sermayenin girmesinin sağlanması.

3-Kanunen Türk addedilmeyen şirketlere hiçbir günâ işletme imtiyazları veya müsaade-i mahsusa verilmemesi ve bunların Türk tebaa ve şirketlerine ait olan muafiyetten istifade edememeleri.

4-Kanunen Türk addedilmeyen şirketlerin Hükümet münâkasa ve müzayedelerine iştirak edememeleri ve Hükümetle hiçbir sözleşme akdeleyememeleri.

⁴⁹⁴ Türkiye İktisat Mecmuası (17 Mart 1923), No:12-13, s.338'den aktaran *Ökçün, 1997, Ön. ver., ss.363-364.*

5-Bir şirketin Türk addedilmesi için âtideki şartların temini lazımdır:

- a. Memleket kanunlarına göre teşekkül eylemiş olması,
- b. Lisanını kullanmaya ve memleket evladını istihdam etmeye mecbur bulunması,
- c. Türklere ait hisse senedi nispetinde meclis-i idarelerinde Türk azânın mevcut olması,
- ç. Tediye edilmiş sermayesinden 6. madde mucibince münhasıran Türk tebaasına hisse tefrik edilmiş bulunması.

6-Münhasıran Türklere ait olarak tefrik edilecek sermaye nispeti şekli-i âtide tayin edilir;

- a. Seyrisefain, merakib-i havaiye, hususat-ı sınaîye ve imtiyazlı bankacılığa mütedair işlerde umum tediye edilmiş sermayesinin % 75'i,
- b. Orman işleri, sermayesi 1.000.000 lirayı tecavüz eden hususat-ı sınaîyeye dair şirketlerde umum tediye edilmiş sermayesinin % 51'i,
- c. Maden, şimendüfer vesair şirketlerde, umum tediye edilen sermayesi 5.000.000 lirayı geçen teşebbüsata tediye edilmiş sermayenin % 41'i,
- ç. Sermaye umumiyesi 100.000.000 lirayı aşan şirketlerde umum tediye edilmiş sermayenin % 31'i.

7-İmtiyazlı olan şirketlerde Türklere ait hisse senetlerinin müddet-i muayene zarfında Türklere fûrûhtu kabil olamadığı takdirde satılmayan hisselerin imtiyaz alan şirket tarafından Hükümet namına, tayin edilen bir bankaya tevdi lazımdır.

8-Hükümetin Türk tebaasına ait olup namına bankaya tevdi edilen hisse senetlerinin bedeli şirkete yatırarak kendisine mal etmek veya şirkete verilen hisse senedatı bedeli nispetinde imtiyazı alan grubun Hükümete asgari faizle istikrazda bulunmasını ve bu suretle Hükümet namına hisse senedatı bedelini tediye etmesini talep etmek salâhiyeti dâhilindedir.

9-Hükümet bedeli tediye eyleyerek mevcut olan veya bankada hükümet namına mevcut bulunan hisse senetleri Türk tebaasından herhangi birinin müracaatı üzerine fi ihriacile satılmak zorundadır. Memurîn ve mütekaidîn maşat-ı müterakimesi ile Hükümetten alacağı olan ashab-ı matlubun alacaklarına mahsuben bu hisse senetlerini alması caizdir.

10-Merkezleri hariçte bulunup Türkiye’de şubeleri olan imtiyazsız yabancı şirketlerinin tâbi olacağı ahkâmın menafi-i milliye nokta-i nazarından tâdili. Ezcümle yabancı anonim ve sigorta şirketlerine dair olan 334 tarihli kanunda tâdili icap eden noktaların tespiti ve Kanuna yabancı müessesat-ı maliye ve sarrafiyesi hakkında sarih ahkâm vaz’ı.